

REDACTIONEEL

In 2013 rondt *Pro Memorie* zijn derde lustrum. Naar aanleiding hiervan zal in 2014 een bijzonder (jaar)nummer verschijnen, dat volledig zal gewijd zijn aan ‘rechtsgeschiedenis in beeld’. We doen een warme oproep aan alle geïnteresseerden om kleine en middelgrote bijdragen in te zenden in verband met rechtsiconografie of rechtsiconologie. In de loop der eeuwen zijn recht en juristen verbeeld, kunstenaars zijn veroordeeld, kunstwerken zijn op gerechtelijk bevel vernietigd, gerechtigheidsstaferelen hebben gepoogd de rechtvaardigheidsidee voor te stellen, juristen waren mecenasen, maar ook favoriete ‘lijdende voorwerpen’ in satire en cartoons ... Meer dan een ‘praatje bij een plaatje’ wil de rechtsiconologie de kunst in een bredere juridische en maatschappelijke context plaatsen. Rechts-historici kunnen helpen kijken naar schilderijen en beeldhouwwerken en wijzen op pittige details of juridische wetenswaardigheden. Met dit typisch interdisciplinair thema wil *Pro Memorie* ook historici en kunstwetenschappers uitnodigen tot een vruchtbare kruisbestuiving.

Sinds enkele jaren kiest de huidige redactieploeg overigens stevast voor een coverillustratie en een korte iconografische bijdrage. Dat de rechtsiconologie in de lift zit, bewijzen niet alleen recente geïllustreerde uitgaven en tentoonstellingen, maar ook lopende onderzoeksprojecten. In zijn artikel voor deze aflevering belicht Stefan Huygebaert bijvoorbeeld hoe beeldhouwwerken en gravures in het negentiende-eeuwse België de uitdrukking waren van een soort grondwetscultus, die zich heel uitdrukkelijk tot het grote publiek wilde richten. Naar analogie met de eeuwenoude kardinale deugden, heeft hij het over de vier ‘kardinale vrijheden’ van de jonge Belgische staat: de vrijheden van geloof, pers, vereniging en onderwijs.

Na de rechtsiconografische bijdrage volgen traditiegetrouw de recensies. De redactie verheugt er zich over dat collega’s historici zich de moeite getroosten relaas te doen van de inhoud en hun appreciatie van recente rechtshistorische studies. In tijden van ‘publish or perish’ zijn dit soort publicaties, evenmin als de – nochtans voor onze wetenschap zo onmisbare – bronnenuitgaven, geen evidenties meer. Nochtans is de dialoog over wat verschenen is, een essentieel element van de wetenschappelijke ontwikkeling. Op eerste verzoek vraagt de redactie graag recensie-exemplaren aan. Aarzel niet!

In deze eerste aflevering van 2013 komt verder een rijke schare aan onderwerpen en behandelde periodes aan bod. Maarten Müller neemt de lezer mee naar de milde strafrecht-spraak in het vijftiende-eeuwse Haarlem. Van de hand van dezelfde auteur namen we in 2011 al een bijdrage over Alkmaar op. De beproefde methode van analyse van de vonnis-

senregisters zorgt opnieuw voor een kleurrijk beeld van de strafpraktijk. Het is een beeld dat niet volledig strookt met de normatieve bronnen, noch met oudere visies in de rechtsleer.

Nick Efthymiou hanteert voor zijn studie over de constitutioneelrechtelijke positie van religie in Nederlands-Indië in de eerste plaats de grondwetsteksten. Hij beschrijft de betrokken overheidsambtenaren en hun bevoegdheden, vanaf de zeventiende eeuw tot de Tweede Wereldoorlog. Ten tijde van de VOC wordt een gereformeerd kerkgenootschap uitgebouwd, maar andere chistische geloofsovertuigingen, alsook de islamitische, worden gedoogd. Pas na het tijdperk van de VOC komt het tot een scheiding van kerk en staat, al blijft tot de twintigste eeuw nog een aantal bestuurlijke en financiële bemoeienissen bestaan.

Kerk en staat staan ook centraal in het artikel van Tom Bervoets. ‘De stichting van een volwaardige Brabantse officialiteit in Brussel [...] toont aan hoe de machtsbalans in de tweede helft van de 18de eeuw definitief overhelde naar de wereldlijke zijde’, aldus de auteur. Hij schetst hoe naar aanleiding van één concrete zaak, en met verwijzing naar de Brabantse privileges, een nieuwe kerkelijke rechtbank tot stand kwam, luttele decennia voor het einde van het ancien régime.

Eén van de vele nieuwigheden van de revolutionaire periode, en een ander aspect van de verhouding tussen kerk en staat, is de invoering van de burgerlijke stand. Henk Boels belicht, vooral vanuit Gronings perspectief, de invoering van de geboorte-, huwelijks- en overlijdensregisters in Nederland in 1811.

Ten slotte zijn er twee bijdragen over de recente Nederlandse rechtsgeschiedenis. Anna Tijsseling bekritiseert een klassieke rechtshistoriografische stelling over de ontwikkeling van het Nederlandse gevangeniswezen na de Tweede Wereldoorlog. Volgens deze stelling lagen ‘goede vaderlanders’, die tijdens de bezettingstijd de strafinrichtingen van binnen ‘beleefd’ hadden, aan de basis van alle veranderingen. Zonder hun rol te minimaliseren – hun visie vormde wel een doorbraak in het publieke debat: hun gevangenisherinneringen hadden ‘revolutionair potentieel’ – beschrijft de auteur de bredere context. Ze belicht daarbij onder meer het belang van de ‘psychopatenwetten’ van het interbellum.

In zijn artikel over ‘silicose’, onder Vlamingen beter beleend als ‘stoflong’, beschrijft H.J.O. Martens de evoluties (1921-1992) inzake de vergoeding van slachtoffers in de Nederlandse mijnbouw. Oorspronkelijk viel de aandoening als beroepsziekte niet onder de Ongevallenwet, maar dit was vanaf 1939 wel het geval. Martens doet relaas van de rechtspraak van het bestuurlijke rechtscollege dat over betwistingen diende te oordelen en wijst daarbij op het belang van de (beperkte mogelijkheden van de) medische wetenschap om voor juristen adequate diagnoses te stellen.

Het ruime palet aan onderwerpen in deze aflevering is een staalkaart van de levendigheid van het rechtshistorische onderzoek in de Lage Landen. In december 2012 konden we ons in het bijzonder verheugen op de boeiende presentaties van tal van jonge onderzoekers. Hun bijdragen zullen gebundeld worden in de tweede aflevering van deze jaargang.

Helaas beleefde de wereld van de rechtsgeschiedenis in de afgelopen maanden ook droevige momenten. In Nederland namen we afscheid van twee coryfeeën van het rechts-historisch onderzoek, Robert Feenstra (1920-2013, zie *Pro Memorie*, 2003, 3-38) en Tom de Smidt (1923-2013, zie *Pro Memorie*, 2004, 313-329). In België overleden Georges Macours (K.U.Leuven-KULAK, 1939-2012), Jean-Pierre Nandrin (FUSL en UCL, 1947-2012) en Régine Beauthier (ULB, 1995-2012). We houden goede herinneringen aan hen over.

Louis Berkvens, hoofdredacteur Nederland
Georges Martyn, hoofdredacteur Vlaanderen
Paul Brood, redactiesecretaris

HET FELLE LEVEN EN HET KALME GERECHT

MISDAAD EN STRAF IN VIJFTIENDE-EEUWS HAARLEM

I Inleiding

Iedereen die ooit het eerste hoofdstuk, 's Levens felheid, van Johan Huizinga's *Herfsttij der Middeleeuwen* heeft gelezen, zal meegesleept zijn in het proza dat de lezer langs extremen voerde in een samenleving waar alles uitbundig was: het slechte en het goede, de wraak en het medelijden, de pijn en de vreugde.¹ Bijna honderd jaar na het verschijnen van dit nog steeds populaire boek, denk ik dat degene die zich misschien wel het meest liet meeslepen, de schrijver zelf is geweest. Dat is inmiddels geen originele gedachte meer, maar het heeft wel enige tijd geduurd voor men die hardop durfde te uiten.

Huizinga velde een hard, negatief en generaliserend oordeel over de laatmiddeleeuwse rechtspraak, waar hij bij herhaling 'justitiële wreedheid' meende te ontwaren.² Voor nuances had hij geen plaats, voor andere bewijspplaatsen dan de door hem aangehaalde kronieken evenmin. Dat laatste is des te merkwaardiger, omdat hij nog in 1911, toen hij als leraar in Haarlem werkzaam was, de *Rechtsbronnen der stad Haarlem* had verzorgd in de tweede reeks van Oud-Vaderlandsche Rechtsbronnen.³ Daarbij moet hij uiteraard kennis genomen hebben van de tientallen keuren die het stadsbestuur voor 1390 had uitgevaardigd, juist om veten, hartstocht en wraakzucht te beteugelen, om geweld tegen te gaan. Werden potentiële geweldenaars met contrageweld bedreigd? Nauwelijks: geld- of steenboetes waren de regel, 'verbeurte van lijff' was uitzonderlijk, en dan nog betekende dit geenszins de doodstraf, maar, zoals hij zelf betoogde, alleen dat de overtreder zich ter beschikking van de grafelijke genade diende te stellen, *casu quo* van schout en schepenen.⁴

De Belgische historici Goris⁵ en Maes⁶ hebben in respectievelijk 1926 en 1947 al opgemerkt dat de door hen bestudeerde strafrechtspleging in de late middeleeuwen zich kenmerkte door pragmatisme en mededogen.⁷ Ook de Nederlander Hermesdorf kon later in

1 J. Huizinga, *Herfsttij der middeleeuwen. Studie over levens- en gedachtenvorming der veertiende en vijftiende eeuw in Frankrijk en de Nederlanden*, Haarlem, 1919.

2 Huizinga, *Herfsttij*, 26 e.v.

3 Met ingenieuze tekstkritiek en handzaam register: J. Huizinga, *Rechtsbronnen der stad Haarlem*. Werken Vereeniging OVR, 2^e reeks, dl. 13, 's-Gravenhage, 1911.

4 *Ibidem*, p. lv.

5 J.A. Goris, 'Zeden en criminaliteit in de tweede helft der XIVe eeuw naar de rekeningen der Schouten van 1358 tot 1387', *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 1926, 871-886.

6 L.Th. Maes, *Vijf eeuwen stedelijk strafrecht*, Antwerpen, 1947.

7 Voor deze alinea verwijs ik naar G.M. de Meijer en E.W.F. van den Elzen, 'In de schaduw van Huizinga, kanttekening bij

zijn *Rechtsspiegel* eigenlijk niets vinden wat de kwalificaties van Huizinga ook maar enigszins bevestigde. In het *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* van 1985 moesten de auteurs De Meijer en Van den Elzen dan ook concluderen dat blijkbaar bij eerder genoemde heren de moed of de lust ontbrak om te verkondigen dat althans dit belangrijke, want stemming makende, onderdeel van Huizinga's *Herfsttij* in feite totale overdrijving was.

Een historicus onwaardig? Dat laatste klinkt cru, maar Huizinga is natuurlijk wel in de gelegenheid geweest om zijn vooroordeel tegenover laatmiddeleeuwse rechters nogmaals te toetsen. Zijn fysieke afstand tot het Haarlemse 'Register van uitgesproken vonnissen, ondercuratelestellingen en vastgelegde willekeuren, 1432-1470' kan nooit heel groot geweest zijn tijdens zijn werk aan de genoemde *Rechtsbronnen*.⁸ Ik weet niet of hij dit register ooit in handen heeft gehad, laat staan bestudeerd, maar het lijkt mij niet denkbaar dat men na lezing ervan nog de woorden 'wreedheid', 'wraakzucht' of 'onchristelijke uitersten' – een selectie uit Huizinga's vocabulaire – zou kunnen handhaven als termen om deze stedelijke rechtspleging te karakteriseren.

Uiteraard is de bedoeling van dit artikel niet in de eerste plaats om een gerenommeerd historicus postuum de oren te wassen, hoe wel verdiend dat misschien ook is.⁹ Mijn bedoeling is vooral ons inzicht te vergroten in criminaliteit en strafrechtspleging van de vroegmoderne tijd en de periode daaraan onmiddellijk voorafgaand. Zoals bekend zijn in de negentiende en twintigste eeuw, zowel in België als in Nederland, indrukwekkende hoeveelheden rechtsbronnen van landsheerlijkheden, baljuwschappen, steden en andere rechtslichamen gepubliceerd. We spreken dan vooral van rechten en rechtsregels, van keuren en costumen, voorzien van geleerde commentaren. Daarentegen is de toepassing van deze rechten in de praktijk, als je dat zo mag zeggen, in gerechtshoven, raden en schepenbanken altijd minder gangbaar geweest als studieobject. Hetzelfde geldt voor strafrechtelijke gegevens die uit transactielijsten van schouten of baljuws te halen zijn, of uit afrekeningen met hun opdrachtgevers. Wie bijvoorbeeld Hermesdorfs literatuurlijst (1979) doorkijkt, zal daarin vrijwel geen studies van vonnissen tegenkomen. Zelfs in een paragraaf met de titel 'Straf en strafmaat' is niet één vonnis te vinden om zijn betoog te ondersteunen.¹⁰ Inmiddels zijn er zowel vroege als recente studies voorhanden waarmee deze lacune geleidelijk gevuld wordt. Zonder iemand te kort te willen doen, noem ik, wat het strafrecht betreft, als voorbeelden het werk van Maes, Vanhemelryck, Faber en Boomgaard.¹¹ Dergelijke onderzoeken stellen ons in staat niet alleen de strafrechtspraktijk beter

de wreedheid der middeleeuwse rechters', *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, 1985, 347-356; B.H.D. Hermesdorf, *Rechtsspiegel, een rechtshistorische terugblik in de Lage Landen van het herfsttij*, Nijmegen, 1980.

⁸ Het register is te vinden in het Noord-Hollands Archief te Haarlem, toegangsnummer 1573, inv.nr. 541, onder de beschrijvingstitel 'Stadsbestuur van Haarlem, 1245-1572' (hierna verkort 'Register').

⁹ Ik wil hier niet speculeren over de vraag of het verdriet waardoor H. in zijn persoonlijk leven is getroffen – vrouw en zoon binnen een paar jaren verloren – zijn vermogen tot kritische reflectie heeft beïnvloed.

¹⁰ Hermesdorf, *Rechtsspiegel*, 175 e.v.

¹¹ Voor referenties en een meer uitgebreide bibliografie: X. Rousseaux, 'L'histoire du crime et de la justice criminelle dans l'espace du Benelux (XIVe–XVIIIe s.)', in: M.-S. Dupont-Bouchat en X. Rousseaux (red.), *Crimes, pouvoirs et sociétés (1400-1800)*. Standen en Landen, dl. 104, Kortrijk-Heule, 2001.

te leren kennen en te constateren dat er diepgaande veranderingen in hebben plaats gevonden, maar we kunnen er ook grotere thema's mee belichten. Ik denk dan aan beschavings- en disciplinerings-theorieën die, net als Huizinga's generalisaties, toch niet in strijd mogen zijn met de taal die de bronnen spreken.¹²

2 De bronnen

Het al genoemde 'Register van uitgesproken vonnissen' is een boek, iets groter dan A4-formaat, bestaande uit zeven katernen van 149 geschept-papieren bladen, waarop met de hand in totaal 353 uitspraken van het Haarlemse schepengerecht zijn opgeschreven, alles op datum geordend tussen maart 1432 en november 1470. Het geheel is verpakt in een negentiende-eeuwse kافت en draagt geen eigen titel of inhoudsopgave. De overgang van de ene katern op de andere is in de chronologie of anderszins niet te merken. We mogen dus aannemen dat er niets tussenuit is verdwenen.

Behalve strafrechtelijke vonnissen, bevat het register 21 ondercuratelestellingen.¹³ Dergelijke uitspraken zijn ook in vonnisregisters van andere steden te vinden en kunnen worden beschouwd als uiting van de gemeenschap van poorters die een stad idealiter is in de middeleeuwen. Gewoonlijk op verzoek van 'maegen ende vrunden' werd een persoon 'onnut' of 'onoirbar' verklaard om nog langer 'sijn goet te regieren'. Hij werd mocht dan zijn gezin en zijn bezit niet langer beheren. Hijzelf werd meestal als 'stedekint' ingeschreven, zeker als hij 'onnosel van sinnen' was geworden. Eventuele kinderen werden eveneens onder de hoede van de weesmeesters gebracht. Alle andere poorters werden vervolgens gewaarschuwd om geen zaken met de betrokkene meer te doen, soms met de toevoeging om hem zeker geen wijn meer te schenken. Dit was een sociaal vangnet *avant la lettre* waarvan we de werkelijke reikwijdte verder niet kennen. Wel weer merkwaardig dat in Hermesdorfs *Rechtsspiegel*, in een hoofdstuk over 'Sociale momenten in het rechtsleven', met geen woord over dit fenomeen gerept wordt.¹⁴

Voorts telt het register vier afkondigingen van keuren of gerechtelijke bevelen, en een mededeling van 14 januari 1446 die lijkt op een soort aanvaarding van 'die hoich geboren vorst, onse genadige here' van Bourgondië door de voltallige stadsregering en de vroedschap. Voor ons onderwerp zijn natuurlijk de 32 willekeuren die erin staan meer van be-

¹² Vgl. daarover inleidende woorden van J. Monballyu in: *Zes eeuwen strafrecht. De geschiedenis van het Belgische strafrecht (1400-2000)*, Leuven, 2006, 25 e.v.

¹³ Er is geen middeleeuwse keur te vinden in de Haarlemse *Rechtsbronnen* over deze voorzieningen. Wel is in een keur van 14 augustus 1407 (p. 113) betreffende de wezen, in artikel 10 een situatie summier beschreven die er op lijkt, en in een keur van 15 december 1503 (p. 212) wordt dit artikel naar strekking herhaald met de veelzeggende toevoeging 'gelijck of sij weeskinderen waren'. Verder is in 1531 sprake van een uitgebreid formulier waarmee men de registratie van 'Stedekind' kan verkrijgen (p. 324) met termen en zinswendingen die volkomen overeenstemmen met de uitspraken uit het bestudeerde register. Onverklaard blijft waarom na 1449, althans in dit register, geen ondercuratelestellingen meer worden aangetroffen.

¹⁴ "Hermesdorf, *Rechtsspiegel*, 319 e.v.

lang. Een willekeur was een belofte door een persoon aan de schout of aan het hele gerecht gedaan. In dit register betreft het beloften om een aantal jaren, soms zelfs levenslang, zich niet meer in Haarlem of zelfs het hele graafschap te vertonen. In vijftien van deze willekeuren is ook na te gaan waarom iemand zo'n ballingschap aanvaardde, zoals wegens het bij herhaling geslagen hebben van zijn vrouw, of wegens het drijven van oneerlijke handel. In de onderstaande tabellen heb ik de inhoud van deze willekeuren als misdrijf en straf meegemeld. In feite waren het een soort straffen zonder proces. De zeventien willekeuren zonder aantoonbaar misdrijf heb ik niet meegerekend.

Resteren 295 vonnissen met een strafrechtelijke inhoud. Veel delicten zijn heel summier aangeduid: 'onstantelike dingen', 'onredelike woirden', maar gelukkig zijn het ook vaak hele verhalen waarop de lezer vergast wordt. De straffen werden altijd zeer nauwkeurig geformuleerd, wat begrijpelijk is omdat het soms over aanzienlijke financiële of materiële verplichtingen ging, en omdat vrijwel alle straffen een voorwaardelijke component hadden. Men werd bij voorbeeld veroordeeld tot een termijn van verbanning 'op syn lyff', of 'op te verbuernisse van syn hant', welk dreigement zou worden uitgevoerd als de veroordeelde te vroeg in de stad terugkwam. Ook de identificatie van de gedaagde kreeg veel aandacht. Bij velen staat naast de vadersnaam ook die van grootvader vermeld, en zo mogelijk het beroep. Het register werd ook werkelijk als naslagwerk gebruikt, want bij vele vonnissen staan in de marge termen als 'solvit', 'satisfecit' of 'betaelt', soms met een naam erbij. Dergelijke vonnissen zijn bovendien vaak doorgestreept zonder de leesbaarheid te hinderen. En dikwijls, als iemand zijn verbanning erop had zitten, werd na zoveel jaar onder het vonnis geschreven dat hij was 'geoorloft ende geconsenteert in te comen van den schout ende van den gemenen gerecht'.

Als onderzoeker kan men zichzelf gelukkig prijzen als de teksten al getranscribeerd zijn. Bij het register is dat het geval – zij het niet geheel foutloos – en dat scheelt enorm veel tijd. Na transcriptie is de titel veranderd in 'Register van Criminele Sententiën'.¹⁵ Het overgrote deel van de uitspraken heeft echter geen crimineel karakter in de zin dat voor het delict een lijfstraf geëist zou kunnen worden. De woorden 'crimineel' noch 'sententie' komen in de tekst voor. 'Correctieboek' zou een passender titel geweest zijn. In 1884 sprak archivaris Gonnet nog van het 'Banboek', vermoedelijk omdat de eerste twintig uitspraken verbanningstraffen oplegden.¹⁶ Helaas is na 1470 een enorme lacune ontstaan in de vonnissenreeks waarvan wij de oorzaken niet kennen. Stadsbranden, het gewelddadig bezoek door 'Kaas- en broodvolk' in 1492 en het beleg door de Spanjaarden in 1572-73 komen in aanmerking, maar zeker weten doen we niets. Pas in 1583 begint een nieuwe serie.

De andere bron die voor dit artikel is gebruikt, is te vinden in de stukken van de Grafelijkheidsrekenkamer van Holland. Van 1459 tot 1569 is een vrijwel complete reeks afrekenin-

15 *Het Register van Criminele Sententiën uitgesproken door het gerecht van Haarlem*, uitgegeven door B.M.J. Speet, Haarlem, 1989. Omdat deze uitgave, waarbij elk vonnis een eigen nummer heeft, zo veel toegankelijker is dan de handschriften, leek het mij handig om hiernaar verder te verwijzen in plaats van naar het origineel.

16 C.J. Gonnet, 'De bedevaarten in den ouden tijd', *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem*, 1884, 233.

gen bewaard gebleven, op ongenummerde perkamenten bladen geschreven, die de Haarlemse schouten jaarlijks dienden te overleggen aan de grafelijke rentmeester. Ze werden bij die gelegenheid ‘afgehoord’ over uitgaven en inkomsten die met hun functie samenhangen.¹⁷ Idealiter zou men daarin overzichten van boeten, confiscaties, wedden en andere uitgaven in verband met strafrechtelijke executies terug kunnen vinden. Helaas blijkt de administratieve beschaving in vijftiende-eeuws Holland, in tegenstelling tot bijvoorbeeld Vlaanderen en Brabant, nog weinig ontwikkeld te zijn geweest. Met uitzondering van één jaar, toen Geryt Jan Dirc Tymanszoon het schoutambt bekleedde (november 1459-november 1460), zijn alle andere rekeningen die parallel aan de vonnissenreeks lopen, in totaal elf, incompleet, soms chaotisch, en bieden ze weinig informatie om te vergelijken.¹⁸ Voor vijf jaren ontbreekt zelfs ieder gegeven dat je in een rekening zou verwachten, maar blijkbaar kwam Aelbrecht van Raephorst er mee weg, want hij is maar liefst vijftien jaren schout geweest, tot oktober 1476. Ondanks alle tekortkomingen kunnen we in deze rekeningen voldoende interessante gegevens vinden om de Haarlemse strafrechtspleging te belichten.

3 De rechtbank: schout, schepenen, procedure

Het privilege om over eigen burgers recht te spreken en naar stedelijke behoefte keuren uit te vaardigen hadden de Haarlemmers in 1245 van graaf Willem II van Holland ontvangen. Zoals in zoveel steden in de Nederlanden was de strafrechtspraak in handen van een schout en (gewoonlijk) zeven schepenen. Dit gezelschap heette het ‘gerecht’ of de ‘vierschaar’ en wanneer het in functie was in Haarlem vergaderde men in een ruimte van het stadhuis die ook als ‘vierschaar’ werd aangeduid.¹⁹ Daarnaast waren er nog drie of vier raden, later burgemeesters geheten, die sinds de veertiende eeuw een vooral adviserende taak omtrent de bewijsvoering vervulden en samen met schout en schepenen verantwoordelijk waren voor het opstellen van keuren.²⁰ In bijna alle vonnissen van dit register staan ze bij de aanwezigen vermeld.

Om ons te behoeden voor anachronisme is het goed te bedenken dat deze heren niet primair bezig waren met misdaadbesteding, maar met ordehandhaving. De gedachte was ook in de vijftiende eeuw nog zeer levend dat bloedverwanten, vrienden en – eventueel – ondergeschikten de eerst aangewezenen waren om geleden onrecht te wreken of te niet te doen door compensatie of verzoening. Pas wanneer men in dit opzet niet slaagde,

17 Den Haag, Nationaal Archief, Grafelijkheidsrekenkamer, toegangsnummer 3.01.27.02 (hierna verkort ‘NA, Grk.’), inv. nrs. 4108-4184.

18 Deze Geryt Jan is vermoedelijk dezelfde als een schepen die in een aantal vonnissen van de jaren vijftig voorkomt.

19 ‘Vierschaar’ betekent ‘vier banken’. In het Haarlemse stadhuis is zelfs sprake van een oude ‘Kleine vierschaar’ en een in de vijftiende eeuw uitgebouwde ‘Grote vierschaar’; zie W. Cerutti, *Het stadhuis van Haarlem*, Haarlem, 2000, 69 e.v.

20 Zie de digitaal te raadplegen inleiding op de archiefinventaris van het stadsbestuur van Haarlem (toegangsnummer 1573) van Florence Koorn.

kwam de overheid in beeld, bijvoorbeeld in de persoon van een schout, een baljuw of een graaf.²¹ Zeer duidelijk en frequent trad deze opvatting, of mentaliteit zo men wil, naar buiten in de talloze veten die in laatmiddeleeuws Europa maatschappij en politiek beheersten. Het graafschap Holland was daar zeker een voorbeeld van. De in 1345 begonnen Hoekse en Kabeljauwse twisten waren in oorsprong niet anders dan adelsveten die bij gebrekkig landsheerlijk gezag konden voortwoekeren. De behoefte aan rust en stabiliteit werd vooral in de steden gevoeld, maar kon pas door de Bourgondische vorsten in beperkte mate bevredigd worden.²²

Haarlem was herhaaldelijk het toneel van deze partijtwisten, sommige daarvan zeer gewelddadig met doden en gewonden, en het stadsbestuur spande zich oprecht in hieraan paal en perk te stellen. Het Keurboek van 8 april 1390 begint met een serie van acht bepalingen die alle tegen het dragen en gebruiken van lange steekwapens, slag- en schietwapens en ‘panssers’ zijn gericht. De daaropvolgende 21 artikelen hebben zonder uitzondering betrekking op vechten, kwetsen, twisten, klagen en de pogingen van het gerecht om vrede af te dwingen.²³ Desondanks laaide in 1404 de strijd weer op in de stad. Zelfs de daarop volgende persoonlijke aanwezigheid van landsheer Albrecht van Beieren vermocht een deel van de vechtersbazen niet tot kalme te brengen. Opnieuw vielen doden en gewonden, en het stadhuis werd opengebroken. Het duurde uiteindelijk tot 1416 voordat men de inmiddels afgedwongen rust met een formele ‘zoen’ wist te bekrachtigen.²⁴

Uiteraard werd de aandacht van schout en schepenen telkens weer door dergelijke twisten en spanningen in beslag genomen. Bovendien hadden ze gevolgen voor de personele bezetting van de schepenbank, want de graaf bemoeide zich bij een aantal gelegenheden rechtstreeks met de voordracht die de schout traditioneel voor de schepenenbenoeming maakte. Aanvankelijk was die bemoeienis gericht op verzoening, maar na 1445 op zuivering ten gunste van de Kabeljauwse partij. Tussen 1403 en 1488 werd maar liefst zeven keer een verandering doorgevoerd die erop gericht was het college waaruit de schout zijn keuze maakte in omvang te beperken en met betrouwbare mannen te vullen.²⁵

Voor het functioneren van het gerecht, het bewaren van de openbare orde en het controleren op naleving van de keuren was de schout wel de belangrijkste functionaris.²⁶ Menig

21 Zo formuleerde M.S. Pols het al in *Westfriesche Stadrechten*. Werken Vereeniging OVR, 1ste reeks, dl. 7, Den Haag, 1888, p. CCXXX e.v.

22 Het voert te ver om ons in deze gecompliceerde geschiedenis te verdiepen. Ik verwijs gemakshalve naar H.P.H. Jansen, *Hoekse en Kabeljauwse twisten*, Bussum, 1966; J.W. Marsilje et al., *Bloedwraak, partijstrijd en pacificatie in laat-middeleeuws Holland*, Hilversum, 1990; C. Glaudemans, *Om die wrake wille. Eigenrichting, veten en verzoening in laat-middeleeuws Holland en Zeeland*, Hilversum, 2004; in dit laatste werk is ook een rijke literatuurlijst te vinden.

23 Huizinga, *Rechtsbronnen*, 39-51.

24 Zie C.N.M.W. Glaudemans, ‘Veten in Haarlem, 1365-1416’, in: Marsilje, *Bloedwraak*, 74 e.v.

25 J.J. Temminck, ‘De ontwikkeling van de autonomie van de stad Haarlem’, *Holland, historisch tijdschrift*, 1969, 116-130, in het bijzonder 119-123.

26 Over schouten en stedelijke rechtbanken in Holland: R. Fruin, *Geschiedenis der staatsinstellingen in Nederland tot de val der Republiek*, Den Haag, 1980, 69 e.v. en 140-148; de inleiding op *De Archieven in Noord-Holland*. Overzicht van de archieven en verzamelingen in de openbare archiefbewaarplaatsen in Nederland, dl. 7, Alphen a.d. Rijn, 1981, 59-62.

Haarlems schout in deze periode was van adellijke familie of daaraan gelieerd. Hij was ambtenaar van de graaf, maar deze hield rekening met Haarlemse gevoeligheden, want in 1394 werd overeengekomen dat alleen wie minstens tien jaren poorter van de stad was geweest, het ambt zou mogen bekleden. In 1399 werd daar een heel ander soort voorwaarde aan toegevoegd: een kandidaat moest minstens 300 pond aan onroerend bezit hebben.²⁷ Hieruit blijkt de innige financiële verstrengeling tussen de graaf, met zijn chronisch geldgebrek, en zijn ambtsdragers in den lande die rijk genoeg moesten zijn om voor hun functie te betalen.

Van de schout werd ook verwacht dat hij leningen verstrekke en politieke steun verleende. Hij compenseerde deze uitgaven en risico's door zich een deel van de opgelegde boeten en verbeurdverklaringen toe te eigenen. Vanaf 1407 was dat op 1/20 vastgesteld,²⁸ maar in de overgeleverde 'correcties' is weinig van zo'n vast aandeel te merken. Vermoedelijk veel omvangrijker was het inkomen dat hij ontving buiten elke rechtsgang om. Schouten en baljuws in de Nederlanden hadden de bevoegdheid om met een verdachte of gedaagde over de meeste misdrijven tot een geldelijk akkoord te komen, bekend als compositie, waarmee het misdrijf werd gecompenseerd en een proces werd voorkomen. In de bestudeerde rekeningen komt de term 'gecomposeert' één maal voor en zijn de gelijkaardige begrippen 'daeding' of 'gedaedinct' gebruikelijk. In beginsel handelden de schouten daarmee namens de vorst, aan wie ze ook rekening en verantwoording moesten afleggen, maar het misbruiken van deze regeling was zo ernstig dat de Bourgondische heren er een eind aan probeerden te maken waar het zware misdrijven betrof. Dit was geen eenvoudige zaak, omdat de stadsregeringen dit soort vernieuwing als aantasting van hun privileges beschouwden.²⁹

De voorgedragen en telkens voor een jaar benoemde schepenen kwamen normaliter uit de elite, de 'rycdom' van de bevolking. Veel vonnissen werden ook mede namens de 'vroetscap ende rycheit' uitgesproken. Dit werd in 1394 geformaliseerd met de voorwaarden dat schepenen minstens tien jaar poorter moesten zijn geweest en over een onroerend bezit van minstens 100 pond beschikken.³⁰ De jarenlange politieke verwickelingen van deze tijd maakten deze functie niet tot een rustige sinecure die men naast ander werk er maar even bij deed. In een keur uit 1469 werd bepaald dat wie tot schepenen werd verkozen, zijn eventuele andere stadsambten moest opgeven.³¹ In 1478 volgde een nog strengere keur die iedereen bedreigde met verlies van poorterschap en 60 pond boete die weigerde burgemeester, schepenen of trespriester te worden, of lid van het kiescollege.³² Zo ver was de geestdrift om een publiek ambt te bekleden weggeëbd.

27 C. Glaudemans, 'De schout van Haarlem (1360-1426)', in: H. Brokken et al. (red.), *Hart voor Haarlem. Liber amicorum voor Jaap Temminck*, Haarlem, 1996, 43-59, in het bijzonder 46 en 52.

28 Glaudemans, 'Schout van Haarlem', 45 en 47.

29 Over ontstaan, ontaarding en afschaffingspogingen van de compositie: J. van Rompaey, 'Het compositierecht in Vlaanderen van de veertiende tot de achttiende eeuw', *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, 1961, 43-79.

30 Koorn, *Inleiding*, 8.

31 Huizinga, *Rechtsbronnen*, 158.

32 *Ibidem*, 163.

In het op gang brengen en volvoeren van de strafrechtsprocedure was de schout de hoofdfiguur. Elk proces begon met een klacht die of door een beschadigde partij of door de schout zelf ingediend kon zijn.³³ Betrapping op heterdaad, materieel bewijs en getuigenverklaringen konden hiervan de basis zijn. Vervolgens hield hij een vooronderzoek dat voornamelijk uit het verzamelen van getuigenverklaringen bestond. Als hij vermoedde of ervan overtuigd was dat een verdachte schuldig was, werd onverwijld tot de korte, extra-ordinaire procesvorm besloten. In geval van twijfel of een ontkenkende verdachte probeerde hij door verder onderzoek voldoende informatie in te winnen. Bij zogenaamde criminele of kapitale zaken, waarvoor een lijfstraf gevorderd kon worden, was ook een ‘scarpe examinacie’ mogelijk, gewoonlijk na overleg met schepenen of burgemeesters. De beklagde had hierbij bijzonder weinig in te brengen, want van hem of haar werd een bekentenis verwacht op de aanklacht. Als de schout meende voldoende bewijs, dan wel een bekentenis te hebben verkregen – die na een eventuele tortuur herhaald moest worden ‘buyten pine en yseren bande’ –, vroeg hij de schepenen om vonnis te wijzen. Dit werd vervolgens zo snel mogelijk uitgevoerd. In deze vijftiende-eeuwse vonnissenreeks leren we de eis van de schout niet kennen, dus weten we niet hoe vaak ervan is afgeweken. Uit vonnissen van elders en uit latere tijden is echter bekend dat de schepenbanken in de Nederlanden zeer vaak milder oordeelden dan de schout eiste of dan de wet voorschreef.³⁴

Er zijn wel voorbeelden dat in de stedelijke of rurale context waarin iedereen elkaar kende, soms ontlastende getuigen gemobiliseerd werden die de balans ten gunste van de gedaagde konden doen doorslaan.³⁵ De schout of baljuw had immers normaliter bevoegdheid om op een gewenst moment het proces af te breken met een compositie, of het om te zetten in een civiele procedure waarin beklagde en aanklager min of meer gelijke rechten hadden, waaronder het hoger beroep en rechtsbijstand. Ook de kleine criminaliteit, zoals straatschenderij, keurovertredingen en dergelijke, werd gewoonlijk via de korte procedure behandeld, met onmiddellijke vonniswijzing.³⁶

Een heel andere manier om aan de voor verdachten zo ongunstige criminele rechtspraak te ontkomen, was het indienen van een gratieverzoek bij de Grote Raad van de landsheer. (Vanaf circa 1440 is daarin een Raad van Justitie te ontwaren die zich in 1473 als Parlement van Mechelen ontpopt.) Gewoonlijk gebeurde dat vanuit een zelfgekozen ballingschap.

33 Over de soms lastig te generaliseren strafrechtspraktijk in de Nederlanden: J. Monballyu, ‘Het onderscheid tussen de civiele en de criminele en de ordinaire en de extra-ordinaire strafrechtspleging in het Vlaamse recht van de 16^e eeuw’, in: H.A. Diederiks en H.W. Roodenburg (red.), *Misdaad, zoen en straf*, Hilversum, 1991, 120-132; meer toegespitst op Holland: M.-Ch. Le Bailly, *Recht voor de Raad, Rechtspraak voor het Hof van Holland, Zeeland en West-Friesland in het midden van de vijftiende eeuw*, Hilversum, 2001, 176-181.

34 Zie bijv. F. Vanhemelryck, ‘Het Brabantse strafrecht en zijn toepassing in de praktijk, voornamelijk te Brussel in de XVde eeuw’, *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, 1966, 375-401, in het bijzonder 386 en 392; M. Müller, ‘Stad van justitie of stad van geweld? Misdaad en straf in 16de-eeuws Alkmaar’, *Pro Memorie*, 2011, 80-95, in het bijzonder 93.

35 F. Egmond, ‘Recht en krom. Corruptie, ongelijkheid en rechtsbescherming in de vroegmoderne Nederlanden’, *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 2001, 1-33.

36 Er is geen reden aan te nemen dat het in Haarlem anders ging dan in Amsterdam: J.E.A. Boomgaard, *Misdaad en straf in Amsterdam. Een onderzoek naar de strafrechtspleging van de Amsterdamse schepenbank, 1490-1552*, Zwolle, 1992, 44 e.v.

Er waren bovendien een lange wachttijd, flinke kosten en inkomensverlies mee gemoeid, maar de supplianten verkozen deze lasten boven het riskante proces. De afhandeling van het verzoek hing meestal af van het advies van de juristen van het gewestelijke hof, in casu het Hof van Holland. Zij beschikten, zo blijkt zestiende-eeuws materiaal uit te wijzen, goedgunstig over de grote meerderheid der verzoeken. Het hoofdargument daarvan, namelijk dat de dader in noodweer, dus in gerechtvaardigde zelfverdediging gehandeld had, werd na onderzoek meestal geaccepteerd. Omdat deze rechtsgang feitelijk buiten de stedelijke autoriteiten om liep, is daarover weinig in stadsarchieven te vinden, maar des te meer in de vele honderden stukken die het Hof van Holland erover heeft geproduceerd. Het is aannemelijk dat in de vijftiende eeuw het gratierecht nog niet zo belangrijk was als het in de daaropvolgende eeuw kennelijk is geworden.³⁷

4 De misdrijven

Het rubriceren van misdrijven die in de middeleeuwen en de vroegmoderne tijd zijn gepleegd, is vanouds een lastig karwei. Ten eerste probeert men als onderzoeker recht te doen aan de zwaarte die kennelijk, blijkens commentaren of de straf, aan het delict werd toegekend. Het is daarbij zaak bedacht te zijn op soms aanzienlijke verschillen tussen de zogenoemde normatieve bronnen, zoals keurboeken en ordonnanties, en de werken van criminalisten enerzijds, en de praktijk van de strafrechtelijke vonnissen anderzijds. Uiteraard is men zich bewust van de grote verschillen in waardering die in de loop der eeuwen zijn ontstaan voor specifieke vergrijpen. Te denken is aan ketterij en homoseksualiteit, maar ook aan niet langer algemeen bekende begrippen als zoenbreuk en vredeweigering.

In de tweede plaats is het nodig om het chronologisch geordend bronnenmateriaal van de vonnissen onder te brengen in moderne categorieën. Keurboeken en handvesten zijn daarbij van beperkt nut om prioriteiten te kunnen vaststellen. Vooral de oudere versies daarvan werden zelf in de regel zonder duidelijk ordeningsprincipe opgetekend. Ook de rechters verwezen in hun uitspraken meestal niet, of slechts in heel algemene termen, naar keurboek of stadsrecht. Zonder een moderne schematisering als hulpmiddel zijn vergelijkingen naar tijd en plaats echter onmogelijk, terwijl dat wel een van onze doelen is.

Ten slotte blijft het een probleem dat veel van de plaatselijke strafrechtspraktijk op ongeschreven gewoonterecht was gebaseerd, dat bovendien in de loop van de tijd kon veranderen.³⁸ Voor zover het wel was gedocumenteerd, is dikwijls onmogelijk te zeggen in welke mate men zich erdoor gebonden wist.

³⁷ J.-M. Cauchies en H. de Schepper, *Justice, grâce et législation. Genèse de l'état et moyens juridiques dans les Pays-Bas, 1200-1600*. Cahiers du Centre de recherches en histoire du droit et des institutions. dl. 2; Brussel, 1994, 52 e.v. en 62 e.v.; M. Vrolijk, *Recht door gratie. Gratie bij doodslagen en andere delicten in Vlaanderen, Holland en Zeeland (1531-1567)*, Hilversum, 2004, 29 e.v.

³⁸ Vgl. Pols, *Stadrechten*, waar hij het ontbreken van doodslag en moord als strafbaar feit in diverse handvesten noteert, p. ccxvii e.v.

Kaart van Haarlem en omstreken omstreeks 1550, door Jacob van Deventer. Ten zuiden bevinden zich de Haarlemmerhout en, nog zuidelijker, de oude duinen waar wielen en galgen stonden om lichamen op en aan te laten vergaan als dat ook tot de straf behoorde. De eigenlijke executie was gewoonlijk op de Grote Markt, in de vijftiende eeuw nog als 't Zand bekend.

Haarlem
met den Haven en het Zand te Cluff,
en omgeving omstreeks den jaer 1550.
Plattegrond in Museum Oostvaarders, Eekering van den heer van
Kierckhoff - Kierckhoff'sche kaart van Haarlem.

4.1 Agressiedelicten

Een snelle blik op tabel 1 leert dat agressiedelicten, in allerlei gradaties, het grootste deel van de agenda van het schepengerecht in beslag namen. 56 procent van alle gevonnisste personen werden om die reden in de vierschaar gedaagd. Als we daar de zoenbrekers, vrede-weigeraars en openlijke partijgangers nog bijtellen, van wie de daden in potentie agressief waren of tot agressie konden leiden, komen we op bijna 66 procent. Dit hoge percentage zal niemand verbazen die met de materie vertrouwd is. Alle onderzoekers die in de gelegenheid zijn geweest om laatmiddeleeuwse bronnen te bestuderen, in Mechelen, in Brussel, in Utrecht, om een paar belangrijke steden te noemen, hebben al kunnen vaststellen hoe-zeer dit type misdrijven alle andere overvleugelt. Haarlem verschilt hierin slechts gradueel.

Tabel 1 Misdrijven volgens door het Haarlemse schepengerecht uitgesproken vonnissen, 1432-1470

Onbehoorlijk, agressief gedrag in woord en daad zonder lichamelijk geweld, burenruzie, straatschenderij (zonder wapens)	135	28,2%
Agressief gedrag met lichamelijk geweld, met getrokken wapen, poging tot doodslag	68	14,2%
Onbehoorlijk, agressief gedrag tegen overheidsdienaren, incl. gerecht	39	8,1%
Agressief gedrag tegen overheidsdienaren, met lichamelijk geweld, met getrokken wapen	23	4,7%
Doodslag of moord	5	1,0%
Zoenbreuk of vredeweigerings	16	3,3%
Deelneming aan 'partij' of manifestatie van 'partijlikheid'	28	6,0%
Ongehoorzaamheid aan gerecht, overtreding van allerlei niet-economische keuren en geboden	42	8,7%
Economische overtredingen, in strijd met keuren inzake brouwerij, lakennijverheid, handel en transport	66	14,0%
Vermogensmisdrijven, ontvreemding, diefstal	52	11,0%
Diefstal met geweld	4	0,8%
Totaal	478	100,0%
Aantal gevonnisste personen: 458 (38 vrouwen, 420 mannen)		
Aantal vonnissen: 295		
Aantal willekeuren met herkenbaar misdrijf: 15; zonder: 17		

De formulering van de uitspraken liet het wel toe om onderscheid te maken tussen agressief gedrag met of zonder lichamelijk geweld, maar vrijwel nooit was eruit op te maken of men echt werd beledigd, dus of zijn eer was aangetast. Slechts vier keer is er met zo veel

woorden sprake van laster of schade aan de goede naam. We moeten het verder doen met vage bewoordingen als ‘onstantelike dingen’, ‘onredelicke of dreyghende woirde’, ‘onbehoirlicke zaken’. Daarvan is geen aparte rubriek gemaakt. Hetzelfde moet helaas gelden voor onzedelijk gedrag, zoals ongehuwd samenwonen of, vermoedelijk, al te uitdagend gedrag van prostituees. Zo werden Alijt van Campen, ‘in der wanderinge Alijt Raepeters’, slechts vele ‘onstantelike dingen, bij dage ende bij nacht’ ten laste gelegd.³⁹

Het gerecht was er wel op gespitst om onbehoorlijk gedrag tegen zijn eigen leden en tegen stadsdienaars niet te dulden. Het merendeel van deze misdragingen zijn uitingen van boosheid, bijvoorbeeld tegen een gerechtelijke uitspraak, of tegen het optreden van accijnsmeesters, keurmeesters, nachtwakers en schoutsdienaars. Talrijk zijn de meer of minder toevallige botsingen met deze functionarissen. In Haarlem was het gebruik dat nachtwakers elk uur na tien met een ratel door hun buurt gingen,⁴⁰ waarbij het er blijkbaar niet toe deed dat burgers daardoor gewekt werden. Wie zijn ergernis daarover de vrije loop liet, riskeerde een zware boete of een verbanning van enkele jaren.⁴¹ Ook zonder ratel wekten de stadswachten veel agressie op. Ze werden bedreigd, uitgescholden, gekwetst, gestoken, geslagen, met stenen bekogeld en een werd zelfs dodelijk verwond om een oude rekening te vereffenen.⁴² Bij dit alles bedenken we dat veeladers zojuist de kroeg hadden verlaten. Bewuste politieke motieven zijn nauwelijks te vinden. Slechts door drie mannen worden in 1456 en 1458 ‘partielicken’ woorden geroepen alvorens ze de stadsdienaars beginnen te beledigen.⁴³

De inners van accijns genoten evenmin veel respect. Zo verhullend als het taalgebruik in de vonnissen vaak is, zo expliciet werd het protest van Jan Gerijtssoen – helaas zonder vermelding van beroep – tegen de accijnsmeester die bij hem geld opeiste, in beeld gebracht. Zijn achterwerk voor de omstanders ontblotend sprak Jan: ‘hier after in sul di der stede excijss vinden ende dit sijn die hantvesten die sij hebben’.⁴⁴ Dit moet door een lachende secretaris zijn genoteerd.

Het gros van de agressiedelicten levert weinig verrassingen en de vonnisteksten zijn meestal te lapidair om ons ‘als moderne voyeurs te kunnen laten meegenieten’ van scheldpartijen en ruzies. Wel is vast te stellen dat zeventien van de incidenten zich in de familiale sfeer afspelen, meestal volgens het patroon waarbij de man zijn vrouw en kinderen slaat of uitscheldt.⁴⁵ Maar ook wil een dochter haar vader met een mes te lijf,⁴⁶ bedreigt een neef zijn ooms⁴⁷ en slaat een volwassen zoon zijn moeder een ‘blauw aensicht’.⁴⁸ Bepaald ex-

39 Register, 128 (1448).

40 Huizinga, *Rechtsbronnen*, 237. De ‘ordinantie van de ratelwaicke’ is weliswaar van 1523, maar de tekst suggereert een oud gebruik.

41 Register, 152 (1452) en 200 (1456).

42 Register, 336 (1468).

43 Register, 180 en 198.

44 Register, 86 (1445).

45 O.a. Register, 32 (1436).

46 Register, 3 (1432).

47 Register, 62 (1439).

48 Register, 224 (1458).

treem handelde Meeus Wouterszoen die zijn echtgenote in het kraambed en zijn schoonmoeder met ontbloot zwaard bedreigde. Volgens het gerecht was dit onduldbaar, aanzien ‘cramen ende kinderbedden’ behoorden ‘vry te wesen als kerchoven’.⁴⁹ Ten einde raad adviseerde het gerecht een ander echtpaar, Oyster Claeszoen en zijn vrouw Gheertruyt, om desnoods ‘himluyden by goetduncken van den provisoor te verscheyden van malcanderen’, want eerder had de man al gestoken, geslagen en zich aan andere ‘onbehoirlycke hantieringe’ schuldig gemaakt.⁵⁰

Het is bijzonder spijtig dat de Haarlemse rechters nog geen belangstelling voor de leeftijd van gedaagden hadden. Was dat wel het geval geweest, dan zouden we waarschijnlijk middeleeuwse hangjongeren en hooligans hebben kunnen ontwaren in de straatschenders die vooral na zonsondergang de straten onveilig maakten. Minstens twintig gevallen van straatschenderij kunnen we herkennen, soms gepleegd door een enkeling, maar de meeste door groepen, mannen uiteraard. Dit gedrag kon het karakter hebben van baldadigheid door ‘teghelen ende tonnen in ’t water te werpen, der luyde palen uter straten te trecken’⁵¹ en het kon volledig ontsporen, zoals in december 1454, toen vijf mannen bij de Schuttersdoelen na middernacht ‘vijff off zess dueren ende veynsteren der arme luden opgestoten’ hadden en ‘armen, kinderen ende buyren’ de schrik op het lijf joegen met stukken hout en geschreeuwde dreigementen.⁵²

Resteren vele tientallen agressiedelicten die nauwelijks te rubriceren zijn, variërend van simpele ‘onstuericheyt’ tot de woeste taferelen die een vonnis uit 1466 ons voorschotelt. Gedaagde is de Heemsteder Jan Jan Hugenszoonszoen, alias Buyser, die eerst een vrouw, genaamd Rissent, ontvoert en in het huis van zijn moeder opsluit en vervolgens, nadat Rissent is uitgebroken, bij haar ouders binnenstormt en hen bedreigt en verwondt met ontbloot zwaard. Door gealarmeerde kinderen en burens wordt hij ervan weerhouden ze de keel door te snijden. Naderhand slaat hij de man van Rissent twee tanden uit de mond. Blijkbaar nog niet uitgeraasd, heeft hij ‘een wijle tyts daerna’ – het gerecht is erg vaag in de tijdsaanduiding – het voorzien op de vrouw van Jan Aelbrechtszoen. Eerst laat hij Jan zwaar gewond achter en sleept de vrouw naar zijn huis. Na tussenkomst van ‘goede personen’ herhaalt zich deze misdaad nog een keer en steelt Buyser bovendien Jans huis ongeveer leeg, het geheel afsluitend met gruwelijke dreigementen. Als lezer heb je dan niet alleen met de slachtoffers te doen, maar ook met de rechters die in een vele regels lange slotzin hun verontwaardiging en onmacht uitspreken, want ze willen het zo graag ‘gecorrengiert [...] hebben an zijn lijff’. Helaas hebben ze ‘Buyser binnen deser stede niet en [...] connen crigen’.⁵³

49 Uiteraard een toespeling op het kerkelijk asielrecht, Register, 311 (1467).

50 Register, 348 (1468).

51 Register, 194 (1456).

52 Register, 171.

53 Register, 299. Dezelfde Buyser den bastairt van Heemstede heeft vermoedelijk in 1460 een ‘keurwonde’ opgelopen van Claes Symon Vranckensz die daarvoor werd beboet met 7 pond, NA, Grk., inv.nr. 1409.

4.2 Doodslag

Van extreem geweld en rechterlijke onmacht is het een kleine stap naar moord en doodslag. Hier doet zich een verrassing voor. Brengen wij in herinnering dat van enkele steden meer of minder complete reeksen van misdaadgegevens zijn gepubliceerd. Hieruit blijkt dat bijvoorbeeld in Mechelen tussen 1426 en 1456 zestien moord- of doodslagincidenten werden geregistreerd;⁵⁴ in Brussel gedurende nagenoeg de hele vijftiende eeuw 392⁵⁵ en in Utrecht 336 in iets meer dan de helft van die tijd.⁵⁶ De bevolkingsschattingen voor het eind van de vijftiende eeuw zijn respectievelijk 25.000, 30.000 en 20.000.⁵⁷ Men hoeft geen rekenwonder te zijn om in een oogopslag te zien dat Haarlem met 12.000 inwoners en vijf doodslagen in bijna veertig jaar totaal uit de toch al gevarieerde toon valt. Dit verschil is wellicht te wijten aan de verdwijning van een groot deel van de Haarlemse registratie. Buiten Haarlem, in Den Haag, bleken gelukkig twee schoutsrekeningen dit hiaat voor deze jaren enigszins te kunnen opvullen.⁵⁸ In een periode van negentien maanden (24 april 1459-21 november 1460) werden zes mensen doodgestoken of -geslagen en twee werden vermoord. Bij 38 incidenten liepen mensen 'keurwonden' (zo breed als een vingerlid en zo diep als een nagel) op of een 'bloetreyse' (een ondiepe snede). Verder noteerde de schout nog acht andere vormen van geweld met messen, stenen of vuisten en drie onbenoemde verwondingen.⁵⁹ Zonder deze gegevens te willen extrapoleren, denk ik dat de geregistreerde 'misdad' in Haarlem dus allerminst onderdeel voor die in vergelijkbare perioden elders.

4.3 Vredeweigering, zoenbreuk en partijstrijd

'Vrede' en 'zoen' waren twee instrumenten die stedelijke en territoriale overheden in de middeleeuwen tot hun beschikking hadden om conflicten in te dammen. Bij de vrede ging het om het onmiddellijk ingrijpen in een jong conflict, om te voorkomen dat dit zich van twee kempfanen zou uitbreiden over twee families of erger. De veroorzakers van de ruzie werden door een gezworen vredemaker gedwongen tot een afkoelingsperiode die wel enkele maanden lang kon zijn. In die tijd moesten zij of gezaghebbende vertegenwoordigers van de respectieve families proberen tot een vergelijk te komen, eventueel met behulp van bemiddelaars. Bij de zoen was het conflict ouder en meestal tot een echte vete uitgegroeid. In een ingewikkeld protocol van bemiddeling en rituelen werden de partijen verplicht, voor zover de betrokken overheid daartoe de macht bezat, om uiteindelijk tot een vergelijk

54 Maes, *Vijf eeuwen stedelijk strafrecht*, 511 e.v.

55 F. Vanhemelryck, *De criminaliteit in de ammanie van Brussel van de late middeleeuwen tot het einde van het Ancien Regime (1404-1789)*, Brussel, 1981, 303.

56 D.A. Berents, *Misdad in de middeleeuwen*, Utrecht, 1976, 140.

57 Getallen, met enige aanpassing, uit: J. de Vries, *European urbanization, 1500-1800*, Londen, 1984, 271 e.v.

58 NA, Grk., inv.nrs. 4108 en 4109. De rekeningbladzijden zijn ongenummerd, maar de rubricering is duidelijk.

59 Omschrijvingen in: Huizinga, *Rechtsbronnen*, 77.

te komen. In menige Nederlandse stad werden familievertegenwoordigers gedwongen in een herberg 'in te leggen' en er pas weer uit tevoorschijn te komen als een compromis was bereikt. Ook op vrijwillige basis kon een verzoening tot stand komen door bemiddeling als iedereen schoon genoeg van het conflict had.⁶⁰ In de praktijk van deze vonnissen lijkt het overigens of de termen vrede en zoen synoniem zijn.

We kunnen helaas niet vaststellen of er bij de zestien personen die voorkomen in de vonnissen aangaande vredeweigering en zoenbreuk ook politieke onruststokers zaten. Alleen twee vertegenwoordigers van de bestuursfamilies Van Adrichem en Van Zaenen zijn te herkennen.⁶¹ Bij de helft van de gevallen staat geen reden vermeld waarom vrede of zoen opgelegd werd. De overige lijken vrijwel uitsluitend geweldsincidenten als achtergrond te hebben. Heel bont maakte Boudijn Voigel uit de Grote Houtstraat het, toen hij de blussers van een brand hinderde en vervolgens te lijf ging. Hij werd beboet en daarna tot een zoen gedwongen die hij 'terstont smadelic wederseide', waarna hij nog een bedevaart naar Rome aan zijn broek kreeg.⁶² Nog ernstiger was de komst, in de zomer van 1466, van een drietal Leidenaars met de bedoeling om Willem Claiszoen met pieken dood te steken. Reden was dat hij, als gezworen vredemaker, een van hen in Leiden tot een vrede gedwongen had, waar deze het blijkbaar niet eens mee was. De aanslag mislukte, liep uit op een proces met boetstraffen en eindigde ermee dat ze 'vrede doen' moesten met het slachtoffer.⁶³

Kijkend naar de spreiding in de tijd, zien we dat al deze incidenten gelijkmatig over de 38 jaren verdeeld zijn.

Mensen die op de een of andere wijze in Haarlem tweedracht zaaiden of een partijvoorkeur lieten blijken, konden op extra aandacht van het gerecht rekenen, zeker nadat Filips van Bourgondië in april 1445 zijn ongenoegen over partijschappen had laten blijken.⁶⁴ Het aantal vonnissen dat zich daarmee bezig hield, bedroeg acht, het aantal personen dat er in voorkwam 28. Daarbij treffen we een enkele enthousiaste aanhanger van de Hoekse partij, een nederige schoenmaker, die met de kreten 'Brederode hogemoet' en 'Charlois [...] onder den voet' een levenslange verbanning over zich afriep.⁶⁵ Maar er waren ook een paar dreigende groepjes die zich in 'palluere' (opzichtige partijkleding) of zelfs in complete wapenrusting durfden te vertonen, in strijd met een speciaal gebod dat het gerecht daarover had uitgevaardigd.⁶⁶ Tot grootschalig geweld lijkt het daarbij niet gekomen te zijn.

Dat het stadsbestuur bij veel Haarlemmers geen respect opriep, blijkt misschien ook uit het grote aantal 'overhorigen' aan bestuurlijke en gerechtelijke geboden. Helaas werd deze ongehoorzaamheid weinig gespecificeerd. Indien ze wel uitgeschreven werd, ging het

60 Voor een uitgebreid exposé zie Glaudemans, *Wrake*, hoofdstukken 5 en 8.

61 Register, 114 (1447) en 213 (1457).

62 Register, 35 (1436).

63 Register, 301.

64 Genoemd bij A.J. Brand, 'Twistende Leidenaars', in: Marsilje, *Bloedwraak*, 99.

65 Register, 298 (1465). Brederode was een overwegend Hoekse adelsfamilie; 'Charlois' is de heer van Charolais, zoals Karel de Stoute toen nog genoemd werd.

66 Register, 103 (1446), 235 (1460) en 237 (1461).

in meerderheid om het negeren van vonnissen en om openlijke kritiek op het gerecht.⁶⁷ Daarnaast lezen we over enkele schijnbaar op zichzelf staande incidenten. Zo weigerde een lid van de Van Adrichemfamilie om aan een heervaart een verplichte geldelijke bijdrage te leveren.⁶⁸ Een te voortvarende schoolmeester die in 1454 een school had opgezet voor kinderen, onder wie zich ook enkele knechts bevonden, werd door het gerecht tot de orde geroepen wegens een keur van veertig jaar eerder.⁶⁹

4.4 Economische en vermogensdelicten

Doordat in de stad de twee belangrijkste industrieën, de bierbrouwerij en de lakennijverheid, tot in de kleinste details in keuren waren vastgelegd en organisatorisch en financieel verweven waren met de stedelijk administratie, vormden overtredingen van deze bepalingen een belangrijk deel van de criminaliteit. Het gerecht tilde daar heel zwaar aan en sprak consequent van ‘misdæet’. Knoeien met inhoudsmaten of gewichten, met kwaliteit van wol, graan of bier, het gebruiken van ongekeurde grondstoffen, alles werd als aantasting gezien van de ‘gemeyne buyck’, zoals men zich soms plastisch uitdrukte.⁷⁰ Dat de controleurs reden van bestaan hadden, maakte een ernstig incident in juni 1455 duidelijk. Een zekere Claes Dirxsoen de Vriese had tegen het advies van de gezworen keurmeester in ‘cranck koorn’ de stad binnen gebracht. Deze gaf na ontdekking onmiddellijk opdracht aan genoemde Claes en een viertal graanhandelaren om alle koren dat al bij brouwers en in opslagzolders terecht was gekomen, af te voeren buiten de stad, dit alles onder bedreiging van zware boetes.⁷¹ Welke ‘krankheid’ in het graan vermoed werd, weten we helaas niet, maar als het de giftige schimmel *Claviceps purpurea*, alias Moederkoorn, is geweest die inderdaad ‘s zomers op allerlei granen actief is, was er alle reden voor een lichte paniek.

Het merendeel van de economische delicten betrof het ontduiken van stedelijke accijns. Hoeveel inkomsten de stad misliep per overtreding, of hoeveel de overtreder er mee hoopte te winnen, werd nooit aangegeven. De ernst van het feit is alleen uit de straf af te leiden. Een merkwaardige opflakking van opsporingsijver, waarvan we de achtergrond niet kennen, is in februari 1468 te zien. In die maand worden maar liefst achttien mensen wegens ontduiking van accijns op bier en ‘koorn’ veroordeeld tot steenboetes. Bij vergelijking met bijvoorbeeld Utrecht en Brussel dient men wel te bedenken dat deze vorm van criminaliteit aldaar in gildeverband bestreden kon worden en dan voor het stedelijk gerecht slechts een minieme betekenis had.⁷²

67 Al in het Handvest van 1254, art. 36, werd het tegenspreken van het gerecht tot een ernstig misdrijf gerekend, zie o.a. Huizinga, *Rechtsbronnen*, 20.

68 Register, 193 (1456).

69 Register, 167; de keur van ca. 1412 verbood buiten de ‘grote scole’ knechts in te schrijven als leerling, Huizinga, *Rechtsbronnen*, 119.

70 Register, 203 (1456).

71 Register, 176.

72 Berents, *Misdæet*, 88 en 89; bij Vanhemelryck, *Criminaliteit*, ontbreekt ze volledig.

Volgens de uitvoerige rekening van schout Geryt Jan Dirck Tymansz. werden in zijn ambtsjaar nog eens 31 mensen beboet voor dit soort overtredingen.⁷³ Bovendien maakten vijftien personen zich schuldig aan illegale uitbreiding van grondbezit, terwijl vijf mensen hadden verzuimd om hun huisoven – ‘eest’ – met leem te besmeren als brandwerend middel.⁷⁴ Zo’n laatste detail illustreert het belang van deze bronnen ook voor de kennis van het dagelijkse leven, en hoe dun de scheidslijn tussen privé en openbaar was, want alleen door de woning te betreden kon natuurlijk de overtreding geconstateerd worden.

Het aandeel van vermogensmisdrijven in het totaal van de geregistreerde misdaad is ongeveer zo klein als we na lezing van andere auteurs mochten verwachten, circa 12 procent. Ook de schoutsrekening verandert deze globale verhouding niet. Typerend voor de materiële schaarste van de periode is misschien dat diefstal van brandhout, takken en fruit bovenaan prijkt als meest gestolen goederen, in totaal twintig maal. Saillant detail is dat Haarlem toen nog wijngaarden had die geplunderd konden worden.⁷⁵ De overige misdrijven betreffen ongedefinieerde diefstal, diefstal van huisraad en van geld, en de ‘transeniering’ ofwel het met dreigementen aftroggelen van geld. Tien personen kwamen wegens zwendel met eigendomsrechten of oneerlijke handel voor het gerecht. Hoezeer handel en zeeroof in elkaars verlengde konden liggen, toonde in december 1448 het proces tegen vier ‘coipluden’ die op de Zuiderzee onbekende collega’s hadden overvallen en beroofd.⁷⁶ Hoe dit misdrijf uiteindelijk voor het gerecht is gekomen, blijft een prangende maar helaas onbeantwoorde vraag.

5 De straffen

5.1 Lijfstraf en doodstraf

Wie met een door het *Herfsttij der Middeleeuwen* gevoed vooroordeel naar de Haarlemse straffen in tabel 2 kijkt, ziet tot zijn of haar verbazing geen lijfstraffen en slechts vier doodstraffen. Ook in de schoutsrekeningen komt slechts één geseling voor. Van het talio-principe (‘hoeft voir hoeft’) dat in de artikelen 29 en 30 van het oude stadsrecht is te vinden, is geen spoor meer over in de hier bestudeerde vonnissen.⁷⁷ Maar er is geen tegenspraak met de latere strafbepalingen. Het Haarlemse keurboek van 1390 en de vervolgen daarop, alsmede de losse keuren van vóór 1557 bevatten in feite maar één vermelding van onvoorwaardelijke lijfstraf, namelijk handafkappen, plus een enorme boete, voor iemand die een minderjarige meisje ontvoert.⁷⁸ In alle andere bepalingen, voor zover van toepassing, zien we

73 NA, Grk., inv.nr. 4109 (22 november 1459-21 november 1460).

74 Verplichting volgens Huizinga, *Rechtsbronnen*, 70.

75 Register, 275 (1464).

76 Register, 131-134.

77 Vgl. C.L. Hoogewerf, *Het Haarlemse stadsrecht (1245)*, Amsterdam, 2001, 185-188.

78 Huizinga, *Rechtsbronnen*, 72.

Andere Wittuen. van Justice gelien
 Vrouwen die hude van desse Scherprechte

1617
 Het ja al duo proccuratie
 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100

Wie salis Jacobs v. gebod, van hantpode behout hadde, die
 die manen hadde, helpen, daerom, en dan off verdoemen
 in d'vinst, d'vinst, by s'poren, van hantpode, zo heeft die stout
 den, zelve, alles, doen, vreden, mitten, vanden, en op een, veld
 gelien, dan, om, hier, vanden, s'poren, machyt, van, d'vinst, gelien
 anders, hantpode, te leuen, en van, anders, ontfen, veld, dat
 dan, anders, veld, veld, so, te s'poren, by f

Wie salis Jacobs v. gebod, van hantpode behout hadde, die
 manen, daerom, te s'poren, en dan, off, verdoemen, in d'vinst
 wort, by s'poren, van, hantpode, als, veld, zo, heeft, die, stout,
 veld, doen, vreden, veld, veld, s'poren, dan, om, hier, vanden,
 s'poren, machyt, en, anders, ontfen, veld, veld, dat, dan, out, veld
 veld, so, te s'poren, by f

Wie salis die, veld, veld, van, hantpode, behout, hadde, veld
 veld, en, anders, veld, veld, te, hantpode, zo, heeft, die, stout
 den, zelve, anders, by, veld, veld, s'poren, doen, vreden, mitten
 hantpode, dan, om, hier, vanden, s'poren, machyt, en, anders,
 ontfen, veld, dat, dan, out, veld, veld, so, te s'poren, by f

Wie salis die, veld, veld, van, hantpode, behout, hadde, veld
 veld, veld, veld, veld, veld, te, hantpode, zo, heeft, die, stout
 den, zelve, veld, by, veld, veld, s'poren, van, hantpode, doen, vreden
 mitten, vanden, en, op, een, veld, veld, dan, om, hier, vanden,
 s'poren, machyt, en, anders, veld, veld, ontfen, te s'poren, by f

Dome . 1617 . f

Wie salis die, veld, veld, van, hantpode, behout, hadde, veld
 veld, dan, by, hantpode, veld, veld, en, hadde, zo, heeft, die, stout
 den, zelve, veld, dan, om, hier, vanden, s'poren, machyt, veld, veld
 den, hantpode, en, anders, veld, veld, by f

Lijst van uitgaven uit de afrekening van schout Geryt Jan Dirc Tymansz., gedaan voor vier terechtstellingen, inclusief transport van lichamen en maaltijden achteraf, en een geseling. De vaste jaarlijkse wedde van 26 pond voor de scherprechter is hier niet bij begrepen.

deze handafslag uitsluitend als voorwaardelijke straf, namelijk wanneer iemand in gebreke blijft om een zware boete te betalen. De steden Mechelen en Utrecht laten een niet heel verschillend beeld zien. In het oudste Mechelse Correctieboek, dat loopt van 1441 tot 1570 en waarin geen ‘kinderachtige’ misdrijven beschreven staan, wordt de eerste lijfstraf pas in 1487 vermeld, en dan nog is het de straf voor het verbreken van een eerder opgelegde bedevaart.⁷⁹ Ook in Utrecht is blijkens een steekproef van dertig jaren tussen 1426 en 1455 het aandeel van de lijfstraffen in het totaal minder dan 0,8 procent.⁸⁰ De gelijkenis houdt op waar het de frequentie van doodstraffen betreft. Utrecht telde gemiddeld bijna twee doodstraffen per jaar, namelijk 57.⁸¹ Mechelen, met 75 executies tussen 1432 en 1471, komt op vrijwel hetzelfde gemiddelde.⁸² Het verschil met de Haarlemse vonnissenreeks is zo groot, dat we van geluk mogen spreken de schoutsrekeningen te kunnen gebruiken om dit misleidende beeld te corrigeren.

Waardoor verloren die vier ongelukkige Haarlemmers hun leven? In 1438 was een zekere Claes Godevaert Ponsensoen wegens misdragingen en ‘transsenieringe’ tot een jaar verbanning veroordeeld, ‘up sijn lijff’. Hij had dit vonnis genegeerd en werd om die reden ‘gerecht mitten zwaarde op ten Zant’ (tegenwoordig de Grote Markt). In 1451 had Heynrick Pieterssoen een willekeur uitgesproken om ‘tot ewigen daghen up siin liif’ uit de stad weg te blijven, maar ook hij was teruggekeerd, werd gegrepen en korte tijd later onthoofd. Ook Gheryt Jacop Pieterssoenssoen, ‘niet achtende sijnre swaerden gelofte en in homoete van den gerechte’, kwam te vroeg terug in januari 1454 en werd diezelfde maand nog geëxecuteerd. Alleen Jacob Jacobszoen de molenaar, wiens bijnaam ‘Quaede Jaep’ als een understatement mag gelden, werd na een uitleveringsovereenkomst tussen de bisschop van Utrecht en de graaf van Holland ter dood veroordeeld en gebracht in 1457. Hij had maar liefst twee Haarlemse burgers en twee mensen in Gouda doodgeslagen of vermoord, en bovendien nog mensen bedreigd, beledigd en goederen vernield.⁸³ Uit de eerste drie vonnissen kunnen we dus afleiden dat het gerecht bijzonder zwaar tilde aan banbreuk. De enige andere banbreker die bekend is, kreeg vijftig jaar verbanning er nog eens bovenop. Andere vormen van ongehoorzaamheid werden lang zo zwaar niet bestraft.

Tussen november 1459 en april 1464 werden er volgens de schoutsrekeningen bovendien nog tien anderen geëxecuteerd: zes werden er onthoofd – ‘mitten zwaarde’ – en vier gehangen – ‘mitten houten ende baste’. Details van hun misdaden werden alleen verschaft door schout Thymansz. en zijn in tabel 3 verwerkt. Van de overige zes weten we dat ‘moirt’ of ‘dieffte’ hen voor ’t gerecht bracht, en van de twee onthoofde Schotten (soldaten?) wordt in ’t geheel niets gezegd. Alle straffen zijn expliciet na schepenvonnis uitgevoerd, en anders is er wel een vermelding van de kosten die gemaakt zijn voor een gezamenlijke

79 Maes, *Vijffeeuwen*, 642 (vonnis 653).

80 Berents, *Misdaad*, 42.

81 Idem, 38.

82 Maes, *Vijffeeuwen*, 511-513.

83 De vier vonnissen zijn te vinden in: *Register*, 55, 137, 161 en 216.

maaltijd van schout met schepenen, zoals dat na een terechtstelling kennelijk ‘van oudts gewoenlic’ was.⁸⁴ In geen enkel geval werden de ter dood veroordeelden voor hun terechtstelling nog extra vernederd of verminkt. Alleen een drietal zware gevallen kreeg te horen dat hun dode lichaam op een rad zou worden gelegd, ten prooi aan vogels en verrotting, dus niet bestemd voor een christelijke begrafenis.⁸⁵

5.2 Boetstraffen

Met bijna zestig procent van alle straffen was de boete de meest opgelegde sanctie. Dit overwicht hoeft niet te verbazen, na lezing van de keuren waarin ze verreweg de meest genoemde straf is. Ze werd meestal uitgedrukt in duizendtallen stenen en de benodigde hoeveelheid metselkalk, soms in een aantal roeden vestingmuur, vaak in ponden, een enkele keer ook in nobelen, postulaatguldens of wilhelmusschilden.⁸⁶ De stenen kwamen vrijwel altijd ten goede aan de stad, een enkele keer aan de kerk. Het geld was bestemd voor de stad, of voor de schout, de landsheer, de kerk of voor een benadeelde partij. Zeer frequent was ook de gecombineerde boete in geld en stenen. Merkwaardig is voorts dat de zuivere geldboeten uitsluitend voor economische keurovertredingen werden opgelegd. Even merkwaardig blijft de voorkeur voor de steenboete, want de Haarlemmers hadden, naar we aannemen, geen stapels stenen in hun achtertuin liggen. Ze moesten die dus toch ergens kopen en laten transporteren in ruil voor geld. Uiteraard werden zware of meervoudige misdrijven met hoge boetes bestraft – tot wel 100.000 stenen en maximaal 60 pond – en kleine met geringe, maar welke criteria de rechters daarbij gebruikten is niet meer te achterhalen. Bovendien konden ze blijkbaar naar believen andere straffen als bedevaart en verbanning toevoegen of ervoor in de plaats stellen, waardoor verdere structuur of consistentie, indien aanwezig, zich aan onze waarneming onttrekt.

Met een paar voorbeelden wil ik proberen een indruk te geven van wat dit boetstraffelijk aspect van de Haarlemse strafrechtspraktijk inhield. Zo is er een aantal gevallen van diefstal van hout en brem (voor verfstof) uit de Haarlemmerhout. Op grond van de keuren op diefstal of houtdiefstal zou men hiervoor een boetstraf verwachten. In de praktijk werden enkel korte verbanningen en openlijke schuldbelijdenissen opgelegd.⁸⁷ Wie echter

⁸⁴ NA, Grk., inv.nrs. 4108-4112. Tot april 1467 volgt een rustige periode waarin ‘nyemant gejusticieert of gerecht’ is. Daarna volgen tot 1477 jaren waarin alleen de vaste wedde van 26 pond voor de scherprechter wordt vermeld, en vervolgens tot in 1480 ontbreekt zelfs deze informatie. Pas in 1480, met het aantreden van Jan van Schagen, wordt er weer een serieuze poging gedaan om van uitgaven en inkomsten een schriftelijk overzicht te maken: NA, Grk., inv.nrs. 1413-1418.

⁸⁵ NA, Grk., inv.nr. 1409.

⁸⁶ Per 2000 stenen werd 1 hoed (ca. 1000 l.) kalk gerekend; uit een paar vonnissen is af te leiden dat 2000 stenen een pond waard waren en een hoed kalk 15 stuivers; een nobel was een kleine gouden munt die in het Holland van deze tijd 90 tot 120 penningen waard was; de Utrechtse gulden en het Wilhelmusschild waren resp. 30 en 40 penningen waard, volgens J.A.M.Y. Bos-Rops, *Graven op zoek naar geld*, Hilversum, 1993, 339 e.v. Hoeveel stenen er in een roede muur gingen is hier niet na te gaan. Om een pond, of 20 stuivers, te verdienen, moest een geoefend metselaar 3 tot 4 dagen werken in deze tijd, zie: L. Noordegraaf, *Hollands welvaren?*, Bergen, 1985, 68 e.v.

⁸⁷ Register, 8, 25, 186 en 187.

Tabel 2 Straffen door het Haarlemse schepengerecht opgelegd in vonnissen geregistreerd tussen 1432 en 1470

Steen- of muurboete	231	44,7 %
Geldboete (waarvan 34 in combinatie met steenboete)	74	14,3 %
Verbanning	96	18,5 %
Levenslange verbanning	11	2,1 %
Bedevaart	33	6,4 %
Gift aan de parochiekerk	14	2,7 %
Openlijk schuld belijden en/of vergiffenis vragen	37	7,2 %
Handels- of beroepsverbod	8	1,5 %
Schadevergoeding, genoegdoening	7	1,4 %
Kaak	1	0,2 %
Stadsarrest	1	0,2 %
Doodstraf	4	0,8 %
Totaal aantal straffen	517	100 %
Aantal gevonniste personen: 458 (38 vrouwen, 420 mannen)		
Aantal vonnissen: 295		
Aantal wilkeuren: 32		

vruchten uit een boomgaard of wijngaard gestolen had, moest zwaarder boeten. Dat kon oplopen tot 4000 of zelfs 6000 stenen met bijbehorende hoeveelheid kalk.⁸⁸ Iets over verhoudingen leren we ook van twee vonnissen uit 1438: Dirc Pieterssoen Lanckhals die een gasthuismeester bedreigd en beledigd had, en ook diens toevlucht op het kerkhof negeerde, kreeg een verbanning van een jaar en 25.000 stenen als boete. Maar zijn zwager, Claes Dircxsoen, die hem daarbij had geholpen, had bovendien een ontbloot zwaard gebruikt, en dat kostte hem 40.000 stenen.⁸⁹

Als we nog wat gradaties van onbehoorlijk gedrag onder de loep nemen, zien we dat drie mannen in 1451 wegens 'onstuer by nacht' tegen de stadswakers elk tot 2000 stenen met kalk werden veroordeeld, evenveel als in 1447 een ander die een 'tresouer' van de stad 'onredelike woirde' had toegeroepen. Het jaar daarvoor had Ripprant Melyssoen een burgemeester beledigd en een stadswacht gewond, wat hem op 20.000 stenen met kalk kwam te staan. Dat was kinderspel bij wat Geeryt Buyse had uitgehaald in 1462 door 'schout van 's

⁸⁸ Register, 274 en 276.

⁸⁹ Register, 52 en 53.

heeren wegen', dus buiten Haarlem, Jan van Bekesteyn ernstig te bedreigen en zijn assistent bijna te vermoorden, wat gelukt zou zijn als er geen mensen tussengesprongen waren. De straf was 100.000 stenen, vijftig hoed kalk, tien jaar verbanning en schadevergoeding. Onnodig te zeggen dat het gerecht, tenslotte 'meer nochtan geneicht synde tot gracie dan tot strencheit van recht', ons laat raden naar de redenen van zijn mildheid.⁹⁰

De spreiding van de steenboetes in de tijd is vrij gelijkmatig. Er is geen sterke verhoging van de aantallen te zien omstreeks de bouwtijd van de nieuwe 'stedecamer' van 1454 tot 1458.⁹¹ In dertien van de 38 jaren werden geen steen- of muurboetes opgelegd, vooral voor 1446. Wel speelde de bouwactiviteit aan het stadhuis een grote rol in een vonnis uit 1456. Toen werd een bierhandelaar die met te grote vaten de accijns had ontdoken en bovendien de bierdragers – gezworen ambtenaren – had bedreigd om hun mond te houden, veroordeeld tot alle kosten in materiaal en arbeid die met de bouw van de nieuwe vergaderruimte gemoeid zouden zijn. Bij in gebreke blijven werd de boete verdubbeld en een ballingschap van tien jaar van kracht. Naderhand mocht hij dit hele pakket afkopen met de betaling van honderd Engelse nobelen.⁹²

Bijna alle steen- of geldboeten van enige omvang gingen gepaard met een verplichte borgstelling. Dit hield in dat een of meer burgers of familieleden geheel of gedeeltelijk instonden voor de levering van de stenen, *casu quo* de betaling van het geld. Indien de veroordeelde er niet in slaagde borgen te vinden, ging de voorwaardelijke straf in die ook deel van het vonnis uitmaakte.⁹³ In de regel was dat verbanning voor een bepaalde periode, of zolang de boete niet voldaan was. Een enkele keer zien we een verdubbeling van de boete als straf voor het uitblijven van borgen.

In de uitgebreide afrekening van schout Tymanszoonsz. werden in totaal 95 mensen beboet.⁹⁴ Daarbij ging het nooit om stenen, altijd om geld. Al deze boeten werden buiten het schepengerecht om opgelegd, dus volgens de 'procedure' die als 'dading' bekend was. De schout hield zich vrij nauwkeurig aan de sancties van het keurboek. Voor zover hij er vanaf week, paste hij een eigen, mildere variant toe en profiteerden vooral de geweldplegers van deze mildheid. Voor een keurwond zou men volgens de letter van de wet dertig pond mogen eisen en een onvermogen dader 'sijn hant ofslaen',⁹⁵ maar deze schout hanteerde een norm van tien pond en wie dat niet kon betalen, werd voor veel minder beboet. Maar liefst vijftien van de zeventien toebrengrers van keurwonden werden 'gedadinct' voor aanzienlijk geringere bedragen, dikwijls met toevoeging 'alsoot een arm knecht is' of een

90 Register, 251.

91 Het verband dat door W. Cerutti, 'Justitie in het stadhuis van Haarlem', *Pro Memorie*, 2001, 73-91, wordt gelegd, is niet uit dit Register af te leiden. Ook zijn opmerkingen over lijfstraffen moeten uit andere bronnen afkomstig zijn.

92 Register, 203.

93 De straatschenders van vonnis 171 konden betalen noch borgen stellen en moesten dus voor zes jaar de stad en de baljuwschappen van Kennemerland en Rijnland verlaten.

94 In dezelfde 12 maanden zijn slechts 8 vonnissen uit het Register bekend over 16 personen. Zonder deze getalsverhoudingen te willen verabsoluteren, mogen we er wel uit opmaken hoe belangrijk de buitengerechtelijke transacties geweest zijn.

95 Huizinga, *Rechtsbronnen*, 77.

andere opmerking over 's mans armoede. Voor de daders van 'bloetreyzen' gold hetzelfde mededogen. (Bij voorganger en opvolger Aelbrecht van Raephorst zijn ook dergelijke commentaren te lezen.) Daarentegen werden overtreders van economische keurbepalingen en van keuren met geringe geldelijke sancties vrijwel zonder uitzondering min of meer volgens de bepalingen gestraft.⁹⁶

5.3 *Verbanning, opgelegde bedevaart en verplichte nederigheid*⁹⁷

Hoewel dus de geld- en steenboete voor haast elk denkbaar misdrijf opgelegd kon worden, had men blijkbaar toch behoefte aan nog andere sancties. Ook de verbanning was zo'n elastische straf. Ongeveer de helft van de 107 banvonnissen was voor zes jaar of korter, de andere helft tien jaar of langer, met dan nog een groep van zeventien, meest lichte, delinquenten die tot nader order moesten wegblijven. Verdeeld over de jaren, komen na 1449 aanzienlijk minder verbanningen voor. Met name verbanningen van drie jaar of minder verdwijnen praktisch uit het repertoire. De meeste ballingen moesten niet alleen uit de vrijheid van de stad wegblijven, maar bovendien uit de omliggende baljuwschappen van Rijnland en Kennemerland. Enkele van de lange en levenslange verbanningen waren in feite veroordelingen bij verstek, zoals bij de eerder genoemde Hoekse schoenmaker en de woesteling Buysen.

De opgelegde bedevaart was oorspronkelijk een van de vele verzoeningsrituelen die nodig waren om doodslag of lichamelijk letsel te compenseren ten einde de familie van het slachtoffer tevreden te stellen.⁹⁸ In de vijftiende eeuw is dit verleden nog te herkennen aan het feit dat voornamelijk ernstige bedreigingen en verwondingen van personen leidden tot het opleggen van een boetetocht. Van Herwaarden constateerde dit al, en de Haarlemse vonnissen passen voor tweederde in dit 'patroon'.⁹⁹ Voor de rest geldt dat vooral het tonen van minachting aan het adres van gerecht of van stadsfunctionarissen een bedevaart kon opleveren.

Favoriete bestemmingen, althans bij de rechtbank, waren de Onze Lieve Vrouwekerk in het Zwitserse Einsiedeln (8) en de Petrus- en Pauluskerken van Rome (7). Andere verre oorden waren Santiago de Compostella, de Sint-Antoniusabdij in de Viennois in Zuidoost-Frankrijk, Wilsnack in Brandenburg en de Driekoningenkerk in Keulen. De grootste afstand werd waarschijnlijk afgelegd door Joirden Jacopsz, die eerst naar Rome en vervolgens naar Santiago in 'Galissien' moest reizen en met 'goet betoigh' (bewijs) terugkeren. Hij had zijn misdadige broer Gheryt, die de parochiekerk met een gewelddaad had

⁹⁶ NA, Grk., inv.nr. 1409.

⁹⁷ Vergiffenis vragen en andere nederigheidsrituelen worden in sommige bronnen en literatuur met 'eerlijke betering' of 'amende honorable' aangeduid, maar deze termen komen in deze en vergelijkbare Hollandse bronnen niet voor. Waren het wel in de laatmiddeleeuwse Hollandse stadsrechtspraak levende begrippen?

⁹⁸ Glaudemans, *Wrake*, 184 e.v.

⁹⁹ J. van Herwaarden, *Opgelegde bedevaarten*, Assen, 1978, 404 e.v.

Op den negenden dach in mēte
anno 1432

Alse clare verijte sijmans zoen die vlietmalere
bruide hand en mit elcrome hand en hollen groete
maede wervende heeft lēd nu dat der seide ban hante
by nacht vernume en vernare is mit sine vreden
mette dān niet sonder metten vrede land seide te ouer
drave ban sijn poruyt te betale en sulde lēde
en ander onyelt alle hy tot sijn aende an sijn verna
drie he ban burmon en wande den sulde mans die die
seide schuldig is lēd ore om dat hy der seide ban hante
suden naem ban sijn verandere he ban burmon der
seide tollē onboere heeft sōe die seide die sijn vollen
huter tye in pragt heeft. Dier dān sōe ban en tye
den ban dān veries zoen op liden dēn dach al fact
mette dān sijn en vrede dān dān is dat hy in dēn
dach ban hante der verlaten sijn vreden lēd
ban vreden dēn en lēd sal op sijn lēd na sijn
der hante tye tye tye die hy der seide ban hante
ban sijn vreden lēd lēd lēd en ban allen andēn schulde
die die seide schuldig is sijn aende dan of comen
wande en lēd betale heeft. sōe verlaten verlaten
die comē an vreden en tye mit dān comē noch
en dān noch vreden vreden sijn in comen sijn en
selle mit hem noch mit vreden dān hy en tye comē
sōe mede hante of heeft op een boete ban hante
sōe verlaten verlaten die en sijn die hy die dat
hy die dān vreden zoen schuldig vreden is of om
vrede ban hante ons heeft die hy comē vreden vreden
en vreden dat te lēd en dān vreden die
die mit en dē en mit vreden comē dat hy
tye vreden vreden dān in sijn vreden vreden dān
dat dān op die boete ban hante sōe sōe en sal clare
verijte zoen comē in dē seide ban hante noch
inden vreden comē mit comē sōe sōe by den
vreden vreden dat nu is of vreden vreden sōe

Het eerste banvonniss, plus boete, van het Register van uitgesproken vonnissen, 9 maart 1432. De volgende negen-
tien vonnissen zullen eveneens verbanningen zijn.

ontheiligd, helpen ontvluchten door de schoutsdienaars de doorgang te blokkeren.¹⁰⁰ Voor minder zware delicten kon men dichter bij huis berouw tonen. De Elisabethskerk in 's-Gravenzande, met het beroemde houten beeld van een zogende Maria, werd vier keer als einddoel door het gerecht aangewezen. Amersfoort, Mechelen, Halle (Henegouwen) en Bergen (Holland) waren andere Nederlandse bestemmingen. In veel steden was in deze tijd al een soort afkoopregeling normaal geworden, waarbij de veroordeelde een bepaalde som kon betalen in plaats van een verre reis aan te vangen.¹⁰¹ In Haarlem waren dergelijke tarieven onbekend.

We nemen aan dat de bedevaarten een grote morele waarde hadden wegens het religieuze karakter van de straf. Datzelfde gold ongetwijfeld ook voor de verplichte giften aan de parochiekerk. In de regel was dat een zware waskaars, in de hoogmisprocessie mee te dragen, soms was het een paar pond aan baar geld en een enkele keer waren het bouwstenen. Een aparte boete kregen de bakkers opgelegd die in 1456 hun roggebrood te duur verkocht hadden, in strijd met een stedelijk prijsgebod. Zij moesten het beeld van de apostel dat naast hun ambachtsaltaar in de grote kerk stond, 'doen stofferen [...] in allen schiin als die andere [...] apostelen ghestoffeert siin'. Pas als dat was gebeurd, mochten ze weer hun beroep uitoefenen.¹⁰² Openlijk vergiffenis vragen voor het gerecht, of voor het hoofdaltaar in de kerk, werkte evenzeer op het gemoed. Gehuld in een 'nedercleet'¹⁰³ of 'bloetshoofts ende in een paer lynnē cleder'¹⁰⁴ moest de boeteling 'up siin knyen vallen'¹⁰⁵ om vergeving te vragen, dit alles gecombineerd met allerlei andere straffen. Zes fruitdieven moesten in 1464 het ritueel volbrengen 'mit eenen corff mit appelen an hoeren arm'.¹⁰⁶

Ten slotte nog iets over de voorwaardelijke straffen die terloops al aan de orde zijn geweest. Bij de doodvonnissen was te zien dat de rechters geen loze woorden spraken bij de term 'up syn lyff'. Zeer frequent werd ook met het verlies van de rechterhand bedreigd, evenals in de keuren, maar die is niet een maal werkelijk afgehakt. Onmiddellijke verbanning voor een bepaald aantal jaren en verdubbeling van een boete waren ook veel voorkomende voorwaardelijke straffen die wel een enkele keer geëffectueerd zijn als de veroordeelde zijn boete niet kon betalen of zijn borgen niet kon stellen.

100 Register, 245 (1461).

101 Van Herwaarden, *Opgelegde bedevaarten*, 407 e.v.

102 Register, 205

103 Register, 86 (1445).

104 Register, 186 en 187 (1456).

105 Register, 140 (1451).

106 Register, 275.

Tabel 3 Misdrijven, overtredingen en straffen volgens de rekening van schout Geryt Jan Dirc Tymansz. (22 november 1459-21 november 1460)¹⁰⁷

Misdrijven	Daders	Formele straf	Opgelegde straf
'Keurwonden'	23	10 pond	6, 8 p. (gem.)
'Bloetreysen'	10	42 stuiver	30 st. (gem.)
Messteken, vuistslagen	8	20 stuiver	30 st. (gem.)
Steenworpen			
Allerhande 'onstuers'	9		2-20 pond
Keurovertredingen m.b.t.:			
brouwerij	6	3 p. 6 st.	2 p. 5 st.
lakennijverheid	9	onbekend	16,5 st.
molenbedrijf	10	onbekend	20 st.
korenaccijns	6	onbekend	4 p.
grondgebruik	15	30 en 20 st.	conform
dobbelen	16	20 st.	21 st. (gem.)
'grote bruecken':			
grote nachtelijke vechtparij	1+kinderen		90 pond
meineed	1		10 pond
diefstal	1		4p. 8 st. geconfisqueerd
diefstal	1		6 pond geconfisqueerd
diefstal	1		18 st. geconfisqueerd
ongoorloofde bedelarij	1		4p. 10 st. geconfisqueerd
vrouw die meisje liet stelen	1		36 pond 'gedadinct'
'cleyne bruecken':			
'onredelike woirden'	2		20 st. elk
huis of oven niet 'geleemt'	5		10 st. - 3 p.
3 mannen verwond	1		onthoofding + rad
2 mannen vermoord	1		onthoofding + rad
kerkroof en andere diefstal	1		ophanging
straatroof en afpersing	1		onthoofding + rad
kleine diefstal	1		geseling

107 N.B. alleen van de vier terechtstellingen is het zeker dat er een schepenbankvonnis aan voorafging.

6 Conclusies

De poging om systematiek te ontdekken in de Haarlemse strafrechtspleging in de vijftiende eeuw moest rekening houden met de meestal onduidelijke omschrijving van het delict en vervolgens met de onbekendheid van beweegredenen van het gerecht. Motivering van straf of strafmaat is in vrijwel geen vonnis te vinden. Een enkele keer werd gewezen op de slechte invloed die van een bepaald misdrijf zou uitgaan. Een aantal malen werd ook wel verwezen naar de ‘inhout s’ koers’, of ‘het’ keurboek, zonder verder uit te leggen – op enkele uitzonderingen na – welke keur dan wel geschonden zou zijn door de misdaad.¹⁰⁸

Gelukkig bleven er voldoende details en gegevens over om te kunnen vaststellen dat gewelddaden, dreigementen en scheldpartijen de overhand hadden in de misdaden en ordeverstoringen die het gerecht wenste te veroordelen. Ook de typisch tijdgebonden criminaliteit tegen vrede en zoen en die van partijgangers was goed vertegenwoordigd, terwijl het gerecht er zeer op gespitst was dat de kwaliteit van de industrie niet door bedrog, en de inkomsten van de stad niet door accijnsontduiking werden ondermijnd. Grosso modo stemmen de getalsverhoudingen overeen met gegevens uit andere steden, behalve waar het de doodslagers betreft. Maar dankzij de uitgebreide schoutsrekening van 1459-60, en in mindere mate uit de andere rekeningen, konden we vaststellen dat allerlei soorten ‘routinegeweld’ en gewelddadige opflakkingen tussen mensen ook in Haarlem veel voorkwamen.

Bij de straffen zijn de grote lijnen ook duidelijk. Boete, verbanning, bedevaart en schuldbelijdenis, in allerlei gradaties en combinaties, tonen hoezeer het gerecht elke zaak op zijn merites beoordeelde. Er bestond geen standaardstraf, alles was maatwerk met eindeloze nuancering en variatie. Een andere conclusie moet zijn dat het gerecht uiterst terughoudend is geweest in het toepassen van geweld. Ook de beide schouten in dit onderzoek lijken in veel van hun transacties en oordelen clement te zijn geweest. Conflictbeheersing schijnt minstens zo belangrijk geweest te zijn als bestraffing.¹⁰⁹ Het geringe aantal doodstraffen in het vonnisregister en het ‘normale’ aantal executies in de schoutsrekeningen doen in combinatie vermoeden dat er een andere lijst met zware criminele daden en doodstraffen is geweest die verloren is gegaan.

Terwijl het laatste woord hierover nog niet geschreven is, mogen we wel vaststellen dat het werk waarop ik vanaf het begin van dit artikel een aantal discussiepijlen heb gericht, er na afloop alleen maar slechter uitziet. Men leze ‘de middeleeuwsche justitie [kende] slechts de twee uitersten: de volle maat van wreede straf en de genade’,¹¹⁰ en kan alleen maar denken: een karikatuur. De ‘felheid des levens’ ging zeker niet aan Haarlem voorbij, maar ze werd met kalmte en beheersing tegemoet getreden door het gerecht. Dan is

108 O.a. Register, 235, een stedelijk verbod tegen ‘partijmanifestaties’ van 7 augustus 1460.

109 Vgl. de ‘coup’ die de Kabeljauwen in Leiden pleegden in 1479 waarna geen bloedbad maar een serie verbanningen en boetstraffen volgde. Blijkbaar werd er in Holland vaker met een zekere zelfbeheersing gestreden. Zie: M.J. van Gent, ‘De Hoekse factie in Leiden circa 1445-1490’, in: Marsilje, *Bloedwraak*, 128 e.v.

110 Huizinga, *Herfsttij*, 28.

het ironisch, of tragisch, om te zien dat juist uit Haarlem – waarmee Huizinga een serieuze professionele band heeft gehad – zo veel argumenten komen tegen de kwaliteit van zijn bekendste boek.

Summary

The court of aldermen ('schepenen') in the town of Haarlem (12.000 inhabitants) passed many sentences in the later middle ages, but only from the period 1432-1470 records have been saved. Besides, two town sheriffs ('schouten') during this period have left accounts of expenses and fines relating to registered crimes and trespasses. From these sources we may deduce that over 60% of all offenses consisted of verbal and/or physical violence. About 10% is to be described as disobedience to authority and the rest as theft and trespassing of the town's economic regulations. Fines – money and/or stones – made up for the majority of punishments (60%), followed by bannishment (10%), and obligatory pilgrimages (6,4%), any kind of gradation or combination being possible. Authorities were generally lenient, especially considering poorer, female and young offenders, and those weak of mind. Corporal punishment was hardly meted out at all. A total of 14 death sentences have been recorded, the real number being probably a bit higher, but records from a few years are lacking. No signs of additional cruelty or vindictiveness could be detected of which (late-)medieval judges sometimes are being accused.

Keywords

Urban crime, punishment, court of aldermen, town sheriffs, late-medieval justice, penal law, judicial leniency

RELIGIE IN NEDERLANDS-INDIË IN CONSTITUTIONEEL-RECHTELIJK PERSPECTIEF*

1 Inleiding: periodisering, overheidsambten, relevante aspecten van religie

Dit artikel beoogt weer te geven hoe religie constitutioneelrechtelijk is benaderd in Nederlands-Indië. Welke regelgeving is vastgesteld op het gebied van religie en welke gevolgen heeft die regelgeving gehad voor de religie? Een dergelijke weergave vereist enkele inleidende opmerkingen over de periodisering van het constitutionele recht voor Nederlands-Indië (paragraaf 1.1) en over overheidsambten die hierin een rol spelen (paragraaf 1.2). Vervolgens kan meer specifiek worden aangegeven welke aspecten van religie aan de orde zullen komen in dit artikel (paragraaf 1.3).

1.1 Periodisering van het constitutionele recht voor Nederlands-Indië

In 1602 wordt de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) in het leven geroepen bij octrooi van de Staten-Generaal.¹ Deze compagnie, een handelsmaatschappij, krijgt op grond van de artikelen 34 en 35 van het octrooi in de Republiek der Verenigde Nederlanden het alleenrecht om op de Indonesische archipel te varen en wordt bekleed met overheidsgezag over het grondgebied dat ze, ter bescherming en bevordering van haar handelsactiviteiten, in de archipel in bezit neemt. Dit gezag impliceert de bevoegdheid tot regelen, besturen en rechtspreken. Met het octrooi, en het daaropvolgende in bezit nemen door de VOC van grondgebied in de archipel, neemt het constitutionele recht voor Nederlands-Indië in 1602 een aanvang.

Er is ook een eindpunt van het constitutionele recht voor Nederlands-Indië, en wel het jaar waarin Nederlands-Indië ophoudt te bestaan. Er zijn verschillende kandidaat-jaren voor dat eindpunt, maar in dit artikel wordt 1942 als eindpunt genomen. In dat jaar capituleert het Nederlandse gezag in Nederlands-Indië voor de Japanners en houdt Nederlands-Indië *de facto* op te bestaan.

De 340 jaar constitutioneel recht voor Nederlands-Indië zijn onder te verdelen in vijf periodes. De eerste periode loopt van 1602 tot 1795. In deze periode speelt de VOC een centra-

* Delen van dit artikel zijn in enigszins andere bewoordingen eerder verschenen als hoofdstuk 9 van N.S. Efthymiou, *Grondrechten in Nederlands-Indië*, Nijmegen, 2011.

¹ Zie J.A. van der Chijs, *Geschiedenis der stichting van de Vereenigde Oost-Indische Compagnie en der maatregelen van de Nederlandsche regering betreffende de vaart op Oost-Indië, welke aan deze stichting voorafgingen*, tweede vermeerderde druk, Leiden, 1857, 118-135 voor de tekst van het octrooi.

le rol. Als de VOC in 1795 wordt opgeheven, begint een tweede periode, die loopt tot 1816 en kan worden getypeerd als een overgangperiode. In deze periode is Nederlands-Indië achtereenvolgens Nederlands (1795-1810), Frans (1810-1811) en Brits bezit (1811-1816).

In 1816 wordt het Nederlands gezag in de Indonesische archipel hersteld. Er is vanaf dan tot 1942 sprake van een Koninkrijk der Nederlanden, waarbij Nederland (het Rijk in Europa) een leidinggevende rol speelt bij het regeren van Nederlands-Indië. Het tijdperk 1816-1942 kan worden onderverdeeld in drie periodes.

De Grondwet voor het Koninkrijk der Nederlanden van 1815 creëert een constitutioneel recht voor Nederlands-Indië dat in 1816 in werking treedt. In dit constitutionele recht is een centrale rol weggelegd voor de Koning. Aan deze centrale rol komt een gefaseerd einde met de grondwetsherziening van 1848 en met de vaststelling bij wet van het Regeringsreglement van 1854.² Voor ons onderwerp is vooral het Regeringsreglement van 1854 van belang. Dit reglement, dat gaat functioneren als een ‘grondwet’ voor Nederlands-Indië, bevat immers veel bepalingen over vrijheid van godsdienst. Het treedt in werking op 1 mei 1855. Er is hierdoor een derde periode van constitutioneel recht voor Nederlands-Indië die loopt van 1816 tot 1855.

De grondwetsherziening van 1848 en het Regeringsreglement van 1854 leiden tot een constitutioneel recht voor Nederlands-Indië waarin een centrale rol is weggelegd voor de Nederlandse regering en de Staten-Generaal. Deze centrale rol blijft gehandhaafd tot de grondwetsherziening van 1922. De grondwetsherziening van 1922 leidt tot een constitutioneel recht voor Nederlands-Indië waarin pogingen worden ondernomen om meer (zelfstandige) bevoegdheden toe te kennen aan ambten in Nederlands-Indië. Die pogingen krijgen praktische gevolgen door een herziening in 1925 van het Regeringsreglement van 1854, dat wordt omgedoopt tot ‘Indische staatsregeling’.³ De Indische staatsregeling treedt op 1 januari 1926 in werking en is tot 1942, samen met de Nederlandse Grondwet, bepalend voor het constitutionele recht voor Nederlands-Indië. Hieruit volgt dat er een vierde en een vijfde periode zijn die respectievelijk van 1855 tot en met 1925 en van 1926 tot 1942 lopen.

Uiteindelijk komen we dus uit bij de volgende vijf periodes:

- 1 1602-1795 (VOC-periode);
- 2 1795-1816 (overgangperiode);
- 3 1816-1855 (Koninkrijk der Nederlanden I);
- 4 1855-1925 (Koninkrijk der Nederlanden II);
- 5 1926-1942 (Koninkrijk der Nederlanden III).

2 Staatsblad van Nederlands-Indië (hierna verkort SNI), 1855, 2.

3 SNI, 1925, 447.

1.2 Overheidsambten en hun bevoegdheden in het constitutionele recht voor Nederlands-Indië

In de VOC-periode zijn er, voor zover voor dit artikel van belang, drie overheidsambten met regelgevende bevoegdheden voor Nederlands-Indië. Het hoogste regelgevende ambt is de Staten-Generaal. Een aan de Staten-Generaal ondergeschikt regelgevend ambt is de Heren XVII, een VOC-college in Nederland dat een paar keer per jaar bijeenkomt om het beleid van de VOC te bepalen. Ten slotte is er vanaf 1609 een centrale regelgever in Nederlands-Indië, een door de VOC ingesteld en aan de Heren XVII ondergeschikt ambt: de Indische regering, bestaande uit de gouverneur-generaal en een aantal naast hem aangestelde personen, de raden van Indië. In de praktijk hebben de Staten-Generaal zich nauwelijks bezig gehouden met het vaststellen van regelgeving voor Nederlands-Indië. Ze hebben dit vrijwel volledig overgelaten aan de Heren XVII en de Indische regering.

Het belangrijkste overheidsambt met bestuurlijke bevoegdheden in de VOC-periode is de Indische regering. Ook de Heren XVII hebben bestuurlijke bevoegdheden, maar daarvan hebben zij in de praktijk maar weinig gebruik gemaakt. Een belangrijk ambt met rechtsprekende bevoegdheden was in de VOC-periode de Raad van Justitie te Batavia, die zich in de loop van deze periode heeft ontwikkeld tot het hoogste rechtsprekende ambt in Nederlands-Indië.

De overgangperiode kent een veelheid van overheidsambten met regelgevende, bestuurlijke en rechtsprekende bevoegdheden. Het is voldoende op te merken dat er regelgevende ambten zijn in Nederland en in Nederlands-Indië en dat in Nederlands-Indië nog steeds de Indische regering optreedt als regelgever; dat in Nederlands-Indië de Indische regering het belangrijkste ambt met bestuurlijke bevoegdheden blijft; en dat de Raad van Justitie te Batavia het belangrijkste ambt met rechtsprekende bevoegdheden blijft. Laatstgenoemd ambt gaat vanaf 1798 de titel van Hoge Raad van Justitie voeren.⁴

In de derde periode is er in theorie maar een overheidsambt met regelgevende en bestuurlijke bevoegdheden, de Koning. In de praktijk laat de Koning veel over aan andere, hiërarchisch ondergeschikte, ambten. Hierbij gaat het bijvoorbeeld om de Indische regering, die in deze periode van 1816 tot 1836 bestaat uit de gouverneur-generaal en de raden van Indië gezamenlijk, en vanaf 1836 uit de gouverneur-generaal alleen. Het hoogste ambt met rechtsprekende bevoegdheden is in deze periode het Hooggerechtshof te Batavia, rechtsoptvolger van de Hoge Raad van Justitie.

In de vierde periode zijn er verschillende overheidsambten die regelgeving vaststellen voor Nederlands-Indië. Relevant zijn vooral:

- de wetgevende macht, die regelgeving vaststelt in de vorm van wetten;
- de Nederlandse regering, die regelgeving vaststelt in de vorm van koninklijke besluiten;
- de gouverneur-generaal in overeenstemming met de Raad van Nederlands-Indië, die regelgeving vaststelt in de vorm van ordonnanties.⁵

⁴ Zie J.A. van der Chijs, *Nederlandsch-Indisch plakaatboek, 1602-1811*, Batavia en 's-Gravenhage, 1885-1900, dl. 12, 890.

⁵ Sinds 1836 wordt meestal niet meer gesproken over de 'raden van Indië', maar over het ambt 'Raad van Nederlands-Indië'.

Overheidsambten met bestuurlijke bevoegdheden zijn de Nederlandse regering, de gouverneur-generaal in overeenstemming met de Raad van Nederlands-Indië en de gouverneur-generaal alleen. Het hoogste rechtsprekende ambt is net als in de derde periode het Hooggerechtshof.

In de vijfde periode zijn er eveneens veel verschillende overheidsambten die regelgeving vaststellen voor Nederlands-Indië. Relevant zijn vooral:

- de wetgevende macht, die regelgeving vaststelt in de vorm van wetten;
- de Nederlandse regering, die regelgeving vaststelt in de vorm van algemene maatregelen van bestuur;
- de gouverneur-generaal in overeenstemming met de Volksraad, die regelgeving vaststelt in de vorm van ordonnanties.⁶

De belangrijke overheidsambten met bestuurlijke en rechtsprekende bevoegdheden zijn dezelfde als in de vierde periode.

1.3 Relevante aspecten van religie

In deze tekst wordt het onderwerp religie in Nederlands-Indië behandeld vanuit constitutioneelrechtelijk perspectief. Dit betekent dat vooral aandacht zal worden besteed aan regelgeving die over dit onderwerp is vastgesteld en aan beleid dat overheidsambten op basis van die regelgeving hebben ontwikkeld. In paragraaf 2 zal de VOC-periode worden behandeld. Bij deze behandeling staan twee onderwerpen centraal. Ten eerste komt aan de orde de regelgeving over christelijke geloofsovertuigingen en aan het uit die regelgeving voortvloeiende beleid. Aan de orde komen de opbouw van een gereformeerd kerkgenootschap in Nederlands-Indië, de verspreiding van de gereformeerde geloofsovertuiging en de gedogende houding jegens andere christelijke geloofsovertuigingen dan de gereformeerde. Ten tweede zal aandacht worden besteed aan regelgeving met betrekking tot de islam en aan de gedogende houding jegens de islam.

In paragraaf 3 zullen de overige periodes worden behandeld. In deze periodes is de scheiding tussen kerk en overheid het leidende beginsel. Bij de behandeling van deze periodes zal worden gekeken naar de gevolgen van de scheiding van kerk en overheid voor de belijdenisvrijheid en voor de bestuurlijke en financiële overheidsbemoeyenis met christelijke kerkgenootschappen, de zending en de islam. De behandeling zal in belangrijke mate zijn opgebouwd rond de artikelen 119-124 van het Regeringsreglement van 1854 en het beleid dat is gebaseerd op deze artikelen.

⁶ De Volksraad is een vertegenwoordigend lichaam voor Nederlands-Indië, dat deels wordt gekozen en deels wordt benoemd. Dit lichaam is in 1916 in het leven geroepen, maar krijgt pas in de vijfde periode een rol bij het vaststellen van ordonnanties.

2 VOC-periode (1602-1795)

Voor een behandeling van de wijze waarop overheidsambten in Nederlands-Indië tijdens de VOC-periode religie hebben benaderd, zijn vier algemene factoren van belang. De eerste twee factoren zijn specifiek voor de VOC-periode, de derde factor speelt ook na de VOC-periode maar wordt geleidelijk minder belangrijk, de vierde factor zal relevant blijven tot 1942. Ten eerste is er in de VOC-periode geen scheiding tussen kerk en overheid. De Republiek der Verenigde Nederlanden is 'een Gereformeerde theocratie' met een nauwe samenwerking tussen de overheid en de gereformeerde kerk. Zij ordenen en normeren gezamenlijk 'het publieke terrein – met behulp van normstelling in wetgeving, onderwijs, catechese en prediking, met wetshandhaving, vermaning en kerkelijke tucht'.⁷ Deze samenwerking wordt overgeplant naar Nederlands-Indië. De VOC is immers 'een staatkundige creatie, de overzeese arm van de Republiek, en de Republiek bezat een calvinistische identiteit'.⁸ Ten tweede is de VOC op grond van het octrooi van 1602 een handelsmaatschappij, en daardoor gericht op het maken van winst. Ten derde is de VOC niet de enige staatkundige actor in de Indonesische archipel: slechts een relatief klein deel van de archipel staat onder haar controle. Ten vierde is de VOC actief in een gebied waar een zeer groot deel van de bevolking geen christelijke geloofsovertuiging, maar de islam aanhangt.

Om na te gaan hoe overheidsambten zich in de VOC-periode hebben verhouden tot christelijke geloofsovertuigingen, tot de gereformeerde zending en tot de islam, zullen enkele bepalingen worden behandeld uit basisregelingen van deze periode. Het octrooi van 1602, waarbij de VOC in het leven is geroepen, bevat geen bepalingen over religie. Dergelijke bepalingen zijn wel te vinden in enkele algemene instructies voor de gouverneur-generaal en de raden van Indië die aan het begin van de VOC-periode door de Heren XVII zijn vastgesteld. Artikel 13 van de Instructie voor gouverneur-generaal Pieter Both en de leden van de Raad van Indië van 1609 bepaalt dat Both en de Raad de predikanten die op de VOC-vloot zijn meegegaan om in Nederlands-Indië te blijven, zullen

stellen ter plaatse daar gij na goede informatie zult bevinden, dat zij den besten en meesten dienst zullen kunnen doen, goede zorg dragende, dat dezelve zich getrouwelijk ende vredelijk in hunnen dienst, tot vermaning van de personen van de Comp. aan land zijnde, en bevordering der bekeering van de onkristenen (...) mogen kwijten, ten einde de naam van Christus verbreid en der Comp. dienst mag bevorderd worden naar behooren.⁹

Artikel 34 van de Instructie voor de gouverneur-generaal en de raden van Indië van 1617 gaat uitgebreider in op de taken van de Indische regering met betrekking tot religie. Het luidt:

⁷ G.J. Schutte, 'De Gereformeerde kerk in de Republiek', in: G.J. Schutte (red.), *Het Indisch Sion. De Gereformeerde kerk onder de Verenigde Oost-Indische Compagnie*, Hilversum, 2002, 15.

⁸ G.J. Schutte, 'De kerk onder de Compagnie', in: Schutte (red.), *Het Indisch Sion*, 47.

⁹ Mijer, *Verzameling van instructiën, ordonnancien en reglementen voor de regering van Nederlandsch Indië, vastgesteld in de jaren 1609, 1617, 1632, 1650, 1807, 1815, 1818, 1827, 1830 en 1836, met de ontwerpen der staats-commissie van 1803 en historische aantekeningen*, Batavia, 1848, 10.

De Gouverneur en Raden van Indië zullen ook overal op de voortplanting van de Christelijke religie, opbouw van goede scholen en andere zaken daartoe nodig, alle behoorlijke ordre stellen, en te dien einde de aankomende predikanten met advijs van de andere, die hun naast zijn, in zoodanige plaatsen ordonneren en zenden, daar zijlieden verstaan zullen, dat ze naar hunne bekwaamheid den meesten dienst kunnen doen, zonder dezelve ligtelijk en zonder goede redenen en consideratiën elders te verzenden, en dat dit niet zonder advijs van de andere predikanten daar naastbij of omtrent wezende, om alle onrust en disorder te verhoeden en alle goede onderlinge correspondentie, tot meerder stichting en voortplanting van de Christelijke religie, met de predikanten te mogen houden, als ook om derzelve ambten bij de gemeente niet te klein noch veracht te maken, daartegen de Gouverneur en de Raden, als ook tegen ijdele misbruiking van Godes heilige naam en woord, en van den Godsdienst in het generaal, alle behoorlijke ordre zullen stellen.¹⁰

Uit beide artikelen blijkt dat de Indische regering een centrale rol is toebedeeld in religieuze zaken. De regering dient met betrekking tot de christelijke religie en haar verspreiding behoorlijke orde te stellen, wat een algemene bevoegdheid tot regelen en besturen met zich meebrengt. Zij is het die de predikanten plaatst, met advies van de in Nederlands-Indië al aanwezige predikanten, en controle op hen uitoefent. Daarnaast wordt als doel gesteld de bekering van niet-christenen. Het begrip 'christelijke religie' wordt in de artikelen niet nader gedefinieerd. Het is, gezien de hiervoor vermelde positie van de gereformeerde kerk ten tijde van de Republiek, vanzelfsprekend dat het gaat om de gereformeerde variant van de christelijke geloofsovertuigingen.¹¹

Beide artikelen vormen de nogal rudimentaire basis voor de opbouw van een gereformeerde kerkgenootschap in Nederlands-Indië, de Indische kerk. Die opbouw vergt enige decennia: rond 1650 is er een structuur in het leven geroepen waaraan wordt vastgehouden tot het einde van de VOC-periode. De eerste gereformeerde kerkelijke gemeentes in Nederlands-Indië ontstaan in de jaren tien van de zeventiende eeuw op de Molukken. Rond 1620 ontstaat er een gereformeerde kerkelijke gemeente in Batavia. Dit ontstaan wordt geformaliseerd door een resolutie van de Indische regering van 2 januari 1621 waarbij de verkiezing van twee ouderlingen te Batavia wordt goedgekeurd. Vanaf 21 januari 1621 gaat de Kerkenraad van de Bataviase gemeente regelmatig vergaderen.¹²

In december 1620 stelt een vergadering van lidmaten van de gereformeerde kerk te Batavia een kerkordening voor Batavia op, onder voorbehoud van goedkeuring door de Indische regering.¹³ De goedkeuring wordt nooit uitdrukkelijk verleend. In de kerkordening verklaart de kerk zich ondergeschikt aan de overheid. Blijkens artikel 12 worden ouderlin-

10 Mijer, *Verzameling van instructiën*, 34.

11 Zie ook Schutte, 'De kerk onder de Compagnie', 46.

12 Zie C.W.Th. baron van Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam, *De protestantsche kerk in Nederlandsch-Indië. Haar ontwikkeling van 1620-1939*, 's-Gravenhage, 1947, 23-26; C. Lion Cachet, *Land en kerk in Nederlandsch-Indië. Historisch-staatsrechtelijke schets*, Leiden, 1933, 6-7 en J. Mooij, *Geschiedenis der protestantsche kerk in Nederlandsch-Indië. Eerste boek. Van de stichting der Oost-Indische compagnie tot het optreden van den gouverneur-generaal Antonio van Diemen (1602-1636)*, Weltevreden, 1923, 103-104.

13 Zie Van der Chijs, *Plakaatboek*, dl. 1, 83-88 voor de tekst van de kerkordening van 1620.

gen gekozen met goedkeuring van ‘de hooge magistraet’¹⁴ en blijkens artikel 18 worden belangrijke kwesties die in de kerkvergadering aan de orde komen ‘gebracht tot kennis van de respectieve Magistraet der plaetse, om daerin haer hulpe ende approbatie te becomen’.¹⁵ In 1624 bepaalt de Indische regering dat een nieuwe kerkordening voor Nederlands-Indië, die in Nederland is ontworpen, voorlopig opgevolgd en gebruikt zal worden. Deze kerkordening laat de Indische kerk iets meer vrijheid ten opzichte van de overheid, maar in de praktijk blijft van die vrijheid weinig over.¹⁶

In 1643 stelt de Kerkenraad van Batavia een nieuwe kerkordening vast voor de Bataviase gemeente. Ze wordt goedgekeurd door de Indische regering, dient als model voor de kerkordening voor andere gereformeerde gemeenten in Nederlands-Indië en zal de hele VOC-periode blijven gelden. Deze kerkordening zorgt voor nauwe banden tussen kerk en overheid, met een leidende rol voor de overheid. In de door de Indische regering toegevoegde slotbepaling wordt neergelegd ‘aengesien de kerckelycke regeeringe in velen oock de policie raeckende sy, dat die vande voorschreven kerckenraadt niet en sullen vermogen eenige saecken van gewichte te besluuten dan met voorgaende communicatie ende advys vande politycke overicheyt’ en ‘dat in gemelte collegie altyt, conform de goede usantie eeniger plaetsen onser vaderlants, onsentwegen een politycke commissaris (proffessie doende vande waere gereformeerde Christelycke religie) sessie hebben ende present wesen sal’.¹⁷

De aldus ontstane situatie wordt bevestigd in de Generale Instructie voor de gouverneur-generaal en de raden van 1650, de laatste die tijdens de VOC-periode is vastgesteld. In deze Instructie wordt bepaald dat

om de religie met de policie in goede éénigheid en harmonie te houden, noodig is, dat altijd commissarissen in het midden van den Raad, ter plaatse zijnde, in den kerkenraad, zoo op Batavia, als andere kantoren en residentiën van de generale Comp. compareren en sessie hebben, gelijk nu is geschied en daarin gecontinueerd zal worden.¹⁸

De Generale Instructie maakt duidelijk dat ook in andere opzichten de overheid bevoegd is zich met de kerk te bemoeien. Zo wordt bepaald dat de predikanten ‘gehouden moeten worden om geene correspondentiën, als met UEd. kennis, met de Vaderlandsche kerken te houden, en dat te dien einde alle hunne brieven (...) aan de vergadering der XVIIen overgezonden zullen worden om na lectuur en volgens gebruik besteld te worden’.¹⁹ Er is dus geen recht van vrije briefwisseling voor predikanten, alle brieven worden verzonden met tussenkomst van de Indische regering en alle brieven worden gelezen door de Heren XVII.

Deze gegevens, gecombineerd met het feit dat de Indische regering heeft ingegrepen in de uitoefening van het kerkelijk tuchtrecht en een leidende rol speelt bij de plaatsing

14 Van der Chijs, *Plakaatboek*, dl. 1, 86.

15 Van der Chijs, *Plakaatboek*, dl. 1, 87.

16 Zie Van Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam, *De protestantsche kerk*, 36-45 en Mooij, *Geschiedenis*, 138.

17 Van der Chijs, *Plakaatboek*, dl. 2, 57.

18 Mijer, *Verzameling van instructiën*, 112.

19 Mijer, *Verzameling van instructiën*, 112-113.

van predikanten – het laatste op grond van artikel 34 van de Instructie van 1617 – maken dat de Indische kerk in het VOC-tijdperk kan worden getypeerd als een overheidskerk.²⁰ Of dit betekent dat er sprake is van volledige onderworpenheid van de Indische kerk aan de Indische regering, kan hier in het midden blijven. Zeker is dat er sprake is van bestuurlijke bemoeienis met de Indische kerk en, omdat de kerkelijke medewerkers in dienst zijn van de VOC, van financiële overheidsbemoeienis met de Indische kerk. Dergelijke bemoeienis en genoemde typering vloeien overigens ook wel logisch voort uit het feit dat de Republiek een gereformeerde theocratie is.²¹

Artikel 13 van de Instructie van 1609 en artikel 34 van de Instructie van 1617 vermelden de noodzaak tot verspreiding van het gereformeerde christelijke geloof. In dat kader dient de Indische kerk aan zending te doen. Gezien de nauwe banden tussen kerk en overheid, kan worden gesteld dat zending daarom mede een overheidstaak is. Men getroost zich dan ook enige moeite om inheemsens te bekeren. In 1635 wordt bijvoorbeeld bepaald dat aan iedere inheemse die zich laat dopen twee Nederlandse kronen van 40 stuivers zullen worden geschonken. Dit blijkt overigens een tijdelijke maatregel.²² De kerkordening van 1643 bevat een hoofdstuk met bepalingen over middelen om de bekering van heidenen te bevorderen, zoals het prediken in het Maleis en het Chinees.²³ En in de Generale Instructie van 1650 wordt gesteld dat op Ambon, een van de eilanden die de Molukken uitmaken, gestreefd moet worden naar ‘de bevordering van de Christelijke religie’.²⁴ De pogingen tot bekeren hebben in ieder geval enig kwantitatief succes: eind achttiende eeuw zijn er 50.000 christenen op de Molukken en 20.000 christenen in Batavia en omgeving.²⁵

De houding jegens andere christelijke geloofsovertuigingen is vastgelegd in de Statuten van Batavia, een compilatie uit 1642 van de regelingen die tot dat jaar zijn vastgesteld door de Indische regering. Over religie wordt daar opgemerkt dat in het door de VOC beheerste gebied geen andere religie aangehangen zal worden ‘t sy in ’t heymelyck ofte in ’t openbaer, als de gereformeerde christelycke religie, gelyck die in de publycke kercken van de Vereenigde Nederlanden geleert wort’.²⁶ Wie dit gebod overtreedt ‘hetsy Christen, Heyden ofte Moor, sal boven verbeurte van alle syne goederen in de keten gecloncken, uyt den lande gebannen ofte wel aan den lyve ofte leven gestraft worden nae gelegenthey van saken’.²⁷

De Generale Instructie van 1650 bevat een vergelijkbaar gebod, met enige aanpassingen, door te stellen dat ‘de Christelijke Gereformeerde Religie, waarvan de fundamenten in de

20 Zie Lion Cachet, *Land en kerk*, 9-20.

21 Vgl. Schutte, ‘De kerk onder de Compagnie’, 58.

22 Zie Van der Chijs, *Plakaatboek*, dl. 1, 371 en K.A. Steenbrink, *Dutch colonialism and Indonesian islam. Contacts and conflicts 1596-1950*, Amsterdam en New York, 2006, 69.

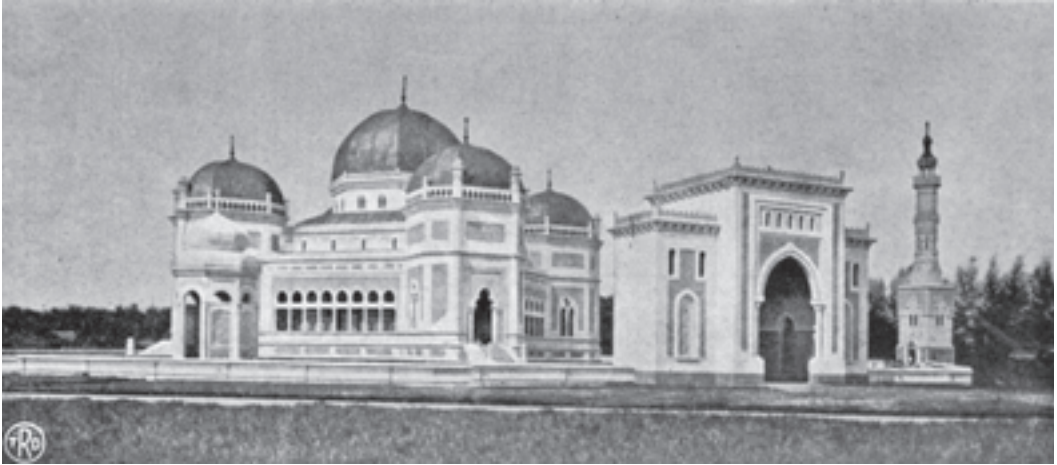
23 Zie Van der Chijs, *Plakaatboek*, dl. 2, 54-58.

24 Mijer, *Verzameling van instructiën*, 79.

25 Zie G.J. Schutte, ‘Christendom en Compagnie’, in: L. Blussé en I. Ooms (red.), *Kennis en Compagnie. De Verenigde Oost-Indische Compagnie en de moderne wetenschap*, s.l., 2000, 99.

26 Van der Chijs, *Plakaatboek*, dl. 1, 474-475.

27 Van der Chijs, *Plakaatboek*, dl. 1, 475.

De moskee van Medan-Deli, een van de meest imposante gebouwen van Nederlands-Indië. Uit: *Nederlandsch Indië. Platenatlas met korten beschrijvenden tekst, Weltevreden-Java, 1926.*

Vaderlandsche regering nu gelegd zijnde, dezelfde in de Oost-Indiën onder UEd. gouverno mede gevolgd moeten worden, zonder buiten dezelve eenige publieke exercitie van andere en zonderling van het Pausdom te gedoogen'.²⁸ Hier wordt de nadruk gelegd op een verbod op openbare godsdienstoefening, vooral voor rooms-katholieken.

In de praktijk werd vooral de laatste bepaling gevolgd. Andere christelijke geloofsovertuigingen werden over het algemeen getolereerd, zolang er geen sprake was van openbare godsdienstoefening. De belangen van de VOC als handelscompagnie en het feit dat de VOC de gebieden waarover zij de soevereiniteit bezat lang niet altijd volledig controleerde, waren hier mede oorzaak van.²⁹ In de loop van de achttiende eeuw ontstond geleidelijk enige officiële tolerantie jegens andere gezindten. In 1743 geeft de gouverneur-generaal machtiging tot het aanwijzen van een plaats te Batavia voor het bouwen van een lutherse kerk. De kerk wordt ingewijd in 1749.³⁰ Tot officiële tolerantie ten opzichte van het rooms-katholicisme komt het in de VOC-periode niet. Nog in 1763 wordt bijvoorbeeld van overheidswegen de officieren van justitie te Batavia gelast 'om tegen de oeffening van de Roomsche godsdienst, zo in particuliere huysen, als andersints, nauwkeurig te vigileren'.³¹

De houding jegens de islam wordt vanzelfsprekend gekenmerkt door dezelfde artikelen uit de Statuten van Batavia en de Generale Instructie van 1650. Ook hier is er tolerantie in de praktijk, zij het dat die eerder afkomstig is van de Indische regering dan van de Indische

28 Mijer, *Verzameling van instructiën*, 112.

29 Zie P. Emmer en J. Gommans, *Rijk aan de rand van de wereld. De geschiedenis van Nederland overzee 1600-1800*, Amsterdam 2012, 453-454; Lion Cachet, *Land en kerk*, 3-5; Schutte, 'De gereformeerde kerk in de Republiek', 16-17 en Id., 'De kerk onder de Compagnie', 48-49.

30 Zie Van der Chijs, *Plakaatboek*, dl. 5, 104-105.

31 Van der Chijs, *Plakaatboek*, dl. 7, 620.

Interieur van de moskee van Medan-Deli, met rechts de minbar van waar de verzamelde gelovigen werden toegesproken. Uit: *Nederlandsch Indië. Platenatlas met korten beschrijvenden tekst, Weltevreden -Java, 1926.*

kerk. In 1651 vaardigt de Indische regering bijvoorbeeld op verzoek van de Kerkenraad te Batavia een verbod uit voor islamieten op het publiek of heimelijk houden van diensten, zonder aan de handhaving van het verbod veel aandacht te schenken.³² In later jaren is ook hier sprake van officiële tolerantie en erkenning, ondanks de artikelen uit de Statuten van Batavia en de Generale Instructie van 1650. Zo wordt in 1785 vergunning verleend tot het oprichten van een moskee te Batavia.³³ Ook in dit geval vloeit de tolerantie, die botst met de plicht om aan zending te doen, voort uit de belangen van de VOC als handelscompagnie en uit het feit dat de VOC de gebieden waarover zij de soevereiniteit bezat lang niet altijd volledig controleerde. De tolerantie komt daarmee ‘vooral neer op een door pragmatisme ingegeven gedoogbeleid’.³⁴

³² Zie Van der Chijs, *Plakaatboek*, dl. 2, 169-70; Lion Cachet, *Land en kerk*, 4-5 en Steenbrink, *Dutch colonialism and Indonesian islam*, 67-72.

³³ Zie Van der Chijs, *Plakaatboek*, dl. 10, 778.

³⁴ Emmer en Gommans, *Rijk aan de rand van de wereld*, 453.

Ten slotte is er aandacht voor de bedevaart naar Mekka. Hoewel in de VOC-periode maar weinigen vanuit de Indonesische archipel de bedevaart naar Mekka ondernemen – de reis is gevaarlijk, lang en kostbaar – worden soms bepalingen erover vastgesteld. Veel systeem zit er niet in de bepalingen. In 1716 wordt bepaald dat het verboden is om hadji's met VOC-schepen terug te vervoeren naar Nederlands-Indië, terwijl uit een voorschrift uit 1746 blijkt dat er regelmatig hadji's naar Nederlands-Indië terugkeren met VOC-schepen.³⁵

3 Overgangperiode (1795-1816) en Koninkrijk der Nederlanden (1816-1942)

Waar de VOC-periode wordt gekenmerkt door een nauwe band tussen kerk en overheid, worden de overgangperiode en de periode van het Koninkrijk der Nederlanden gekenmerkt door de aanname van de scheiding tussen kerk en overheid als leidend beginsel en, in het verlengde daarvan, door een juridisering en 'vergrondrechtelijking' van religie.

De uitdrukking 'scheiding tussen kerk en overheid' zoals ze hier wordt gebruikt in de Nederlands-Indische context, is vergelijkbaar met de uitdrukking 'scheiding tussen kerk en staat' zoals ze wordt gebruikt in de Nederlandse context. Dit heeft als voornaamste consequentie dat de uitdrukking geen vaste inhoud heeft en dient te worden gedefinieerd.³⁶ In deze tekst zal onder scheiding tussen kerk en overheid het volgende worden verstaan: het ontbreken van een door de overheid bevoorrecht kerkgenootschap, het ontbreken van overheidsbemoeyenis met de inwendige aangelegenheden en interne organisatie van kerkgenootschappen en het ontbreken van geldelijke ondersteuning van de overheid voor kerkgenootschappen.³⁷

Vooral het eerste element van deze definitie is een mogelijkhedenvoorwaarde voor individuele en collectieve belijdenisvrijheid. Deze (mogelijkheid van) individuele en collectieve belijdenisvrijheid – die de kern van het grondrecht vrijheid van godsdienst uitmaakt – is wat in deze tekst wordt bedoeld met juridisering en 'vergrondrechtelijking' van religie. In het onderstaande zal daarom een tweedeling worden gemaakt in de behandeling van religie. Eerst zullen het ontbreken van een bevoorrecht kerkgenootschap en (vooral) belijdenisvrijheid aan de orde komen. Daarna komen de andere twee aspecten van scheiding tussen kerk en overheid aan de orde: het ontbreken van overheidsbemoeyenis met de inwendige aangelegenheden en organisatie van kerkgenootschappen en het ontbreken van geldelijke ondersteuning van de overheid voor kerkgenootschappen. Twee opmerkingen

³⁵ Zie Van der Chijs, *Plakaatboek*, dl. 4, 80; Van der Chijs, *Plakaatboek*, dl. 5, 342 en J. Eisenberger, *Indië en de bedevaart naar Mekka*, Leiden, 1928, 13-15.

³⁶ Zie ook I.A. Diepenhorst, *De verhouding tussen kerk en staat in Nederland*, Utrecht, s.d. [1946], 121-124 en 201-204; Lion Cachet, *Land en kerk*, 79-81 en A.H. Santing-Wubs, *Kerken in geding. De burgerlijke rechter en kerkelijke geschillen*, s.l., 2002, 5 en 13-14.

³⁷ Deze definitie van scheiding tussen kerk en overheid sluit aan bij omschrijvingen van de scheiding tussen kerk en overheid die te vinden zijn in Diepenhorst, *De verhouding*, 122-123 en 204 en T. van Kooten, 'Democratische rechtsstaat: hoeder of dwingeland der kerk?', in: C.W. Noorlander et al. (red.), *Het volk regeert. Beschouwingen over de (Nederlandse) democratie in de 21^e eeuw*, Nijmegen, 2008, 396-397.

zijn daarbij nog op hun plaats. Ten eerste wordt in deze tekst onder ‘inwendige aangelegenheden’ ook de verspreiding van christelijke geloofsovertuigingen verstaan. Ten tweede wordt onder ‘kerkgenootschappen’ ook de islam verstaan. Ook de houding van de overheid jegens de verspreiding van christelijke geloofsovertuigingen en jegens de islam zal in het onderstaande daarom aan de orde komen.

3.1 Ontbreken van een bevoorrecht kerkgenootschap en belijdenisvrijheid

In Nederland zorgt de Bataafse Revolutie voor een ontvlechting van kerk en staat. Bij decreet van 5 augustus 1796 wordt de afscheiding van de kerk van de staat afgekondigd.³⁸ De eerste voor Nederlands-Indië relevante bepaling uit de overgangperiode over religie is te vinden in een in 1803 vastgestelde, nooit in werking getreden, Instructie voor de gouverneur-generaal. Artikel 13 van deze Instructie luidt: ‘Hij zal, aan alle Gezindheden, de uitoeffening van haren Godsdienst toelaten, onder zoodanige bepalingen, tot weering van disorders, als, bij hem Gouverneur-Generaal in Rade, dienstig zullen worden geoordeeld’.³⁹ Het artikel bevat geen beginselverklaring over de scheiding van kerk en overheid. Het beoogt wel gelijkberechtiging van alle religies in Nederlands-Indië, inclusief de islam, en beoogt belijdenisvrijheid voor de aanhangers van al die religies, zolang de openbare orde door de belijdenis niet in gevaar komt.

Een vergelijkbare bepaling is te vinden in de in 1807 door Lodewijk Napoleon vastgestelde Instructie voor de gouverneur-generaal. Artikel 25 van deze wel in werking getreden Instructie bepaalt: ‘Hij zorgt dat aan alle Gezindheden de uitoefening van hunnen Godsdienst vrij sta onder de noodige beperkingen tot weering van wanorde’.⁴⁰ Een praktisch gevolg van de nieuwe opvattingen is dat in 1808 de rooms-katholieke kerk in Nederlands-Indië wordt erkend. De erkenning maakt de vrije uitoefening van de rooms-katholieke eredienst in Nederlands-Indië mogelijk.⁴¹ Op 12 april 1808 worden rooms-katholieke geestelijken opgenomen onder ‘s Lands dienaren, ‘gelijkstandig met de predikanten der Hervormde gemeente te dezer hoofdplaats [= Batavia] op het stuk van de gewoone gage, douceur, huishuur en verdere emolumenten’.⁴² Een en ander toont dat de erkenning van de rooms-katholieke kerk en de aan die erkenning ten grondslag liggende gelijkberechtiging van alle religies, in deze periode het recht voor de overheid om geestelijken te benoemen niet uitsluit.

38 Zie Diepenhorst, *De verhouding*, 69-74 en Santing-Wubs, *Kerken in geding*, 5-6. Zie voor de tekst van het decreet G.W. Bannier, *Grondwetten van Nederland. Teksten der achtereenvolgende staatsregelingen en grondwetten sedert 1795, met verschillende andere staatsstukken, historische toelichtingen en eenige tabellen*, Zwolle, 1936, 35-37.

39 Meijer, *Verzameling van instructiën*, 272.

40 Meijer, *Verzameling van instructiën*, 352.

41 Zie Ph. Kleintjes, *Staatsinstellingen van Nederlandsch-Indië*, Amsterdam, 1932-1933, dl. 2, 506.

42 Van der Chijs, *Plakaatboek*, dl. 14, 688.

Interieur van de Portugese Buitenkerk in Batavia, die in 1695 werd ingewijd en gebruikt werd door vrijgelaten christelijke en mohammedaanse slaven. Op de voorgrond de vrouwenstoelen, op de achtergrond de gouverneur-generaalsbank. Uit: *Nederlandsch Indië. Platenatlas met korten beschrijvende tekst, Weltevreden-Java*, 1926.

Onder het Koninkrijk der Nederlanden wordt tien jaar later het Regeringsreglement (hierna verkort 'Rr') van 1818 vastgesteld. Dit reglement bevat twee artikelen over religie. Artikel 97 Rr 1818 betreft de bescherming van de belijdenisvrijheid en luidt: 'De oefening van alle godsdiensten geniet in Nederlandsch Indië de bescherming der Hooge Regeering, mits die oefening voor de openbare rust niet gevaarlijk zij'.⁴³ De andere regeringsreglementen die zijn vastgesteld in de derde periode – de Regeringsreglementen van 1827, van 1830 en van 1836 – bevatten alle een met artikel 97 Rr 1818 vergelijkbaar artikel.⁴⁴ Artikel 82 Rr 1836 luidt bijvoorbeeld: 'De uitoefening van Godsdienst, door de onderscheiden gezindten, geniet in Nederlandsch Indië, de bescherming des bestuurs, voor zoo ver die uitoefening voor de openbare rust niet gevaarlijk is'.⁴⁵

In 1854 wordt een nieuw Regeringsreglement vastgesteld. Het is volgens de doctrine het eerste regeringsreglement voor Nederlands-Indië waarin grondrechten voor de bevolking zijn neergelegd.⁴⁶ Het zevende hoofdstuk van dit Regeringsreglement gaat over religie en

⁴³ Meijer, *Verzameling van instructiën*, 421.

⁴⁴ Het gaat om artikel 97 Rr 1827, artikel 95 Rr 1830 en artikel 82 Rr 1836.

⁴⁵ Meijer, *Verzameling van instructiën*, 517.

⁴⁶ Zie bijvoorbeeld Kleintjes, *Staatsinstellingen*, dl. 1, 21 en J. de Louter, *Handboek van het staats- en administratief recht van Nederlandsch-Indië*, 's-Gravenhage, 1914, 140-141.

telt zes artikelen (art. 119-124 Rr 1854). Drie daarvan, de artikelen 119, 120 en 121 Rr 1854, dienen ter vervanging van artikel 82 Rr 1836.⁴⁷ Vooral de artikelen 119 en 120 Rr 1854, die gaan over respectievelijk individuele en collectieve belijdenisvrijheid, zijn te beschouwen als een vergrondrechtelijking van art. 82 Rr 1836. Ze nemen, anders dan laatstgenoemd artikel, niet de taak van de overheid als uitgangspunt, maar gaan uit van een recht op belijdenis dat burgers toekomt en dat de overheid slechts onder wettelijk vastgelegde voorwaarden mag beperken. Artikel 121 Rr 1854 is, in de woorden van Margadant, meer ‘eene phrase dan een voorschrift van bijzondere beteekenis’.⁴⁸ Dit artikel zal daarom in het onderstaande niet worden behandeld.

Tijdens de totstandkoming van het Regeringsreglement van 1854 wordt bij de schriftelijke en mondelinge behandeling weinig aandacht besteed aan de (toekomstige) artikelen 119 en 120 Rr 1854.⁴⁹ De artikelen komen te luiden:

119. Ieder belijdt zijne godsdienstige meeningen met volkomen vrijheid, behoudens de bescherming der maatschappij en harer leden tegen de overtreding der algemeene verordeningen op het strafrecht.

120. Alle openbare godsdienstoefening binnen gebouwen en besloten plaatsen wordt toegelaten, voor zoover die geene stoornis aan de openbare orde toebrengt.

Tot openbare godsdienstoefening buiten gebouwen en besloten plaatsen wordt het verlof des Bestuurs vereischt.

Artikel 119 Rr 1854 sluit in zijn bewoordingen nauw aan bij artikel 164 Gw 1848.⁵⁰ Het garandeert neutraliteit van de overheid tegenover alle religies, ook de islam. Iedereen is vrij te geloven wat hij of zij wil, en voor de overheid zijn alle geloofsovertuigingen gelijk. Vervolgving of bestraffing op grond van een geloofsovertuiging is niet mogelijk. Maar grenzen worden wel gesteld. Artikel 119 Rr 1854 heeft niet in de weg gestaan aan inbreuken door de overheid op ‘den animistische godsdienst der heidenen’.⁵¹ Bij dergelijke inbreuken moet worden gedacht aan het afschaffen van godsoordelen en van mensenoffers.⁵²

Het voorbehoud dat artikel 119 Rr 1854 bevat, wordt door veel schrijvers als overbodig beschouwd.⁵³ Het geeft aan dat de uitoefening van belijdenisvrijheid niet mag leiden tot het plegen van bij algemene verordeningen – de in het Regeringsreglement van 1854 gebruikte term voor algemeen verbindende voorschriften – verboden strafbare handelingen.

47 Zie L.W.C. Keuchenius (red.), *Handelingen der regering en der Staten-Generaal betreffende het reglement op het beleid der regering van Nederlandsch Indië*, Utrecht, 1857, dl. 2, 22.

48 C.W. Margadant, *Het regeringsreglement van Nederlandsch-Indië*, Batavia en 's-Gravenhage, 1894-1897, dl. 3, 375. Het artikel luidt: ‘De Gouverneur-Generaal zorgt dat alle godsdienstige gezindheden zich houden binnen de palen van gehoorzaamheid aan de algemeene verordeningen’.

49 Zie Keuchenius, *Handelingen*, dl. 2, 162-163, 307, 458 en 542 en dl. 3, 894-924.

50 Artikel 148 Gw 1848 luidt: ‘Ieder belijdt zijne godsdienstige meeningen met volkomen vrijheid, behoudens de bescherming der maatschappij en harer leden tegen de overtreding der strafwet’.

51 W.H. Alting von Geusau, *Neutraliteit der overheid in de Nederlandsche koloniën jegens godsdienstzaken*, Haarlem, 1917, 19.

52 Zie Alting von Geusau, *Neutraliteit*, 18-19.

53 Zie Kleintjes, *Staatsinstellingen*, dl. 1, 167; De Louter, *Handboek*, 157 en H. Westra, *De Nederlandsch-Indische staatsregeling*, 's-Gravenhage, 1934, 48.

Protestantse kerk en school in Haroekoe op het gelijknamige eiland in de Bandazee. De bevolking van Haroekoe bestond hoofdzakelijk uit christenen en mohammedanen. Uit: *Nederlandsch Indië. Platenatlas met korten beschrijvende tekst, Weltevreden-Java, 1926*.

Hoewel het artikel het niet bepaalt, geldt natuurlijk ook dat uitoefening van belijdenisvrijheid niet mag leiden tot overtreding van andere algemene verordeningen, ook al is aan die verordeningen geen strafbedreiging verbonden.⁵⁴

Artikel 119 Rr 1854 is, waar het gaat om het voorbehoud, voor godsdienstleraren uitgewerkt in de artikelen 140-142 van het Wetboek van strafrecht voor Europeanen⁵⁵ en in de vrijwel gelijklopende artikelen 142-144 van het Wetboek van strafrecht voor Inlanders.⁵⁶ De verboden handelingen die in de artikelen zijn omschreven, zijn misdrijven en kunnen zwaar worden bestraft. De zware bestraffing vloeit voort uit de aard van de handelingen. Ze zijn immers gericht op aantasting van het Nederlandse gezag in Nederlands-Indië – iets waar de Nederlandse en Nederlands-Indische autoriteiten altijd zeer bevreesd voor zijn geweest. Artikel 140 van het Wetboek van strafrecht voor Europeanen bepaalt dat godsdienstleraren die in de uitoefening van hun bediening en in een openbare bijeenkomst een leerrede uitspreken die een afkeurende beoordeling of berisping inhoudt van de (Indische) regering,

⁵⁴ Zie ook *De Louter, Handboek*, 157 en *Margadant, Het regeeringsreglement*, dl. 3, 365.

⁵⁵ SNI, 1866, 55.

⁵⁶ SNI, 1872, 110.

van een algemene verordening of van een andere handeling van het openbaar gezag worden gestraft met gevangenisstraf van drie maanden tot twee jaren. Artikel 142 van het Wetboek van strafrecht voor Inlanders bepaalt dat inheemse godsdienstleraren voor het hetzelfde delict worden gestraft met dwangarbeid buiten de ketting van drie maanden tot twee jaren.⁵⁷

Als de leerrede een rechtstreekse opzetting inhoudt tot ongehoorzaamheid aan algemene verordeningen of andere handelingen van het openbaar gezag of ertoe strekt om de ingezetenen tegen elkaar te doen opstaan of te wapenen, dan wordt de Europese godsdienstleraar gestraft met gevangenisstraf van twee tot vijf jaren als de opzetting geen gevolg heeft en met verbanning als ze werkelijk ongehoorzaamheid, maar geen oproer of opstand veroorzaakt (artikel 141 van het Wetboek van strafrecht voor Europeanen). De inheemse godsdienstleraar die zich aan hetzelfde delict schuldig maakt, wordt gestraft met dwangarbeid buiten de ketting van zes maanden tot drie jaren als de opzetting geen gevolg heeft en met dwangarbeid buiten de ketting van twee tot vijf jaren als ze werkelijk ongehoorzaamheid, maar geen oproer of opstand veroorzaakt (artikel 143 van het Wetboek van strafrecht voor Inlanders). Als de opzetting wel leidt tot oproer of opstand, dan zijn nog zwaardere straffen mogelijk (artikel 142 van het Wetboek van strafrecht voor Europeanen en artikel 144 van het Wetboek van strafrecht voor Inlanders).

In 1918 treedt het Wetboek van strafrecht voor Nederlands-Indië⁵⁸ in werking, dat beide voorgaande strafwetboeken vervangt. Dit wetboek bevat geen afzonderlijke bepalingen over gedragingen van godsdienstleraren in de uitoefening van hun bediening. Mochten zij in die uitoefening gedragingen verrichten die gekwalificeerd kunnen worden als strafbare handelingen, dan gelden voor hen dezelfde artikelen over misdrijven tegen de openbare orde als voor alle andere leden van de samenleving. Gedacht kan worden aan artikelen als 154 en 156 van het Wetboek van strafrecht voor Nederlands-Indië. Deze artikelen bedreigen straf tegen eenieder die in het openbaar uiting geeft aan gevoelens van vijandschap, haat of minachting tegen de regering van Nederland of van Nederlands-Indië (artikel 154) of tegen een of meer groepen van de bevolking van Nederlands-Indië (artikel 156). De straf kan oplopen tot zeven jaar gevangenisstraf in het geval van artikel 154 en tot vier jaar gevangenisstraf in het geval van artikel 156.

Artikel 119 Rr 1854 gaat over de vrijheid van individuele geloofsbelijdenis. Artikel 120 Rr 1854 gaat over de vrijheid van collectieve geloofsbelijdenis, oftewel over openbare collectieve kerkelijke uitoefening van het geloof.⁵⁹ Het artikel onderscheidt tussen openbare godsdienstoefening binnen en buiten gebouwen en besloten plaatsen. Het eerste lid van artikel 120 Rr 1854 bepaalt dat openbare godsdienstoefening binnen gebouwen en besloten plaatsen wordt toegelaten voor zover die geen stoornis toebrengt aan de openbare or-

57 Nederlands-Indië kent tot 1918 voor niet-Europeanen twee vormen van dwangarbeid. Het gaat om dwangarbeid in de ketting, waarbij de dwangarbeider geketend is, en dwangarbeid buiten de ketting, waarbij de dwangarbeider niet geketend is.

58 SNI, 1915, 732 j° SNI, 1917, 497 en 645.

59 Zie Ph. Kleintjes, *Het staatsrecht van Nederlandsch-Indië*, Amsterdam, 1911-1912, dl. 1, 192-193 en Margadant, *Het regeeringsreglement*, dl. 3, 373.

de. De regering ten tijde van de totstandkoming van het Regeringsreglement van 1854 en de meeste schrijvers over artikel 120 Rr 1854 menen dat deze formulering meebrengt dat een voorafgaand verbod van een dergelijke godsdienstoefening mogelijk is, als door die oefening stoornis van de openbare orde plaats vindt.⁶⁰

Het tweede lid van artikel 120 Rr 1854 bepaalt dat voor openbare godsdienstoefening buiten gebouwen en besloten plaatsen, waaronder ook processies vallen, altijd voorafgaand verlov van het bestuur nodig is. Het lid sluit niet uit dat een dergelijk verlov voor eens en altijd wordt gegeven, maar in de praktijk is dit niet voorgekomen.⁶¹ Het verlov wordt meestal verleend door het gewestelijk bestuur, maar de bewoordingen maken het mogelijk dat ook andere bestuursambten het verlov verlenen.⁶²

Relevant voor de openbare godsdienstoefening zijn de artikelen 191-195 van het Wetboek van strafrecht voor Europeanen en de artikelen 192-196 van het Wetboek van strafrecht voor Inlanders. Deze artikelen gaan over inbreuken op de vrije godsdienstoefening. Ze bepalen onder meer dat degene die de uitoefening van de eredienst belet, godsdienstleraren in de waarneming van hun bediening beledigt of een slag toebrengt, kan worden gestraft. In het geval van Europeanen gaat het om een gevangenisstraf of een geldboete. In het geval van inheemsen gaat het om arbeidsstelling aan de publieke werken zonder loon of dwangarbeid buiten de ketting. Het toebrengen van een slag kan het zwaarst worden gestraft, met een gevangenisstraf van drie tot vijf jaren. Vergelijkbare bepalingen zijn te vinden in de artikelen 175-177 van het Wetboek van strafrecht voor Nederlands-Indië, zij het dat bij sommige misdrijven de straffen wat minder hoog zijn.

In 1925 worden de artikelen over belijdenisvrijheid onveranderd overgenomen in de Indische staatsregeling (hierna verkort 'IS') als de artikelen 173 en 174 IS. Tijdens de parlementaire behandeling van de Indische staatsregeling komen deze artikelen daarom niet ter sprake. Nieuwe, voor de artikelen 173 en 174 IS relevante regelgeving komt in de periode 1926-1942 niet tot stand, zodat een bespreking van beide artikelen achterwege kan blijven.

3.2 Bestuurlijke en financiële overheidsbemoeyenis

De eerder vermelde regelingen uit de overgangperiode bevatten geen bepalingen over bestuurlijke of financiële overheidsbemoeyenis met kerkgenootschappen. Een eerste relevante bepaling is te vinden in het Regeringsreglement van 1818. Artikel 98 Rr 1818 bepaalt: 'De leraaren van de onderscheiden thans bestaande christelijke gemeenten in Nederlansch Indië, worden uit 's lands kas bezoldigd; gelijke bezoldiging zal kunnen worden

60 Zie Keuchenius, *Handelingen*, dl. 2, 307, waar de regering spreekt over de mogelijkheid van preventieve maatregelen; Kleintjes, *Staatsinstellingen*, dl. 1, 167 en Westra, *Staatsregeling*, 48. Zie De Louter, *Handboek*, 158 voor een afwijkende opvatting: hij acht alleen repressief toezicht mogelijk.

61 Zie Kleintjes, *Staatsinstellingen*, dl. 1, 168 en De Louter, *Handboek*, 158.

62 Zie Keuchenius, *Handelingen*, dl. 2, 307 en 543; De Louter, *Handboek*, 158 en Margadant, *Het regeringsreglement*, dl. 3, 374.

De Rooms-katholieke kathedraal aan het Waterlooplein in Weltevreden. De kerk werd gebouwd, nadat in 1890 een voorganger was ingestort. Uit: *Nederlandsch Indië. Platenatlas met korten beschrijvende tekst, Weltevreden-Java, 1926.*

toegestaan aan leraars van zoodanige gemeenten, als naderhand, op hoog gezag zouden mogen worden daargesteld.⁶³ De Regeringsreglementen van 1827, van 1830 en van 1836 bevatten een met artikel 98 Rr 1818 vergelijkbaar artikel.⁶⁴ Financiële overheidsbemoeienis met de christelijke kerkgenootschappen is in de periode 1816-1855 dus in regelgeving neergelegd.

Het Regeringsreglement van 1854 bevat geen artikel dat expliciet gaat over de financiële verhouding tussen de overheid en kerkgenootschappen. In plaats daarvan zijn in dit Regeringsreglement drie artikelen te vinden over andere aspecten van overheidsbemoeienis, de artikelen 122-124 Rr 1854. Tijdens de totstandkoming van het Regeringsreglement

63 Mijer, *Verzameling van instructiën*, 421.

64 Het gaat om artikel 98 Rr 1827, artikel 96 Rr 1830 en artikel 83 Rr 1836.

van 1854 wordt vooral over de (toekomstige) artikelen 122 en 123 Rr 1854 vrij uitgebreid van gedachten gewisseld, zowel tijdens de schriftelijke als tijdens de mondelinge behandeling. De discussies over (het toekomstige) artikel 122 Rr 1854 betreffen de vraag in hoeverre de overheid een rol moet spelen in de inrichting en het bestuur van de christelijke kerkgenootschappen in Nederlands-Indië.⁶⁵ De discussies over (het toekomstige) artikel 123 Rr 1854 betreffen de vraag welke houding de Indische regering moet aannemen ten opzichte van de kerstening van de inheemse bevolking van Nederlands-Indië.⁶⁶ De artikelen luiden:

122. In de bestaande inrigting en het bestuur der Christelijke kerkgenootschappen wordt geene verandering gebracht dan met wederzijdsch goedvinden van den Koning en het bestuur van het betrokken kerkgenootschap.

123. De Christen-leraars, priesters en zendelingen moeten voorzien zijn van eene door of namens den Gouverneur-Generaal te verleenene bijzondere toelating, om hun dienstwerk in eenig bepaald gedeelte van Nederlandsch-Indië te mogen verrichten.

Wanneer die toelating schadelijk wordt bevonden, of de voorwaarden daarvan niet worden nageleefd, kan zij door den Gouverneur-Generaal worden ingetrokken.

124. De priesters der inlanders, die het Christendom niet belijden, zijn geplaatst onder het opertoezicht der vorsten, regenten en hoofden, voor zooveel betreft de godsdienst, die elk hunner belijdt.

Deze zorgen, dat door de priesters niets worde ondernomen strijdig met dit reglement en met de door of uit naam van den Gouverneur-Generaal uitgevaardigde verordeningen.

Deze artikelen zullen vrijwel onveranderd worden overgenomen in de Indische staatsregeling, als de artikelen 176-178 IS. Het enige verschil is dat waar artikel 124, tweede lid Rr 1854 de woorden 'dit reglement' gebruikt, artikel 178, tweede lid IS de woorden 'deze wet' gebruikt. Met de totstandkoming van het Regeringsreglement van 1854 liggen daarmee de artikelen vast die tot 1942 de grondslag zullen vormen voor (de discussies over) overheidsbemoeienis met kerkgenootschappen. In het onderstaande zal daarom vooral worden verwezen naar de artikelen uit het Regeringsreglement van 1854.

3.2.1 Artikel 122 Rr 1854

Artikel 122 Rr 1854 gaat over bestuurlijke overheidsbemoeienis met christelijke kerkgenootschappen in Nederlands-Indië. In de op 1 mei 1855 – de dag van de inwerkingtreding van het Regeringsreglement van 1854 – bestaande organisatie van die kerkgenootschappen kan geen verandering worden aangebracht zonder wederzijdse goedkeuring van de kroon en het bestuur van het betrokken kerkgenootschap. Het artikel geldt alleen voor het protestantse kerkgenootschap en het rooms-katholieke kerkgenootschap, de enige christelijke kerkgenootschappen die Nederlands-Indië in 1855 kent. Vanaf 1880 komen er meer

⁶⁵ Zie Keuchenius, *Handelingen*, dl. 2, 308-310, 459-460 en 543-544 en dl. 3, 911-917.

⁶⁶ Zie Keuchenius, *Handelingen*, dl. 2, 163-167, 310-313, 460-465 en 544-545 en dl. 3, 917-924. Zie ook P.M. Franken-Van Driel, *Regeering en zending in Nederlandsch-Indië*, Amsterdam, s.d. [1923], 50-52.

christelijke kerkgenootschappen: de zogenaamde ‘vrije kerken’.⁶⁷ Artikel 122 Rr 1854 is op hen niet van toepassing, zodat er geen overheidsbemoeyenis is met de inrichting en het bestuur van deze kerken.⁶⁸

Om de betekenis van artikel 122 Rr 1854 te begrijpen, moet worden teruggegaan naar de vierde periode. Zoals bekend heeft de regering van Willem I zich in vergaande mate bemoeid met de inrichting van de kerkelijke organisatie in Nederland, onder meer door bij koninklijk besluit van 7 januari 1816, nr. 1 een algemeen reglement vast te stellen voor het bestuur van de hervormde kerk.⁶⁹ In Nederlands-Indië is er vanaf 1816 een soortgelijke, vergaande overheidsbemoeyenis met de kerkelijke organisatie. Voor de in 1855 bestaande organisatie van het protestantse kerkgenootschap zijn zes koninklijke besluiten relevant: een uit 1815, een uit 1820, een uit 1835, een uit 1840 en twee uit 1854.⁷⁰ Van belang zijn vooral de besluiten uit 1820, uit 1835 en uit 1840.

Aanvankelijk zijn er vanaf 1816 meer protestantse kerken in Nederlands-Indië, zoals blijkt uit het koninklijk besluit van 7 december 1820, dat niet is opgenomen in het Nederlandse of Nederlands-Indische staatsblad.⁷¹ Artikel 1 ervan bepaalt namelijk dat *alle protestantse kerken* in Nederlands Oost- en West-Indië voortaan onder een en hetzelfde bestuur zullen worden verenigd. Met ‘alle protestantse kerken’ in Nederlands Oost-Indië wordt bedoeld op de hervormde en lutherse gemeenten te Batavia.⁷² Het koninklijk besluit van 11 december 1835⁷³ beoogt verandering te brengen in de situatie van verscheidene protestantse kerken. Artikel 1 van dit koninklijk besluit bepaalt namelijk dat de protestanten in Nederlands-Indië maar één kerkgenootschap zullen vormen. Dit brengt met zich mee, aldus het artikel, dat de hervormde en lutherse gemeenten te Batavia zullen worden verenigd, tenzij tegen de vereniging bij het Indisch bestuur door een of meer van de betrokken kerkgenootschappen zodanige bezwaren worden ingebracht als het bestuur raadzaam oordeelt aan de kroon voor te leggen. De vereniging heeft enige tijd op zich laten wachten, omdat de lutherse gemeente er bezwaren tegen heeft gemaakt. Bij koninklijk besluit van 19 augustus 1854⁷⁴ is de vereniging tot stand gekomen, waarmee het ene kerkgenootschap van de protestanten een feit is. Op grond van de vereniging wordt dit kerkgenootschap niet aangeduid als het ‘hervormde’, maar als het ‘protestantse’ kerkgenootschap.⁷⁵

67 Zie Lion Cachet, *Land en kerk*, 116.

68 Zie Lion Cachet, *Land en kerk*, 138-139 voor een opsomming van vrije kerken in Nederlands-Indië. Het gaat onder meer om de Armenische gemeente op Java (1880) en de Britse protestantse gemeente te Batavia (1885).

69 Zie S.C. den Dekker-van Bijsterveld, *De verhouding tussen kerk en staat in het licht van de grondrechten*, Zwolle, 1988, 26-29 en Van der Pot, *Handboek van het Nederlandse staatsrecht*, bewerkt door D.J. Elzinga, R. de Lange, m.m.v. H.G. Hoogers, Deventer, 2006, 373-375.

70 Zie Alting von Geusau, *Neutraliteit*, 108-110 en Lion Cachet, *Land en kerk*, 29.

71 Zie Lion Cachet, *Land en kerk*, 130-134 voor de tekst van dit koninklijk besluit.

72 Waar in de VOC-tijd werd gesproken van de gereformeerde kerk, wordt onder het Koninkrijk der Nederlanden op grond van het koninklijk besluit van 7 november 1816 gesproken over de hervormde kerk. Zie Van der Pot, *Handboek*, 373. Hierdoor kende Batavia geen gereformeerde gemeente meer, maar een hervormde gemeente.

73 SNI, 1844, 34.

74 SNI, 1854, 85.

75 Zie Kleintjes, *Staatsinstellingen*, dl. 2, 501.

Het bestuur waarover artikel 1 van het koninklijk besluit uit 1820 het heeft, wordt geconstitueerd in artikel 2 van dat besluit. Laatstgenoemd artikel bepaalt dat de behartiging van de belangen van de protestantse kerken in Nederlands-Indië (vanaf 1854 het protestants kerkgenootschap) wordt opgedragen aan een Commissie voor de zaken der protestantse kerken in Nederlands Oost- en West-Indië.⁷⁶ Over het algemeen wordt aangenomen dat uit dit artikel volgt dat de commissie is belast met het kerkelijk opperbestuur.⁷⁷ De commissie is te 's-Gravenhage gevestigd en is bekend als de 'Haagse' of 'Indische' commissie. Het koninklijk besluit van 1820 bevat voorschriften over samenstelling en taken van de Haagse commissie. Ze bestaat uit zeven leden, die door de kroon worden benoemd (artikelen 13 en 14). De kerken in Nederlands-Indië (en in West-Indië) worden niet geraadpleegd over de benoeming. De Haagse commissie onderhoudt een geregelde briefwisseling met de protestantse kerken in Nederlands-Indië – later met het protestantse kerkgenootschap (artikel 4). Ook is ze belast met de inzegening van de voor de Indische kerken – later het protestantse kerkgenootschap – aangestelde predikanten (artikel 6). Deze predikanten worden, blijkens artikel 17 van het koninklijk besluit van 28 oktober 1840⁷⁸ benoemd door de kroon, op voordracht van de Haagse commissie. Plaatsing en verplaatsing van de predikanten geschiedt door de gouverneur-generaal, aldus artikel 23 van dit koninklijk besluit.

Het zojuist genoemde koninklijk besluit van 28 oktober 1840 bevat het Reglement op het bestuur der protestantse kerk in Nederlands-Indië. Het bestuur van de protestantse kerk wordt uitgeoefend door een college: het Bestuur over de protestantse kerken in Nederlands-Indië (hierna: het Kerkbestuur). Het is gevestigd te Batavia en staat onder toezicht van de gouverneur-generaal (artikelen 3 en 5). Het bestaat uit een lid van de Raad van Nederlands-Indië als president, de predikanten van Batavia en drie notabele leden van de protestantse kerk in de hoofdstad. Alle leden worden benoemd door de gouverneur-generaal (artikelen 6 en 7). In later jaren zijn wijzigingen aangebracht in de samenstelling van het Kerkbestuur. In 1849 is bij koninklijk besluit⁷⁹ bepaald dat het voorzitterschap kan worden vervuld óf door een lid van de Raad van Nederlands-Indië óf door een ander aanzienlijk en invloed hebbend lid van de protestantse gemeente te Batavia. Bij algemene maatregel van bestuur van 16 april 1915⁸⁰ is bepaald dat het Kerkbestuur bestaat uit een aanzienlijk en invloed hebbend lid van de protestantse gemeente te Batavia als president, uit de predikanten van Batavia, waarvan een als vicepresident en een als secretaris zal fungeren, en uit vier notabele leden van de protestantse kerk te Batavia.

76 Deze commissie vervangt de Provisionele commissie ter behartiging van de belangen van de hervormde kerk in de Nederlandse koloniën. De Provisionele commissie was ingesteld bij koninklijk besluit van 4 september 1815, dat niet is opgenomen in het Nederlandse of Nederlands-Indische staatsblad. Zie Lion Cachet, *Land en kerk*, 128-129 voor de tekst ervan.

77 Zie bijvoorbeeld Kleintjes, *Staatsinstellingen*, dl. 2, 501; De Louter, *Handboek*, 560 en Margadant, *Het regeeringsreglement*, dl. 3, 377. Zie Lion Cachet, *Land en kerk*, 31 voor een afwijkende opvatting: volgens hem wordt met dit artikel beoogd het opperbestuur over de protestantse kerken op te dragen aan de koning.

78 SNI, 1844, 34.

79 SNI, 1849, 51.

80 SNI, 1915, 400.

Het Kerkbestuur behartigt, blijkens het koninklijk besluit van 1840, de belangen van al de protestantse gemeenten in Nederlands-Indië en houdt een algemeen toezicht op hun beheer en predikanten (artikel 9). Het Kerkbestuur doet ook voordrachten aan de gouverneur-generaal ter plaatsing en verplaatsing van predikanten (artikel 23). Verder is het Kerkbestuur belast met het uitoefenen van de kerkelijke tucht over predikanten, op grond van het koninklijk besluit van 28 februari 1854,⁸¹ bevattende het Reglement op de uitoefening van kerkelijk opzicht en kerkelijke tucht voor de protestantse kerk in Nederlands-Indië. Ten slotte kan erop worden gewezen dat de correspondentie die het Kerkbestuur voert met de Haagse commissie onder toezicht staat van de overheid: ze vindt plaats met open brieven ('*cachet volant*') en door tussenkomst van de Indische regering, aldus artikel 14 van het koninklijk besluit van 1840.

Uit het voorgaande blijkt dat in 1855 de bestaande inrichting en het bestuur van het protestantse kerkgenootschap worden gekenmerkt door vergaande overheidsbemoeyenis. Al vrij snel na 1855 wordt geprobeerd om die overheidsbemoeyenis te verminderen of te beëindigen. Een eerste poging wordt gedaan door minister van koloniën Fransen van de Putte in 1864. In een schrijven van 9 september van dat jaar geeft hij aan dat de regering een eind wenst te maken aan alle overheidsbemoeyenis met de inrichting en het bestuur van het protestantse kerkgenootschap. Daarom stelt de regering voor om in de bestaande inrichting en bestuur verandering te brengen, zodat het kerkelijk bestuur niet langer door de regering wordt samengesteld. Al snel blijkt echter dat het protestantse kerkgenootschap, dat op grond van artikel 122 Rr 1854 moet instemmen met een wijziging van de bestaande inrichting en bestuur, niet wil weten van de voorgestelde verandering. Het Kerkbestuur geeft hiervoor onder meer als reden dat het protestantse kerkgenootschap financieel dermate afhankelijk is van de overheid, dat er geen sprake kan zijn van onafhankelijkheid en zelfstandigheid van het protestantse kerkgenootschap.⁸²

Met dit eerste, mislukte voorstel is de toon voor lange tijd gezet. Voorstellen tot herziening van de bestaande inrichting en het bestuur van het protestants kerkgenootschap stranden, meestal omdat het protestantse kerkgenootschap niet wil meewerken.⁸³ Ook een in 1910 bij koninklijk besluit ingestelde staatscommissie, die de Nederlandse regering moet adviseren over de vraag welke maatregelen zijn te nemen om te komen tot herziening van de bestaande verhouding tussen het gouvernement en het protestantse kerkgenootschap in Nederlands-Indië, doorbreekt de patstelling niet. De staatscommissie brengt in 1913 een rapport uit met ingrijpende voorstellen tot herziening, waarna in 1920 als reactie een rapport verschijnt van het Kerkbestuur met daarin allerlei tegenvoorstellen.⁸⁴

81 SNI, 1854, 37.

82 Zie Scheiding van kerk en staat in Nederlandsch-Indië. Historische nota, 's-Gravenhage, 1910, 28-32.

83 Zie voor een overzicht van de pogingen tot herziening Van Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam, *De protestantsche kerk*, 's-Gravenhage, 1947, 306-339 en 382-432, en Lion Cachet, *Land en kerk*, 82-102.

84 Het gaat om het Rapport van de staatscommissie, ingesteld bij koninklijk besluit van 13 oct. 1910, no. 21, s.l.n.d. [1913] en om het Rapport van het bestuur over de protestantsche kerken in Nederlandsch-Indië, betreffende de reorganisatie der protestantsche kerken in Nederlandsch-Indië, Weltevreden, 1920.

In de vijfde periode, als artikel 122 Rr 1854 onveranderd is overgenomen in de Indische staatsregeling als artikel 176 IS, wordt de patstelling toch nog doorbroken. Vanaf 1930 overleggen de overheid en het Kerkbestuur over een nieuw voorstel van regeringswege tot herziening. Dit leidt in 1933 tot het bijeenroepen van een Grote Vergadering van afgevaardigden van protestantse gemeenten in Nederlands-Indië, die haar fiat geeft aan verder overleg. Het overleg leidt tot de algemene maatregel van bestuur van 11 juni 1935,⁸⁵ die in werking treedt op 1 augustus 1935.⁸⁶

Artikel 1 van dit besluit bepaalt onder meer dat buiten werking worden gesteld het koninklijk besluit van 7 december 1820, voor zoveel betreft de aangelegenheden van de protestantse kerk te Nederlands-Indië, het koninklijk besluit van 28 oktober 1840, bevattende het Reglement op het bestuur der protestantse kerk in Nederlands-Indië, en het koninklijk besluit van 28 februari 1854, bevattende het Reglement op de uitoefening van kerkelijk opzicht en kerkelijke tucht voor de protestantse kerk in Nederlands-Indië. Artikel 2, eerste lid bepaalt dat met ingang van de dag van inwerkingtreding van de algemene maatregel van bestuur de aangelegenheden betreffende de protestantse kerk in Nederlands-Indië, behoudens de bepalingen van dit besluit, worden geregeld door de organen van de genoemde kerk. Hieruit volgt dat het protestantse kerkgenootschap voortaan zelf zijn reglementen vaststelt. De Grote Vergadering heeft in 1933 dan ook een Algemeen Reglement vastgesteld, dat op 1 augustus 1935 in werking is getreden. Daarnaast wordt het Kerkbestuur niet meer benoemd door de kroon, maar door het kerkgenootschap. Artikel 3 bepaalt dat predikanten niet meer door de kroon worden benoemd, maar door het kerkgenootschap. Ook plaatsing en verplaatsing van predikanten is blijkens artikel 5 voortaan een zaak van het kerkgenootschap, zij het dat de gouverneur-generaal bezwaar mag maken op grond van overwegingen van openbare orde.

Al met al maakt de algemene maatregel van bestuur een einde aan de bestuurlijke overheidsbemoeyenis met het protestantse kerkgenootschap in Nederlands-Indië. Artikel 2, tweede lid van de maatregel doet hier niet aan af. Dit lid bepaalt weliswaar dat regels over de inrichting en het bestuur van deze kerk niet in werking treden dan nadat door de kroon te kennen is gegeven dat daartegen bij de kroon geen bezwaar bestaat, maar artikel 176 IS maakt de opname van deze bepaling noodzakelijk. Volgens tijdgenoten is de verklaring van geen bezwaar een formaliteit die niet in de weg staat van daadwerkelijke bestuurlijke zelfstandigheid van het protestantse kerkgenootschap. Wel achten sommigen het verstandig om artikel 176 IS te schrappen.⁸⁷ Tot een dergelijke schrapping is het echter niet gekomen.

De op 1 mei 1855 bestaande organisatie van het rooms-katholieke kerkgenootschap in Nederlands-Indië is wezenlijk anders dan die van het protestantse. Hiervoor is gebleken

85 SNI, 1935, 315.

86 Zie Van Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam, *De protestantsche kerk*, 413-432 voor een weergave van het overleg.

87 Zie N.A.C. Slotemaker de Bruïne, 'Kerk en staat in Ned.-Indië', in: *De kerk in de branding. Het conflict tussen kerk en staat. Toegelicht naar aanleiding van actuele toestanden in verschillende landen*, Nijkerk, s.d. [1935], 108-109, en S.C. van Randwijck, 'Kerk en staat in Nederlands-Indië', in: P. Scholten et al., *Christen en burger. Opstellen over de verhouding van christendom en staat*, Zwolle, 1937, 150-151.

dat in 1808 rooms-katholieke geestelijken zijn opgenomen onder 's Lands dienaren, net als de predikanten. Het maakt hen tot ambtenaren. Tijdens de derde periode is het aanvankelijk niet anders. De artikelen 8 tot en met 13 van het al genoemde koninklijk besluit van 11 december 1835 gaan over rooms-katholieke geestelijken en bevestigen de praktijk zoals die tot dan toe bestond in de derde periode. De artikelen leggen vast hoeveel pastoors er zijn in Nederlands-Indië en wat hun bezoldiging is. Verder blijkt uit de artikelen dat rooms-katholieke geestelijken door de koning worden benoemd om naar Nederlands-Indië te vertrekken en dat de standplaats van rooms-katholieke geestelijken wordt aangegeven door het Indisch bestuur. Rooms-katholieke geestelijken worden met andere woorden ook in deze periode beschouwd als ambtenaren.⁸⁸

In de jaren veertig van de negentiende eeuw komt aan deze situatie een einde door een conflict tussen gouverneur-generaal Rochussen en bisschop Grooff, die in 1842 was benoemd tot apostolisch vicaris van Batavia. Het conflict ging over de vraag wie het recht had om rooms-katholieke geestelijken te benoemen. Grooff ging ervan uit dat hij dat recht had en toen hij het uitoefende, beval Rochussen bij besluit van 19 januari 1846 zijn verwijdering uit Nederlands-Indië.⁸⁹ Het conflict leidde tot onderhandelingen tussen de Nederlandse regering en de Heilige Stoel, die uitmondde in een koninklijk besluit van 2 januari 1847, waarbij de tussen beide partijen gesloten overeenkomst werd bekrachtigd.⁹⁰

Van belang in dit koninklijk besluit, dat niet is gepubliceerd in het Nederlandse of Nederlands-Indische staatsblad, zijn vooral de artikelen 6 tot en met 8.⁹¹ Uit deze artikelen volgt dat benoeming, plaatsing, verplaatsing en ontslag van rooms-katholieke geestelijken vanaf 1847 vrijwel uitsluitend een zaak is van het rooms-katholieke kerkgenootschap. De Heilige Stoel benoemt en ontslaat de kerkvoogd van Nederlands-Indië (de apostolisch vicaris). De kerkvoogd benoemt en ontslaat lagere rooms-katholieke geestelijken (artikel 8). De plaatsing en verplaatsing van deze geestelijken vindt plaats bij beschikking van de gouverneur-generaal op voordracht van de kerkvoogd. De gouverneur-generaal bewiligt in de voordracht tenzij hij meent dat de geestelijke op de hem toegedachte standplaats gevaarlijk is voor de openbare orde. Hij treedt met zijn bewilliging dus niet op kerkelijk gebied (artikelen 6 en 7). Een weigering tot bewilliging op grond van overwegingen van openbare orde is voor zover bekend nooit voorgekomen.⁹²

Het koninklijk besluit van 2 januari 1847 heeft ervoor gezorgd dat er geen sprake meer is van bestuurlijke overheidsbemoening met het rooms-katholieke kerkgenootschap. Het is, met enige aanvullingen in 1913, tot 1942 de grondslag gebleven voor de verhouding tussen de overheid en dit kerkgenootschap. Daaruit blijkt dat wat het protestantse kerkgenootschap

88 Zie ook Kleintjes, *Staatsinstellingen*, dl 2., 506-507 en Lion Cachet, *Land en kerk*, 49-50.

89 Zie A.J.H. van der Velden, *De rooms-katholieke missie in Nederlandsch Oost-Indië 1808-1908. Eene historische schets*, Nijmegen, 1908, 352-358 voor de tekst van het besluit.

90 Zie Van der Velden, *De rooms-katholieke missie*, 101-131 voor een uitgebreide weergave van het conflict.

91 Zie K.A. Steenbrink, *Catholics in Indonesia 1808-1942. A documented history. Volume 1. A modest recovery 1808-1903*, Leiden, 2003, 255-256 voor de tekst van het koninklijk besluit.

92 Zie Kleintjes, *Staatsinstellingen*, dl. 2, 509.

pas in 1935 bereikte, door het rooms-katholieke kerkgenootschap al in 1847 is gerealiseerd.

Tot slot van de behandeling van artikel 122 Rr 1854 moeten enige woorden worden gewijd aan de financiële verhouding tussen kerk en overheid in Nederlands-Indië. Zoals opgemerkt bevat het Regeringsreglement van 1854, anders dan zijn voorgangers, geen expliciete bepaling over de financiële verhouding tussen kerk en overheid. De vraag is opgekomen of artikel 122 Rr 1854 ook betrekking heeft op deze verhouding. Over het antwoord bestaat geen consensus. Het Kerkbestuur vindt in 1920 dat de vraag bevestigend moet worden beantwoord en dat veranderingen in de financiële verhouding tussen kerk en overheid dus instemming nodig hebben van het Kerkbestuur. Ook schrijvers als Slotemaker de Bruïne en Van Randwijck vinden dit.⁹³ De Nederlandse regering lijkt dezelfde mening toegedaan: in een algemene maatregel van bestuur van 16 december 1937,⁹⁴ over de financiële bemoeienis van de overheid met het rooms-katholieke kerkgenootschap, wordt in de considerans opgemerkt dat is gelet op artikel 176 IS, dat gelijkluidend is aan artikel 122 Rr 1854. De staatscommissie van 1910 acht artikel 122 Rr 1854 echter niet relevant voor de financiële verhouding. Ook Kleintjes en Lion Cachet vinden dit: de termen ‘inrichting’ en ‘bestuur’ uit artikel 122 Rr 1854 (en artikel 176 IS) zien volgens hen niet op de financiële verhouding tussen kerk en overheid.⁹⁵ De discussie brengt in 1921 de opstellers van een met machtiging van de Indische regering gepubliceerde nota ertoe om op te merken dat een uitspraak van de Nederlandse wetgevende macht ter beslechting van het meningsverschil gewenst zou zijn.⁹⁶ Die uitspraak is er tot 1942 echter niet gekomen.

Wat er van de discussie ook zij, feit is dat er in Nederlands-Indië vanaf 1816 tot 1942 nauwe banden bestaan tussen kerk en overheid op financieel terrein. De relevante artikelen van de Regeringsreglementen van 1818, 1827, 1830 en 1836 bepalen dat de overheid de personeelskosten betaalt van de protestantse en rooms-katholieke gemeenten in Nederlands-Indië. Deze in ieder geval tot 1855 op een artikel in het Regeringsreglement gebaseerde betaling verdwijnt niet met de inwerkingtreding van het Regeringsreglement van 1854. Op de jaarlijks bij wet vastgestelde Indische begroting blijven posten staan voor het protestantse en het rooms-katholieke kerkgenootschap. Vooral voor het protestantse kerkgenootschap is dit niet verwonderlijk: de financiële verplichtingen voor de overheid zijn een uitvloeisel van de bestuurlijke invloed op dit kerkgenootschap.⁹⁷ Met betrekking tot het rooms-katholieke kerkgenootschap is een regeling over betalingen van de overheid neergelegd in een algemene maatregel van bestuur van 25 december 1855.⁹⁸ Daarbij wordt onder meer bepaald dat de kosten van het personeel van de kerk in zoverre door de overheid

93 Zie *Rapport van het bestuur*, 250; Slotemaker de Bruïne, ‘Kerk en staat’, 107-108 en Van Randwijck, ‘Kerk en staat’, 151-153.

94 SNI, 1938, 124.

95 Zie *Rapport van de staatscommissie*, 24 en bijlage 5, 3-10; Kleintjes, *Staatsinstellingen*, dl. 2, 499-500 en Lion Cachet, *Land en kerk*, 66-71.

96 Zie *Scheiding van kerk en staat in Nederlandsch-Indië*. Nota opgesteld aan het departement van onderwijs en eeredienst en gepubliceerd met machtiging der Indische regering, *Weltevreden*, 1921, 43.

97 Zie *Verslag van de commissie voor de scheiding van kerk en staat in Nederlandsch-Indië*, *Weltevreden*, s.d. [1927], 5.

98 SNI, 1856, 21.

worden betaald als noodzakelijk is voor de instandhouding van de rooms-katholieke eredienst (artikel 2).⁹⁹ In 1938 wordt deze regeling vervangen door de al eerder vermelde algemene maatregel van bestuur van 16 december 1937,¹⁰⁰ waarin melding wordt gemaakt van een vast aantal uit 's Lands kas te bezoldigen geestelijken (artikel 2).

Uiteindelijk leidt dit tot de volgende karakterisering van de financiële overheidsbemoëienis. Voor het protestantse kerkgenootschap is er tot 1935 'voorziening van landswege in de personeelsuitgaven, vergoeding uit 's Lands kas van de bestuurskosten en tegemoetkoming door het Gouvernement in de eeredienstkosten'.¹⁰¹ Vanaf 1935 is er, zoals valt af te leiden uit de artikelen 11-15 van de al genoemde algemene maatregel van bestuur van 11 juni 1935,¹⁰² voorziening uit 's Lands kas in de personeelskosten tot een bepaald maximum en tegemoetkoming door het gouvernement in de eredienstkosten. Voor het rooms-katholieke kerkgenootschap is er 'voorziening uit 's Lands kas in de personeelsuitgaven tot een bepaald maximum en tegemoetkoming door het Gouvernement in de eeredienstkosten'.¹⁰³ Twee voorbeelden van de bedragen die gemoeid zijn met dit alles moeten hier volstaan. In 1932 wordt op de Indische begroting een bedrag uitgetrokken van f 1.321.888 voor het protestantse kerkgenootschap en van f 476.050 voor het rooms-katholieke kerkgenootschap. In 1935 wordt op de Indische begroting een bedrag uitgetrokken van f 804.000 voor het protestantse kerkgenootschap en van f 335.000 voor het rooms-katholieke kerkgenootschap.¹⁰⁴

Er is geprobeerd te komen tot een financiële scheiding tussen kerk en overheid. In 1927 heeft een door de gouverneur-generaal in 1921 ingestelde 'Commissie voor de scheiding van kerk en staat' een verslag uitgebracht. Een meerderheid van deze commissie acht het blijkens dit verslag wenselijk dat een financiële scheiding tussen kerk en overheid zo spoedig mogelijk tot stand komt en heeft daartoe ook voorstellen gedaan.¹⁰⁵ Omdat deze voorstellen niet tot tastbaar resultaat hebben geleid, is er tot 1942 financiële overheidsbemoëienis met het protestantse kerkgenootschap en het rooms-katholieke kerkgenootschap in Nederlands-Indië.

3.2.2 Artikel 123 Rr 1854

Artikel 123 Rr 1854 gaat over overheidsbemoëienis met de protestantse zending en de rooms-katholieke missie.¹⁰⁶ Tijdens de in deze paragraaf behandelde periode wordt de protestantse zending, op de gereformeerde na, niet verzorgd door protestantse kerken zelf

⁹⁹ Zie *Verslag van de commissie*, 8-9.

¹⁰⁰ SNI, 1938, 124.

¹⁰¹ *Verslag van de commissie*, 7.

¹⁰² SNI, 1935, 315.

¹⁰³ *Verslag van de commissie*, 10.

¹⁰⁴ Zie Lion Cachet, *Land en kerk*, 48 en 58 en Slotemaker de Bruïne, 'Kerk en staat', 108 voor deze bedragen. De daling van de bedragen is het gevolg van de economische crisis in Nederlands-Indië in de jaren dertig.

¹⁰⁵ Zie *Verslag van de commissie*, 28.

¹⁰⁶ Bij het verspreiden van het christelijke geloof wordt onderscheiden tussen zending en missie. Zending wordt verricht door het protestantse kerkgenootschap, missie wordt verricht door het rooms-katholieke kerkgenootschap.

maar door bijzondere verenigingen. Sommige verenigingen zijn Nederlands, zoals het in 1797 opgerichte Nederlandsch Zending Genootschap. Andere zijn buitenlands, zoals de in 1828 opgerichte *Rheinische Missiongesellschaft*.¹⁰⁷ De eerste zendelingen komen in 1815 in Nederlands-Indië aan.¹⁰⁸ De rooms-katholieke missie wordt verzorgd door de rooms-katholieke kerk in Nederlands-Indië. Omdat heel Nederlands-Indië wordt beschouwd als missiegebied, is deze kerk namelijk een missiekerk. De eerste missionarissen komen in 1808 in Nederlands-Indië aan, al zal het eigenlijke missiewerk pas in de jaren tachtig van de 19de eeuw beginnen.¹⁰⁹

Het Regeringsreglement van 1854 is het eerste dat een artikel bevat over zending en missie. Dit betekent niet dat er voor 1854 geen overheidsbemoeyenis is geweest met zending en missie. In de Regeringsreglementen van 1818, 1827, 1830 en 1836 zijn artikelen opgenomen die bepalen dat niemand zich in Nederlands-Indië mag vestigen zonder toestemming van de gouverneur-generaal.¹¹⁰ Aan deze artikelen zijn aanvankelijk ook alle zendelingen en missionarissen onderworpen die zich in Nederlands-Indië willen vestigen. In 1837 komt in deze situatie verandering. In dat jaar stelt de gouverneur-generaal een regeling vast over de toelating van niet-Nederlandse zendelingen.¹¹¹ De regeling bepaalt in artikel 1 dat, met uitzondering van Borneo, het voortaan aan geen zending van enig vreemd land zal worden toegestaan om zich in Nederlands-Indië te vestigen. Vergunning tot vestiging in Nederlands-Indië elders dan in Borneo zal voortaan alleen aan Nederlandse zendelingen worden verleend. De regeling bepaalt in artikel 2 dat een niet-Nederlandse zending, voor hij wordt toegelaten in Borneo, eerst een jaar in Batavia moet verblijven om de Indische regering de mogelijkheid te geven het gedrag van de zending te leren kennen.¹¹²

De houding van de Nederlandse en Nederlands-Indische overheid tegenover zending en missie is gereserveerd. Dat blijkt niet alleen uit de zojuist genoemde regeling uit 1837, maar ook uit de mededeling in het Koloniaal Verslag van 1849 dat de Indische regering vindt dat de zaak van evangelisatie van inheemsen op Java ‘aan haar zelve behoort overgelaten te worden, maar dat de zorgvuldige onthouding van bemoeijing moet gepaard gaan met een nauwlettend toezigt over de personen, die zich als Evangelie-predikers uitgeven en over de middelen welke zij te baat nemen om hun doel te bereiken’.¹¹³ In de praktijk

107 Zie Kleintjes, *Staatsinstellingen*, dl. 2, 514 en H.J.A. Eijkman, *De bijzondere toelating van artikel 177 van de wet op de staatsinrichting van Nederlandsch-Indië*, s.l.n.d. [1934], 3. Zie Eijkman, *De bijzondere toelating*, 145 voor een lijst van zendingsverenigingen in Nederlands-Indië.

108 Zie P.N. Holtrop, ‘Van kerkstaat naar particulier initiatief. De Indische kerk en het Nederlandse Zendinggenootschap’, in: Schutte (red.), *Het Indisch Sion*, 226.

109 Zie Kleintjes, *Staatsinstellingen*, dl. 2, 514; L. van Rijkevorsel, ‘De roomsch-katholieke missie’, in: W.H. van Helsdingen (red.), *Daar werd wat grootsch verricht*, Amsterdam, 1941, 215 en Van der Velden, *De rooms-katholieke missie*, 296.

110 Zie de artikelen 92 Rr 1818, 91 en 92 Rr 1827, 90 en 91 Rr 1830 en 77 en 78 Rr 1836. De Regeringsreglementen van 1827 en 1830 bepalen dat de toestemming wordt verleend door de gouverneur-generaal samen met de Raad van Nederlands-Indië.

111 SNI, 1837, 39.

112 Zie Franken-Van Driel, *Regeering en zending*, 46-50.

113 Kamerstukken II 1851-1852, XXVIII, 2, 142. Het Koloniaal Verslag is een verslag van het beheer van de koloniën en van

De Willemskerk te Batavia. Collectie KITLV, Leiden, inv.nr. KLV 001100047.

wordt er in 1849 op Java geen eigenlijk zendingswerk verricht, ook al zijn daar wel enige zendelingen gevestigd.¹¹⁴

De redenen voor de gereserveerde houding worden geëxpliciteerd tijdens de totstandkoming van het Regeringsreglement van 1854. Ten eerste speelt (het toekomstige) artikel 119 Rr 1854 hier een rol. In dit artikel is de neutraliteit van de overheid tegenover alle religies neergelegd. Een al te enthousiaste ondersteuning van zending en missie zou niet in overeenstemming zijn met die neutraliteit. Ten tweede is er een instrumenteel motief. De regering en een meerderheid van de Staten-Generaal vinden in 1854 dat er gevaren voor de openbare orde zijn verbonden aan bevordering door de overheid van de verspreiding van het christelijke geloof onder de inheemse bevolking van Nederlands-Indië.¹¹⁵

Een en ander leidt ertoe dat artikel 123 Rr 1854 bepaalt dat zendelingen (het artikel onderscheidt niet tussen zending en missie) voorzien moeten zijn van een door of namens de gouverneur-generaal te verlenen bijzondere toelating, om hun dienstwerk in enig deel van Nederlands-Indië te mogen verrichten. Als die toelating schadelijk wordt bevonden of de voorwaarden ervan niet worden nageleefd, kan ze door de gouverneur-generaal worden

de staat waarin zij zich bevinden. Artikel 60 Gw 1848 bepaalt dat het jaarlijks door de regering aan de Staten-Generaal wordt gegeven. Het verschijnt als bijlage van de Handelingen der Staten-Generaal.

¹¹⁴ Kamerstukken II 1851-1852, XXVIII, 2, 140.

¹¹⁵ Zie bijvoorbeeld Keuchenius, *Handelingen*, dl. 2, 310-312 en J.M.J. Schepper, 'Een pleidooi tot herziening van het toelatingsvoorschrift voor predikers van den christelijken godsdienst (art. 177 IS) en zijn toepassing', *Indisch tijdschrift van het recht. Orgaan der Nederlandsch Indische juristen-vereeniging*, 1934, 22-25.

ingetrokken. Er wordt met andere woorden een stelsel in het leven geroepen van preventief en repressief toezicht op de verspreiding van christelijke geloofsovertuigingen.

Het vereiste van een bijzondere toelating voor wie zendelingswerk wil verrichten, geldt voor iedereen. Artikel 123 Rr 1854 geeft niet aan op welke gronden de bijzondere toelating kan worden geweigerd. De gouverneur-generaal kan dus zelf bepalen om welke redenen hij een bijzondere toelating weigert te verlenen, dat hoeven niet alleen redenen van openbare orde te zijn.¹¹⁶ In de praktijk zijn bijzondere toelatingen maar zelden geweigerd. In de periode 1856-1920 staan tegenover 1037 verleningen van bijzondere toelatingen, 56 weigeringen van verlening.¹¹⁷ Artikel 123 Rr 1854 bevat twee gronden voor intrekking van de bijzondere toelating. De eerste grond, intrekking omdat de toelating schadelijk wordt bevonden, laat de gouverneur-generaal vrij te bepalen om welke redenen hij haar intrekt. In de periode 1856-1920 is intrekking slechts dertien keer voorgekomen.¹¹⁸

Het ministerschap van koloniën van Keuchenius (1888-1890), die als fervent antirevolutionair een groot pleitbezorger is van de zending, leidt tot een wijziging in de houding van de Nederlandse overheid en de Nederlands-Indische overheid. Vanaf 1889 nemen zij een minder gereserveerde houding aan tegenover zending en missie. Zo is er een gouvernementsbesluit van 1 november 1889 (Bijblad 4642) dat beoogt te voorkomen dat inlandse hoofden in Nederlands-Indië het zendingswerk zouden belemmeren.¹¹⁹ Eind negentiende eeuw ziet de Nederlands-Indische regering in zending en missie een middel 'om beschaving te verspreiden, welvaart te bevorderen en rust en orde te bevestigen'.¹²⁰ En in 1923 stelt minister van koloniën Fock dat de christelijke zending van groot belang is voor de culturele ontwikkeling van Nederlands-Indië.¹²¹ Een en ander leidt ertoe dat het voor zendingen onder meer mogelijk wordt om zonder bijzondere toelating godsdienstonderwijs te geven of te doen aan medische zendingsarbeid, en dat alleen 'propagandistische zendingsarbeid' (het proberen te bekeren van niet-christenen) nog een bijzondere toelating vereist.¹²² Tot wijzigingen in de basisattitude van neutraliteit van de overheid jegens alle religies leidt dit alles echter niet. Ook pleidooien tot wijziging of zelfs intrekking van artikel 123 Rr 1854 en later artikel 177 IS, die zowel in de politiek als in de wetenschap zijn gehouden, zijn niet gehonoreerd.¹²³

116 Zie Kleintjes, *Staatsinstellingen*, dl. 2, 513-514 en De Louter, *Handboek*, 558.

117 Zie Franken-Van Driel, *Regeering en zending*, 89-90.

118 Zie Franken-Van Driel, *Regeering en zending*, 89-90.

119 Zie Franken-Van Driel, *Regeering en zending*, 58-59.

120 Kamerstukken II 1897-1898, IV, 37, 4.

121 Zie Franken-Van Driel, *Regeering en zending*, 116.

122 Zie Van Randwijck, 'Kerk en staat', 140-141.

123 Zie voor behandelingen en voorbeelden van die pleidooien Franken-Van Driel, *Regeering en zending*, 90-103; A.J.R. Heinius en W.W. Brouwer, *Handelingen over de grondwetsherziening van 1922 betreffende de artikelen, welke op de overzeesche gebieden betrekking hebben en over de wet op de staatsinrichting van Nederlandsch-Indië van 1925 (Indische staatsregeling)*, 's-Gravenhage, 1937, dl. 4, 108 en 158; Kleintjes, *Staatsinstellingen*, tweede deel, 515-516, Margadant, *Het regeeringsreglement*, derde deel, 394-395, Van Randwijck, 'Kerk en staat', 140-142 en Schepper, 'Een pleidooi', 43-51.

3.2.3 Artikel 124 Rr 1854

Artikel 124 Rr 1854 betreft overheidsbemoeienis met niet-christelijke geloofsovertuigingen, waarmee onder meer wordt bedoeld op de islam, het boeddhisme en het hindoeïsme. In het onderstaande zal alleen worden gesproken over de islam. Tot 1855 bevatten de regeringsreglementen voor Nederlands-Indië geen specifiek artikel over de islam (of over andere niet-christelijke geloofsovertuigingen). Steenbrink typeert de houding van de koloniale autoriteiten jegens de islam in de eerste helft van de negentiende eeuw er als een van ‘natural hostility’.¹²⁴ Deze typering is er een vanuit politiek en militair perspectief: het is de tijd van de Padri-oorlogen (1821-1837) en de Java-oorlog (1825-1830), opstanden tegen het Nederlandse gezag die ook gezien kunnen worden als godsdienstoorlogen.

Waar het Nederlandse gezag niet onder druk staat, zoals in het westen en noorden van Java, wordt de islam in de eerste helft van de negentiende eeuw vanuit constitutioneelrechtelijk perspectief veeleer gezien als een te beschermen religie. Zoals opgemerkt bepalen de artikelen 97 Rr 1818, 97 Rr 1827, 95 Rr 1830 en 82 Rr 1836 dat de uitoefening van alle godsdiensten door de Nederlands-Indische regering wordt beschermd, mits die uitoefening niet gevaarlijk is voor de openbare rust. Neutraliteit jegens religie wordt daarmee – vanuit constitutioneelrechtelijk perspectief – het uitgangspunt en alleen die elementen van de islam worden beperkt die gevaarlijk worden geacht voor de openbare rust. In de eerste helft van de negentiende eeuw wordt vooral de bedevaart naar Mekka als gevaarlijk gezien. De bedevaart is volgens de Nederlands-Indische regering nadelig omdat vele handen aan nuttige arbeid worden onttrokken, omdat zij die terugkeren van de bedevaart vervolgens niet meer geschikt zijn om te arbeiden en daardoor ten laste komen van hun landgenoten, en omdat een al te grote aanwas van bedevaartgangers schadelijke invloed kan hebben op de zedelijke verplichtingen van de inheemse bevolking jegens het gouvernement.¹²⁵

Deze overtuiging van de Nederlands-Indische regering leidt tot maatregelen om de bedevaart tegen te gaan. Bij niet gepubliceerde resolutie van de gouverneur-generaal van 18 oktober 1825, nr. 9, wordt bepaald dat inheemsen die zich op Java en Madoera inschepen voor de bedevaart naar Mekka alleen een paspoort naar Mekka krijgen tegen betaling van f 110 voor elke pas. Deze verplichting geldt op grond van een niet gepubliceerde resolutie van de gouverneur-generaal van 31 augustus 1827 niet voor kinderen beneden de twaalf jaar oud, die hun ouders of vrienden naar Arabië vergezellen. Ontduiking van de betalingsverplichting schijnt nogal eens te zijn voorgekomen. Bij niet gepubliceerde resolutie van 26 maart 1831, nr. 24, is daarom bepaald dat de resolutie van 1825 wordt aangevuld met de bepaling dat inheemsen die zich naar Mekka hebben gegeven zonder de betaling van f 110 te hebben gestort, bij hun terugkomst op Java het dubbele bedrag zullen moeten betalen.¹²⁶

¹²⁴ Zie Steenbrink, *Dutch colonialism and Indonesian Islam*, 74-75.

¹²⁵ Aldus de beweegredenen van de nog te bespreken resolutie van de gouverneur-generaal van 18 oktober 1825, nr. 9, zoals te vinden in Eisenberger, *Indië en de bedevaart*, 183-184.

¹²⁶ Zie Eisenberger, *Indië en de bedevaart*, 183-185, 209-210 en 186-187 voor de tekst van de resoluties van respectievelijk 1825, 1827 en 1831.

Foto van een mohammedaans afgodenhuisje. Collectie KITLV, Leiden, inv.nr. KLV001099207.

Bij niet gepubliceerde resolutie van de gouverneur-generaal van 3 mei 1852, nr. 9, worden de voorgaande drie resoluties buiten werking gesteld.¹²⁷ Hoewel het in de resolutie niet met zoveel woorden wordt gezegd, is de reden voor het buiten werking stellen een arrest van het Hooggerechtshof van 10 februari 1852.¹²⁸ In dit arrest is bepaald dat met de inwerkingtreding op 1 mei 1848 van de wet Algemene bepalingen van wetgeving voor Nederlands-Indië¹²⁹ de niet-gepubliceerde resoluties niet langer verbindend zijn op grond van de artikelen 1 en 26 van die wet.¹³⁰ Met de buitenwerkingstelling komt in Nederlands-In-

127 Zie Eisenberger, *Indië en de bedevaart*, 188-190 voor de tekst van de resolutie van 1852.

128 Zie *Het regt in Nederlandsch-Indië: regtskundig tijdschrift*, 1852, 242.

129 SNI, 1847, 23.

130 Artikel 1 Algemene bepalingen bepaalt dat regelingen kracht van wet krijgen door afkondiging (en dus bekendmaking). Artikel 26 Algemene bepalingen bepaalt dat niemand tot straf vervolgd of daartoe veroordeeld mag worden, dan op de wijze en in de gevallen bij de wet voorzien.

dië een einde aan regelgeving die probeert de bedevaart tegen te gaan. In latere jaren is dergelijke belemmerende regelgeving niet meer tot stand gekomen.¹³¹ Wel is er ook onder het Regeringsreglement van 1854 veel regelgeving met betrekking tot de bedevaart vastgesteld. Artikel 124 Rr 1854 gaat zelf niet over de bedevaart. Het artikel bepaalt dat de ‘priesters’ van de inheemsen, die het christendom niet belijden, onder het oppertoezicht zijn geplaatst van de vorsten, regenten en hoofden, voor zoveel het de godsdienst betreft die elk hunner (= de ‘priesters’) belijdt. Verder bepaalt het artikel dat de vorsten, regenten en hoofden ervoor zorgen dat de ‘priesters’ niets ondernemen dat strijdig is met het Regeringsreglement en met de door of uit naam van de gouverneur-generaal uitgevaardigde verordeningen. De term ‘priesters’ moet ruim worden opgevat: het gaat om een ieder die onder welke benaming ook een functie uitoefent bij een niet-christelijke eredienst.¹³²

Artikel 124 Rr 1854 gaat uit van het beginsel dat er geen directe overheidsbemoediging is met de niet-christelijke erediensten en dat er geen inmenging is in de godsdienstige aangelegenheden van de niet-christelijke erediensten. Weliswaar is er oppertoezicht van (inheemse) vorsten, regenten en hoofden, maar dit oppertoezicht ziet evenmin op dergelijke inmenging. Het is van administratieve aard, wat bijvoorbeeld blijkt uit de Instructie voor de regenten op Java en Madoera.¹³³ Deze Instructie bepaalt onder meer dat de regent erover moet waken dat niemand zich een geestelijke titel aanmatigt, zo hij daartoe niet behoorlijk gerechtigd is. Ook bepaalt de Instructie dat de regent een register moet bijhouden van de in het regentschap aanwezige godsdienstambtenaren. Dit register moet iedere vijf jaar opnieuw worden aangelegd en het oude moet zorgvuldig worden bewaard.¹³⁴

Artikel 124 Rr 1854 moet in combinatie worden gelezen met artikel 119 Rr 1854, dat ook voor de islam belijdenisvrijheid garandeert. Uit laatstgenoemd artikel volgt dat de Indische regering ook tegenover de islam, die wordt beleden door ongeveer 90 procent van de bevolking van Nederlands-Indië, een strikt neutraal standpunt dient in te nemen. Dit is dan ook, net als in de eerste helft van de 19de eeuw, een centraal uitgangspunt van het Nederlandse beleid geweest. De houding van de Indische regering tegenover de islam is er een geweest van ‘angstvallig ontzien van de individuele godsdienstvrijheid van den moslim’.¹³⁵ De islamitische godsdienstige wetten zijn steeds geëerbiedigd en men is uitgegaan van het beginsel dat de Indische regering in geen enkel opzicht behoort te raken aan ‘de eigenlijke geloofsdogmata van den Islâm’.¹³⁶ Kortom, de Indische regering heeft niet ingegrepen in zaken van – naar het inzicht van die regering – zuiver godsdienstige aard en heeft aan de islamieten vrijheid gelaten om hun geloof te belijden.¹³⁷

131 Zie C. Spat, ‘Gouvernement en bedevaart’, in: *De Indische gids*, Amsterdam, 1912, 353.

132 Zie Kleintjes, *Staatsinstellingen*, dl. 2, 516-517 en Margadant, *Het regeringsreglement*, dl. 3, 396.

133 SNI, 1867, 114.

134 Zie Kleintjes, *Staatsinstellingen*, dl. 2, 517; De Louter, *Handboek*, 559 en Margadant, *Het regeringsreglement*, dl. 3, 396.

135 Alting von Geusau, *Neutraliteit*, 26.

136 C. Snouck Hurgronje, *Nederland en de islâm*, Leiden, 1915, 54.

137 Zie Alting von Geusau, *Neutraliteit*, 94-95; Kleintjes, *Staatsinstellingen*, dl. 2, 517 en Snouck Hurgronje, *Nederland en de islâm*, 76-77.

Waar de islam het zuiver godsdienstige terrein verlaat en zich begeeft op staatkundig of maatschappelijk terrein is er wel bestuurlijke en financiële regeringsbemoeienis geweest.¹³⁸ Er is bijvoorbeeld toezicht geweest op de sluiting en ontbinding van huwelijken van inheemse islamieten, via het vaststellen van huwelijksordonnanties.¹³⁹ Deze ordonnanties bepalen dat alleen bepaalde door het bestuur aangewezen personen bevoegd zijn tot het sluiten en ontbinden van die huwelijken.¹⁴⁰ Op grond van ordonnanties over het islamitische godsdienstonderwijs¹⁴¹ hebben inheemse bestuursambtenaren in het belang van de openbare orde toezicht uitgeoefend op dit godsdienstonderwijs. Op financieel terrein is er onder meer sprake geweest van overheidsbijdragen in de kosten van islamitische bouwwerken en van islamitische publieke feesten en van bezoldigingen van inheemse ‘priesters’.¹⁴² Het gaat niet om grote bijdragen: op de Indische begroting van 1935 is bijvoorbeeld een bedrag uitgetrokken van f 7500 voor de islamitische eredienst.¹⁴³ Dit bedrag valt in het niet bij de bedragen die op de Indische begroting zijn uitgetrokken voor het protestantse en het rooms-katholieke kerkgenootschap.¹⁴⁴

Ten slotte is er het toezicht geweest op de bedevaart naar Mekka, dat volgens verschillende tijdgenoten vooral dient ter bescherming van de belangen van hen die de bedevaart ondernemen.¹⁴⁵ Aan dit toezicht worden hier nog enkele opmerkingen gewijd. De eerste relevante regeling is een ordonnantie van 6 juli 1859.¹⁴⁶ Deze bepaalt dat iedereen die behoort tot de inheemse bevolking van Nederlands-Indië en zich ter bedevaart naar Mekka wil begeven, bij het bestuur een reispas moet aanvragen. Deze pas wordt alleen verleend als door een inheemse bestuurder of zijn vervanger verzekerd wordt dat de aanvrager de middelen bezit voor de heen- en terugreis en behoorlijk heeft voorzien in het onderhoud van zijn achterblijvende naasten. Ook bepaalt de ordonnantie dat de van bedevaart teruggekeerde persoon zich moet melden bij de betrokken inheemse bestuurder of zijn vervanger. Deze moet de teruggekeerde een examen afnemen, in tegenwoordigheid van in ieder geval een godsdienstambtenaar. Dit examen moet duidelijk maken of de teruggekeerde werkelijk de heilige plaatsen heeft bezocht. Wie voor het examen slaagt, krijgt een certificaat en mag de hadjkkleding dragen. Op deze manier moet worden tegenge-

138 Zie Alting von Geusau, *Neutraliteit*, 97-108; Kleintjes, *Staatsinstellingen*, dl. 2, 518-522 en Snouck Hurgronje, *Nederland en de islâm*, 53-77.

139 Bijvoorbeeld SNI, 1895, 198 en SNI, 1929, 348.

140 Zie hierover A.H. van Ophuijsen, *De huwelijksordonnantie en hare uitvoering*, Leiden, 1907.

141 SNI, 1905, 550 en SNI, 1925, 219. De ordonnantie van 1925 is bekend geworden onder de naam ‘goeroeordonnantie’. De term ‘goeroe’ verwijst blijkens deze ordonnantie naar een ieder die onderricht geeft in het islamitische geloof.

142 Zie Alting von Geusau, *Neutraliteit*, 99-103.

143 Zie Slotemaker de Bruïne, ‘Kerk en staat’, 108.

144 Zoals vermeld is op de Indische begroting van 1935 een bedrag uitgetrokken van f 804.000 voor het protestantse kerkgenootschap en van f 335.000 voor het rooms-katholieke kerkgenootschap.

145 Zie Eisenberger, *Indië en de bedevaart*, 7-8 en Spat, ‘Gouvernement en bedevaart’, 353. Zie C. Snouck Hurgronje, ‘De hadji-politiek der Indische regeering’, *Onze eeuw. Maandschrift voor staatkunde, letteren, wetenschap en kunst*, 1909, 331-360 voor een kritischer benadering van het toezicht.

146 SNI, 1859, 42.

gaan dat iemand zich uitgeeft voor hadji zonder de bedevaart te hebben ondernomen.¹⁴⁷

De ordonnantie van 1859 is vervangen in 1902.¹⁴⁸ De ordonnantie van 1902 handhaaft het reispassenstelsel, maar schaft het examen om twee redenen af. In de eerste plaats bood het examen geen garantie dat iemand die de vragen goed beantwoordde, werkelijk naar de heilige plaatsen was geweest. In de tweede plaats is het examen sinds 1872 overbodig. Vanaf dat jaar moet de Nederlandse consul te Djeddah de reispas voorzien van een visum, wat bewijst dat degene die examen moet afleggen daar geweest is (Bijblad 5741).¹⁴⁹ De ordonnantie van 1902 is op haar beurt vervangen door een ordonnantie van 27 juli 1909.¹⁵⁰ Ook deze ordonnantie handhaaft het reispassenstelsel, met enige aanpassingen van ondergeschikt belang. Als artikel 124 Rr 1854 onveranderd is overgenomen in de Indische staatsregeling als artikel 176 IS, blijft het reispassenstelsel eveneens bestaan. Zowel de ordonnantie van 24 februari 1926,¹⁵¹ die de ordonnantie van 1909 vervangt, als de ordonnantie van 28 oktober 1927,¹⁵² die de ordonnantie van 1926 vervangt, handhaaft het.

Verder heeft de Indische regering ordonnanties vastgesteld ten behoeve van de gezondheid van de bedevaartgangers: de pelgrimsordonnantie van 1898 en de pelgrimsordonnantie van 1922,¹⁵³ die de ordonnantie van 1898 heeft vervangen. Deze ordonnanties zijn het gevolg van de in Parijs gesloten conventie van 3 april 1894 en van de op 30 oktober 1897 te Parijs ondertekende verklaring tot wijziging van de conventie.¹⁵⁴ De pelgrimsordonnanties bevatten gedetailleerde bepalingen over het vervoer van pelgrims van Nederlands-Indië naar de heilige plaatsen en terug. Zo moeten de pelgrimsschepen voldoen aan bepaalde eisen qua inhoud en snelheid, en moet op pelgrimsschepen voor iedere pelgrim ten minste 1,5 m² oppervlakte aanwezig zijn. De pelgrimsordonnantie van 1922 voegt daaraan toe dat voor iedere pelgrim bovendien op het opperdek 0,56 m² beschikbaar moet zijn.¹⁵⁵

4 Conclusie

Uit het voorgaande blijkt dat er twee belangrijke omslagpunten zijn met betrekking tot de benadering van religie in Nederlands-Indië in constitutioneelrechtelijk perspectief.

In de eerste plaats wordt in de overgangperiode het beginsel van scheiding tussen kerk en overheid in Nederlands-Indië geïntroduceerd. Dit beginsel, dat leidend wordt voor re-

147 Zie de artikelen 1-5 van de ordonnantie van 6 juni 1859 en Eisenberger, *Indië en de bedevaart*, 25-28.

148 SNI, 1902, 318.

149 Zie Eisenberger, *Indië en de bedevaart*, 36-37.

150 SNI, 1909, 396.

151 SNI, 1926, 70.

152 SNI, 1927, 508 (in latere jaren gewijzigd).

153 SNI, 1898, 294 resp. 1922, 698.

154 SNI, 1898, 287 en 288. Zie Eisenberger, *Indië en de bedevaart*, 118. Daar wordt erop gewezen dat vóór 1898 het vervoer van pelgrims viel onder de ordonnantie op het vervoer van inlanders uit Nederland-Indië naar vreemde havensteden, SNI, 1872, 179.

155 Zie Eisenberger, *Indië en de bedevaart*, 126-165 voor een behandeling van de pelgrimsordonnanties.

gelgeving en beleidsvorming, vervangt vrij radicaal de nauwe banden tussen kerk en overheid die in de VOC-periode bestonden. Daaraan moet wel worden toegevoegd dat het in de praktijk veel moeite kost om het beginsel te verwezenlijken. Het is waar dat er al snel geen sprake meer is van een bevoorrecht kerkgenootschap. Verwezenlijking van de andere twee aspecten van de scheiding tussen kerk en overheid blijkt echter veel lastiger te realiseren. Bestuurlijke overheidsbemoeyenis met kerkgenootschappen komt pas definitief tot een einde in 1935, als de bestuurlijke banden tussen het protestantse kerkgenootschap en de overheid worden verbroken. Financiële overheidsbemoeyenis met kerkgenootschappen is tot het *de facto* einde van Nederlands-Indië in 1942 blijven bestaan.

In de tweede plaats wordt in 1854 de vrijheid van religie als een grondrecht neergelegd in het Regeringsreglement van datzelfde jaar. Hier is sprake van een minder radicaal omslagpunt. Het is waar dat het Regeringsreglement van 1854 het eerste is dat religie opvat als een grondrecht en dus benadert vanuit het perspectief van de bevolking van Nederlands-Indië. In eerdere regeringsreglementen uit de derde periode wordt echter al uitgegaan van gelijkberechtiging door de overheid van alle geloofsovertuigingen. Eerder in deze tekst is al gebleken dat deze gelijkberechtiging en de idee van vrijheid van religie als grondrecht mogelijk zijn gemaakt door het in de overgangperiode verdwijnen van de notie van een bevoorrecht kerkgenootschap. Het tweede omslagpunt is daarmee afgeleid van het veel fundamentele eerste.

Deze twee omslagpunten komen – mede gezien hun onderlinge verhouding – tegelijkertijd neer op een onderscheid tussen enerzijds de VOC-periode en anderzijds de periodes die op de VOC-periode volgen. Ze maken de overgangperiode (1795-1816) tot het centrale scharnierpunt in de constitutioneelrechtelijke benadering van religie in Nederlands-Indië.

Het zou echter onjuist zijn om met betrekking tot religie alleen maar een onderscheid te maken tussen de VOC-periode en de overige periodes. Er is ook sprake van continuïteit. Deze continuïteit hangt samen met een meer algemeen koloniaal perspectief, dat in deze tekst in het voorbijgaan is aangestipt: de angst om het Nederlandse gezag over (delen van) de Indonesische archipel te verliezen. De strenge straffen die in de verschillende Wetboeken van strafrecht voor Nederlands-Indië zijn neergelegd met betrekking tot opruiende uitingen van godsdienstleraren, zijn één uitingsvorm van die angst. Relevanter echter voor de kwestie van continuïteit is de praktijk van het gedogen van andere religies, vooral van de islam, die hoofdzakelijk opkomt in de tweede helft van de VOC-periode. Deze praktijk van gedogen vloeit voort uit de angst om gezag te verliezen. Het zou onverstandig zijn om door onderdrukking van de islam de overgrote meerderheid van de bevolking van Nederlands-Indië tegen zich in het harnas te jagen. Deze praktijk van gedogen vloeit zonder noemenswaardige problemen over in de praktijk van – door belangen van openbare orde begrensde – gelijkberechtiging van alle religies in latere periodes. Weliswaar heeft deze praktijk een constitutioneelrechtelijke onderbouwing, zoals hiervoor is gebleken, maar ze vloeit ook voort uit de onderliggende vrees om het gezag over Nederlands-Indië te verliezen. Een

nadere uitwerking van de betekenis van dit meer algemene koloniale perspectief voor religie in Nederlands-Indië gaat de kaders van deze tekst echter te buiten.

Summary

The article discusses the way Dutch government offices approached questions of religion in the Dutch East Indies in the years 1602-1942. It focuses on their approach as found in constitutional law for the Dutch East Indies. The conclusion is reached that the years 1795-1816 are a hinge point in this approach. In those years the separation between church and state was introduced, which in its turn led to the introduction of freedom of religion. At the same time it cannot be denied that already before 1795 a practice of toleration of all religions had been developing apart from any approach found in constitutional law. This practice was mainly a consequence of the wish to maintain the Dutch presence in the Indonesian archipelago.

Keywords

Colonialism, Dutch East Indies, constitutional law, religion, freedom of religion, separation of church and state.

VAN ‘FANTOOMTRIBUNAAL’ TOT VOLWAARDIGE RECHTBANK

DE MOEIZAME TOTSTANDKOMING VAN DE BRABANTSE OFFICIALITEIT IN BRUSSEL
(1728-1762)*

I Inleiding

In tegenstelling tot de vroegmoderne seculiere rechtspraak, kreeg haar kerkelijke equivalent in de Zuidelijke Nederlanden tot op heden weinig aandacht in de (rechts)historische literatuur. Dit valt wellicht grotendeels te verklaren door de wet van het getal. Lokale schepenbanken en vorstelijke justitieraden beschikten immers over ruimere bevoegdheden, behandelden meer zaken en creëerden bijgevolg ook meer archief.

Net zoals het wereldlijk gerechtelijk landschap erg versnipperd was, kenden ook de kerkelijke rechtsstructuren een grote diversiteit. De bisschoppelijke officialiteiten hielden zich hoofdzakelijk met zaken in eerste aanleg bezig, maar konden ook fungeren als beroepsinstantie. Deze laatste bevoegdheid deelden ze doorgaans met zogenaamde synodale rechters – hoge kerkelijke dignitarissen die door de bisschop en het kathedraalkapittel werden aangesteld – en *ad hoc* gedelegeerde rechters.¹ Binnen dit amalgaam bekleedde de aartsbisschoppelijke officialiteit in Mechelen een speciale positie vanwege het primaatschap dat bij de bisdommenindeling van 1559 aan de Mechelse aartsbisschop toebedeeld was.² Daarnaast beschikte ook de (inter)nuntius in Brussel over een zekere rechtsmacht, vielen suppoosten van de Leuvense Universiteit behoudens enkele uitzonderingen onder de rectorale rechtbank en spraken bepaalde kapittels en abdijen intern recht over hun eigen leden.³

Het weinige onderzoek dat er naar de kerkelijke rechtspraak in Brabant tot op heden gedaan werd, richtte zich hoofdzakelijk op de procesdossiers en toonde weinig belangstelling voor de institutionele configuratie van de rechtbanken.⁴ Belangrijkste uitzonde-

* Met veel dank aan Eddy Put en Gerrit Vanden Bosch voor hun hulp bij de voorbereiding van deze bijdrage.

1 Het ambt van synodaal rechter in Brabant werd doorgaans gegeven aan prelaten van belangrijke Brabantse abdijen in het aartsbisdom en aan kanunniken van de kapittels van Sint-Rombout (Mechelen), Sint-Goedele (Brussel) en Sint-Pieter en Sint-Jacob (Leuven).

2 Over het primaatschap zie M. Dierickx, *De oprichting der nieuwe bisdommen in de Nederlanden onder Filips II 1559-1570*, Antwerpen, 1950, 108-113.

3 B. Wauters, ‘La jurisdiction contentieuse du nonce de Flandre (XVIIe-XVIIIe siècles)’, *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung*, 2004, 442-444; C. Vandenghoer, *De rectorale rechtbank van de oude Leuvense universiteit (1425-1797)*, Brussel, 1987, 25-34 en 197-208; Kapittelrechtspraak kreeg tot op heden erg weinig aandacht toebedeeld in de literatuur, zie P. De Ridder, *Inventaris van het oud archief van de kapittelkerk van Sint-Michiël en Sint-Goedele te Brussel*, Brussel, 1987-1988, I, 33-37; Voor de jurisdictie van een Brabantse abdi, weliswaar buiten het aartsbisdom, zie M.H. Koyen, ‘Het geestelijk gerechtshof te Tongerlo’, *Noordgouw*, 1963, 105-120.

4 Uitgewerkte casus bij E. Put en C. Harline, *Verloren schapen, schurftige herders. De helse dagen van bisschop Mathias Hovius 1542-1620*, Leuven, 2002, 111-116; C. Harline, *De wonderen van Jezus-Eik: mirakelverhalen uit de zeventiende eeuw*, Amsterdam, 2003, 105-189; T. Bervoets, ‘Het priestercelebaat in de achttiende eeuw. Een gevalstudie uit het aartsbisdom Mechelen’,

ring hierop vormt ongetwijfeld het tweedelig werk van Jozef De Brouwer.⁵ Naast een eerste grondige ontsluiting van het officialiteitsarchief van de bisdommen Antwerpen, Gent en Mechelen realiseerde deze Aalsterse pastoor en streekhistoricus ook een studie over de werking en organisatie van de kerkelijke rechtbanken die tot op de dag van vandaag als een basiswerk geldt. Specifiek met betrekking tot het Mechelse aartsbisdom besteedde De Brouwer echter opvallend weinig aandacht aan een institutioneel scharniermoment, met name de oprichting, in 1762, van een volwaardige officialiteit voor de Brabanders in Brussel. Ook de verouderde biografie van Verhaegen over kardinaal de Franckenberg en het gedateerde overzicht van kerkelijke rechtbanken door Proost halen de moeizame genese van deze officialiteit slechts terloops aan.⁶

Wat in 1728 begon als een banale rechtszaak tegen Jan Baptist Hendrickx, pastoor van Terhulpen, vanwege de gebrekkige uitoefening van zijn pastorale taken, ontaardde al snel in een conflict waarbij de protagonisten, de Mechelse aartsbisschop Thomas Philippus d'Alsace en zijn opvolger Johannes Henricus de Franckenberg enerzijds en de Staten van Brabant anderzijds, lijnrecht tegenover elkaar kwamen te staan. Ook de Raad van Brabant, de Brusselse stadsmagistraat en vooral de Geheime Raad speelden in het conflict een cruciale rol.⁷ Het zouden uiteindelijk de Staten zijn die in 1762, na een decreet van landvoogd Karel van Lotharingen, de oprichting van een officialiteit in Brussel afdwongen.

Vooraleer we hier dieper op ingaan, dient echter de voorgeschiedenis van de aartsbischoppelijke officialiteit(en) kort aan bod te komen. Hendrickx, en in zijn kielzog de Staten, beriepen zich immers op een eeuwenoude traditie van kerkelijke rechtspraak in de hoofdstad, die reeds lang voor de oprichting van het aartsbisdom Mechelen in 1559 haar aanvang zou hebben genomen.

2 De kracht van een privilege. Drie eeuwen kerkrechtelijke structuren op het aartsbischoppelijke grondgebied

Krachtens de Gouden Bul van 1349, uitgevaardigd door keizer Karel IV van het Heilig Roomse Rijk, genoten de Brabanders het *privilegium de non evocando*, waardoor ze in eerste

Trajecta. Religie, cultuur en samenleving in de Nederlanden, 2010-11, 273-290; J. Simon, 'Les actions du chef de séduction devant les juridictions ecclésiastiques du Brabant (XVIIe et XVIIIe siècles)', *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor de Uitgave der Oude Wetten en Verordeningen van België*, 1925, 241-344.

⁵ J. De Brouwer, *De kerkelijke rechtspraak en haar evolutie in de bisdommen Antwerpen, Gent en Mechelen tussen 1570 en 1795*, 2 dln., Tielt, 1971-1972. Voor meer informatie over De Brouwer en zijn werk zie J. Roelants, *Omme God ende Vlaenderen: leven en werk van Jozef De Brouwer*, Haaltert, 2009.

⁶ A. Verhaegen, *Le cardinal de Franckenberg, archevêque de Malines (1726-1804)*, Brugge, 1889, 31-32; M.J.J.E. Proost, 'Les tribunaux ecclésiastiques en Belgique', *Annales de l'academie d'archéologie de Belgique*, 1872, 20-21.

⁷ Hierbij dient opgemerkt te worden dat de rol van de Raad van Brabant in de hele zaak niet helemaal uitgeklaard kan worden. Een gedeelte van het archief is immers tot op heden nog niet ontsloten. Met name de reeks 'processen van de geestelijkheid', die momenteel deels geïnventariseerd wordt, en het archief van het Officie-Fiscaal zouden mogelijk nog veel nieuwe informatie kunnen opleveren.

instantie niet voor een kerkelijke of wereldlijke rechtbank buiten het hertogdom gedaagd konden worden. Dit privilege zou later ook uitgebreid worden tot beroepszaken.⁸ Ten gevolge hiervan zagen de bisschop van Kamerijk en de prins-bisschop van Luik – het aartsbisdom Mechelen zou later gevormd worden uit stukken van hun bisdommen – zich genoodzaakt om respectievelijk in Brussel en Leuven een aparte officiaal te installeren. Over deze instellingen is slechts weinig bekend. Voor het Leuvense officialaat worden zowel 1462 als 1482 als mogelijke stichtingsdatum genoemd. Een memorie uit het eerste kwart van de achttiende eeuw vermeldt echter ook 15 februari 1469 als het moment waarop de stad de kerkelijke rechtbank verwierf ten gevolge van een financieel akkoord met de Bourgondische hertog Karel de Stoute.⁹ Al snel kwam de officialiteit terecht in het vaarwater van de Leuvense universiteit en haar privileges en week ze geregeld uit naar Diest. Ook Aarschot zou korte tijd als uitvalsbasis gefungeerd hebben.¹⁰ Door de behoefte aan voldoende geschoold personeel keerde de rechtbank uiteindelijk definitief terug in 1545.¹¹ De bisdommenhervorming van 1559 veranderde aanvankelijk niets aan de bestaande situatie.¹² Op 16 september 1568 nam Maximiliaan Morillon, vicaris-generaal en plaatsvervanger van de immer afwezige kardinaal Granvelle, in aanwezigheid van vertegenwoordigers van de stad en de universiteit, plechtig de kerkelijke jurisdictie over tijdens een ceremonie in het Leuvense Augustijnenklooster, waar het officialaat zitting hield.¹³ Ten minste tot in 1591 bleef de instelling nog actief.¹⁴

De Kamerijkse officialiteit in Brussel kende een soortgelijke evolutie. Zeker vanaf 1422 zetelde daar een officiaal. Aanvankelijk was deze ondergeschikt aan zijn confrater in de bisschopsstad, maar een ordonnantie van de Bourgondische hertog Filips de Goede verschafte hem in 1448 de status van volwaardige kerkelijke rechter.¹⁵ Dit stuitte op veel ongenoegen bij het kathedraalkapittel van Kamerijk, dat samen met de bisschop het bisdom

8 B. Wauters, *Recht als religie: canonieke onderbouw van de vroegmoderne staatsvorming in de Zuidelijke Nederlanden*, Leuven, 2005, 124-126.

9 Rijksarchief Brussel, Anderlecht (hierna verkort 'RABA'), Staten van Brabant, Cartons (hierna verkort 'SBC'), inv.nr. 188/8, afschrift van een 'Reflectie dienende tot betoogh dat den officiaal van Mechelen en sijn tribunaal moet wesen binnen de stad Loven', s.d.

10 Zie hiervoor onder meer M. Bruwier, 'Les conflits juridictionnels et bénéficiaux entre l'Université de Louvain et l'évêque de Liège de 1425 à 1568', *Revue d'histoire ecclésiastique*, 1949, 569-582.

11 RABA, SBC, inv.nr. 188/8, afschrift van een 'Recueil des points principaux contenus dans les Mémoires et Réflexions dressés à l'égard des cours ecclésiastiques pour le Brabant. Avec quelques réflexions ultérieures', s.d.

12 De bisdommenhervorming in de Lage Landen kwam aan bod in M. Dierickx, *De oprichting der nieuwe bisdommen in de Nederlanden onder Filips II (1559-1570)*, Antwerpen, 1950; zie ook F. Postma, 'Een nieuw licht op een oude zaak: de oprichting van de nieuwe bisdommen in 1559', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 1990, 10-27.

13 Mechelen, Aartsbisschoppelijk Archief (hierna verkort 'AAM'), Codices Helmontii (hierna verkort 'CH'), 1817, I, 10.; voor Maximiliaan Morillon zie V. Heyndriks, *Maximiliaan (1517-1586). Medewerker van kardinaal Granvelle*, Leuven, KU Leuven, onuitg. licenciatsverhandeling, 1993. De figuur van Granvelle, eerste aartsbisschop van aartsbisdom Mechelen, werd bestudeerd in M. Van Durme, Antoon Perrenot, bisschop van Atrecht, kardinaal van Granvelle, Brussel, 1953 en in K. de Jonge en G. Janssens (red.), *Les Granvelle et les anciens Pays-Bas, Liber doctori Mauricio Van Durme dedicatus*, Leuven, 2000.

14 AAM, Mechliniensia (hierna verkort 'M'), inv.nr. 44, fol. 115 v°.

15 C. Vleeschouwers en M. Van Melkebeek, *Liber Sentenciarum van de officialiteit van Brussel: 1448-1459*, Brussel, 1982-83, 39-47.

bestuurde.¹⁶ Op het einde van de vijftiende eeuw trok de rechtbank korte tijd weg uit de hoofdstad en vestigde zich in Vilvoorde om slechts enkele jaren later naar Brussel terug te keren.¹⁷ Ook hier betekende 1559 geen breukmoment en was het dezelfde Morillon die op 20 september 1568 in het paleis van de aartsbisschop van Kamerijk te Brussel de rechterlijke macht overgedragen kreeg uit handen van Petrus Asseliers, raadsheer bij de Raad van Brabant. En net als bij de Luikse officialiteit in Leuven bleef ook hier het geestelijke hof min of meer gewoon doorwerken. Dat doet althans de aanstelling van nieuwe officialen vermoeden.¹⁸ Naast deze twee bestaande officialiteiten ontstond er na de bisdommen-hervorming ook een officialaat in Mechelen, dat als beroepsrechtbank fungeerde voor de hele Mechelse kerkprovincie. In zijn werk over de kerkelijke organisatie in het hertogdom Brabant omstreeks 1559 situeerde Jozef Laenen het ontstaan hiervan in 1570. Wellicht bestond de instelling al vroeger. Vonnissen uit het Mechelse officialiteitsarchief spreken in 1562 al van een *officialis Mechliniensis* en een zekere Johannes Baptista De Lange droeg al in 1564 de titel van Mechels officiaal.¹⁹ Ten tijde van het calvinistisch bewind in de Dijlestad vond deze instelling een tijdelijke verblijfplaats in Doornik.²⁰

Door de oorlogstroebelen diende het nieuwe aartsbisdom tot 1596 te wachten vooraleer er een aangepaste juridische structuur kwam. In het kader van de katholieke hervorming hief aartsbisschop Mathias Hovius (1596-1620) toen de relicten van de Luikse en Kamerijkse officialiteiten op en richtte – rekening houdend met het privilege van de Brabanders – één kerkelijke rechtbank voor het hele aartsbisdom op binnen een Brabantse enclave in Hombeek, dat voor de rest als dorp geheel onder heerlijkheid Mechelen viel.²¹ Het officialiaat in Leuven schafte hij volledig af op 28 juli 1596 nadat de laatste officiaal Henricus Cuyckius tot bisschop van Roermond was gewijd.²² Van de instelling in Brussel bleef een restant bestaan met een commissaris wiens taak bestond uit het afhandelen van de eerste administratieve plichtplegingen wanneer een zaak aanhangig werd gemaakt, in afwachting tot de officiaal er zitdag hield.²³ Vermoedelijk gold dit alleen voor zaken uit de hoofdstad en haar nabije omgeving. Hoewel de zetel van de aartsbisschoppelijke officialiteit zich officieel in het 'Croesershuys' in Hombeek bevond, blijkt uit een aantal dagvaardingen dat de officiaal ook binnen Mechelen zitting hield. Gedaagden uit het Vlaamse deel van het aartsbisdom moesten namelijk binnen de stadsmuren verschijnen.²⁴

16 M. Maillard-Luypaert, 'Le chapitre cathédral de Cambrai et l'évêque Jean de Bourgogne (1452): un dialogue de sourds?', *Revue du Nord*, 2012, 131-132 en 141.

17 J. Laenen, *Notes sur l'organisation ecclésiastique du Brabant à l'époque de l'érection des nouveaux évêchés*, Antwerpen, 1904, 84.

18 AAM, CH, 1817, I, 10 en 20.

19 AAM, Officialiteitsarchief (hierna verkort 'OA'), inv.nr. 815; met dank aan Christian Henri Pistor voor deze inlichting.

20 AAM, OA, inv.nr. 824.

21 Over aartsbisschop Mathias Hovius en zijn episcopaat zie Put en Harline, *Verloren schapen*; in de (weinige) literatuur waarin de officialiteit van het aartsbisdom Mechelen ter sprake komt, wordt soms foutief naar Humbeek verwezen als zijnde de locatie van de rechtbank. De verwarring is begrijpelijk, vermits tijdgenoten dezelfde benaming voor de twee plaatsen hanteerden en, indien nodig, het onderscheid maakten door er de patroonheilige van de parochie bij te plaatsen.

22 AAM, OA, inv.nr. 31.

23 AAM, M, inv.nr. 44, fol. 125-126.

24 Zie bijvoorbeeld AAM, OA, inv.nr. 872.

Onder het episcopaat van Jacobus Boonen (1621-1655) deed zich een belangrijke verschuiving voor. Veel meer dan zijn voorganger, die een theologische achtergrond had, was de jurist Boonen prominent aanwezig op het politieke toneel.²⁵ Zijn veelvuldige verblijven in Brussel, in de nabijheid van de collaterale raden en de landvoogd(es), hadden hun consequenties voor de officiaal. Die bevond zich vanaf 1623 ook steeds meer in de hoofdstad en sprak daar recht in het aartsbisschoppelijk paleis.²⁶ Het 'Croesershuys' bleef de iure wel de officiële zetel van de officialiteit tot 1647. De facto werden ondertussen al een tijdje mensen gedaagd om op de Pasbrug, Brabants grondgebied op de grens tussen Mechelen en Sint-Katelijne-Waver, te verschijnen, waar de kerkelijke rechtbank zitting hield in een herberg genaamd 'Het Geestelyck Gerecht'.²⁷ Onder Boonens opvolger, Andreas Creusen (1657-1666), bleef Brussel als belangrijkste uitvalsbasis van de officialiteit fungeren. In de lijn van de anti-jansenistische politiek die hij voerde, plaatste de nieuwe aartsbisschop Ferdinandus Nipho aan het hoofd van de instelling.²⁸ Deze voormalige secretaris van de internuntiatuur in de hoofdstad had reeds zijn sporen verdiend in de strijd tegen het opkomende jansenisme. Met de aanstelling van Franciscus Van de Venne kreeg de kerkelijke rechtbank in 1658 een tweede officiaal van dezelfde strekking die vermoedelijk rechtsprak binnen de Mechelse stadsmuren.²⁹ Samen met Nipho zou hij een belangrijke rol spelen in de vervolging van Judocus Vanderlinden en Jean Vernimmen, twee jansenistisch gezinde oratorianen uit de directe omgeving van Boonen.³⁰ Op de Pasbrug werd in deze periode amper nog zitting gehouden.³¹

Na een klacht van de Mechelse stadsmagistraat verbood de Grote Raad van Mechelen de aartsbisschop in 1665 om nog langer een min of meer permanente officiaal in Brussel te handhaven. Het stadsbestuur steunde hiervoor op een overeenkomst die Mathias Hovius in 1596 met de stad had gesloten over de vrijstelling van imposten voor officialiteitspersoneel.³² Hierop lijkt de 'Brusselse' officiaal terug te zijn gekeerd naar de Pasbrug, om daar recht te spreken over de Brabantse inwoners van het aartsbisdom. Voor de inwoners van het Vlaamse gedeelte gebeurde dit wellicht nog steeds binnen Mechelen, door

25 Over aartsbisschop Jacobus Boonen en zijn episcopaat zie E. Put, 'Het elan van de katholieke hervorming. Nieuwe structuren, nieuwe standaarden (1596-1648)', in: *Het Aartsbisdom Mechelen-Brussel: 450 jaar geschiedenis*, Antwerpen, 2009, 101-103; T. Quaghebeur, 'Katholicisme op kruissnelheid (1648-1689)', *Ibidem*, 147-148; L. Ceyskens, 'Les dernières années de Boonen, archevêque de Malines', *Augustiniana*, 1961, 87-120, 320-335 en 564-582.

26 Het archief van de Brusselse officialiteit beschikt nog niet over een uitgegeven inventaris. Er werd gebruik gemaakt van de niet-gepubliceerde 'Inventarissen van de Derde Afdeling', nr. 244, RAA, Officialiteit van Brussel (hierna verkort 'OB'), inv.nr. 330.

27 RABA, SBC, inv.nr. 188/8, afschrift van een notariële akte uit 1728, s.d.

28 L. Ceyskens, 'Ferdinand Nipho (1626-1659), secrétaire à la nonciature de Bruxelles et internonce ad interim', *Bulletin de l'Institut Historique Belge de Rome*, 1973, 558; voor Andreas Creusen en zijn anti-jansenistische politiek zie E. Reusens, 'André, Cruesen', *Biographie nationale*, dl. 4, 1873, 567-569.

29 L. Ceyskens 'Franciscus Van de Venne, voorman van de antijansenisten te Mechelen (1627-1689)', *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen*, 1975, 235.

30 L. Ceyskens en A. Legrand (ed.), *La fin de la première période du jansénisme. Sources des années 1654-1660*, Brussel-Rome, 1963-1965, I, 278.

31 AAM, OA, inv.nr. 51.

32 AAM, OA, inv.nr. 26.

Negentiende-eeuwse aquarel van de Pasbrug door Jan-Baptist De Noter. Rechts bevindt zich (vermoedelijk) het gebouw van de officialiteit (© Stadsarchief Mechelen – www.beeldbankmechelen.be).

de tweede officiaal. In de hoofdstad moest men het opnieuw stellen met een gedelegeerd commissaris. De terugkeer naar de Pasbrug voor de Brabanders schijnt slechts van korte duur geweest te zijn. Omwille van de oorlogsdreiging zocht de rechtbank al snel tijdelijk zijn toevlucht binnen de Mechelse stadsmuren, wat vermoedelijk tot een (gedeeltelijke) samsmelting leidde met de daar al bestaande Mechelse officialiteit.³³ Dit samengaan verklaart wellicht waarom er na de aanstelling van Van de Venne als kerkelijk raadsheer bij de Grote Raad in 1671 geen spoor te vinden is van een eventuele tweede officiaal.³⁴

Ten tijde van aartsbisschop Alphonse de Berghes (1671-1689) werd Brussel voor het eerst sinds 1596 weer officieel de vaste residentie van een kerkelijke rechtbank. De officiaal die hij in 1679 aanstelde in de hoofdstad stond in de hiërarchie echter wel een trap lager dan zijn confrater in Mechelen en behandelde enkel zaken uit de landdekenijen Brussel, Leuven en Sint-Pieters-Leeuw. Voor de rest van het Brabantse deel van het aartsbisdom gold zijn aanstelling 'per preventionem'.³⁵ Humbertus-Guiliemus de Precipiano (1690-1711), de opvolger van de Berghes, behield de Brusselse officialiteit en maakte er net als Creusen gebruik van om jansenistische tegenstanders te vervolgen. Zijn dood in 1711 betekende voorlopig weer het einde van het volwaardige officialaat aldaar: de officiaal werd opnieuw

33 *Ibidem*, inv.nr. 58.

34 Ceyssens, 'Franciscus Van de Venne', 237.

35 RABA, SBC, inv.nr. 188/8, klad van een memorie, s.d.

vervangen door een gedelegeerd commissaris. Het aartsbisdom telde voortaan weer één kerkelijke rechtbank en rechter met verblijfplaats in Mechelen. Al snel poogde men het archief van de opgeheven instelling uit de hoofdstad weg te voeren, maar daar stak de Raad van Brabant op 11 juni 1711 een stokje voor.³⁶

3 Geconstrueerde continuïteit? Het dispuut over de legitimiteit van de Pasbrug (1728-1730)

Op 13 april 1728 ontving Jan Baptist Hendrickx uit handen van een deurwaarder van de aartsbisschoppelijke officialiteit een dagvaarding om op 16 april te verschijnen op de Pasbrug. Hij moest verantwoorden waarom hij als pastoor van Terhulpen, een functie die hij sinds 1719 bekleedde, herhaaldelijk afwezig was geweest uit zijn parochie, waardoor sterfende parochianen geen beroep op hem hadden kunnen doen voor de toediening van de laatste sacramenten. Het was niet de eerste keer dat Hendrickx hiervoor op het matje werd geroepen. Al in 1724 had de promotor van het officialaat een proces tegen hem aangespannen, dat uiteindelijk op 16 mei 1725 tot een veroordeling had geleid.³⁷ Ditmaal liepen de zaken anders. De zielenherder verscheen op 16 april voor de official, maar in plaats van te aanhoren wat hem ten laste werd gelegd en hierop te antwoorden, trok hij de geldigheid van zijn dagvaarding in twijfel. Als pastoor van een parochie gelegen in het Brusselse district beweerde hij in Brussel gedaagd te moeten worden. Hierbij ging hij gemakshalve voorbij aan het feit dat de hoofdstad op dat moment niet meer over een volwaardige officialiteit beschikte. Ondanks de betwisting van de bevoegdheid van de rechter ontving Hendrickx op 23 april een nieuwe dagvaarding om op 30 april opnieuw op de Pasbrug te verschijnen. Hierop nam hij zijn toevlucht (*recours*) tot de wereldlijke rechtsmacht en richtte op 28 april een rekest tot de Raad van Brabant met de eis de twee dagingen ongeldig te verklaren.³⁸ Een dergelijke rechtshandeling was niet uitzonderlijk. Vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw trokken vele geestelijken naar de vorstelijke justitieraden wanneer ze in aanvaring kwamen met het kerkelijke rechtsapparaat. Opeenvolgende vorstelijke decreten in 1695 en 1723 om paal en perk aan deze praktijk te stellen, sorteerden weinig effect.³⁹

36 Ibidem, afschrift van een 'Mémoire touchant les cours ecclésiastiques du diocèse de Liège et de Cambray pour le Pays et Duché de Brabant', s.d.

37 De promotor fungeerde als openbaar aanklager van de kerkelijke rechtbank. Hij spoorde overtreders op en daagde ze voor de official. Zie voor meer uitleg De Brouwer, *Kerkelijke rechtspraak*, I, 52.

38 AAM, M, inv.nr. 44, fol. 91 v°; De *recursus ad principem* ('*recours*') maakte deel uit van een verzameling (gewone en buitengewone) rechtsmiddelen die men kon aanwenden bij een proces voor een kerkelijke rechter. Voor een gevalstudie over een dergelijke zaak, zie B. Wauters, 'Sonder eenige ordre van 't recht te onderhouden ...' Een analyse van een zaak van *recursus ad principem* voor de Raad van Brabant in het begin van de 18de eeuw: bezitsvordering of buitengewoon rechtsmiddel', *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, 2005, 111-139.

39 Voor de decreten van 1695 en 1723 zie respectievelijk T. Quaghebeur, 'Het decreet van 7 november 1695 van gouverneur Maximiliaan Emmanuel van Beieren aan de Raad van Brabant tegen de *recursus* naar de seculiere rechtbanken door clerici', *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 2007, 231-256 en C. Van de Wiel, 'Recours aux tribunaux laïcs en

In het door hem ingediende verzoekschrift beweerde de pastoor van Terhulpen dat er in de hoofdstad sedert mensenheugenis een officialiteit had bestaan met een eigen rechter, die zichzelf betitelde als Brabants officiaal met residentie in Brussel. Deze onderscheidde zich duidelijk van de metropolitane officiaal die in Mechelen zetelde en over een apart zegel beschikte. Om zijn betoog kracht bij te zetten, verwees hij niet alleen naar dignitarissen van de rechtbank ten tijde van haar Brussels intermezzo tussen 1679 en 1711, maar ook naar functionarissen ten tijde van de Kamerijkse officialiteit. Over de periode tussen 1596 en 1679 rept de pastoor met geen woord. Zijn daging op de Pasbrug deed hij af als een handeling die in strijd was met de Blijde Inkomst, waarin het *privilegium de non evocando* was opgenomen en die door de heersende soeverein was bekrachtigd. Specifiek doelde hij hiermee op het derde artikel van de tweede toevoeging, gedaan door Karel V toen deze in 1515 het Brabantse charter bekrachtigde. Daarin werd gestipuleerd dat de inwoners van het grondgebied van het hertogdom, dat respectievelijk onder de Luikse prinsbisschop en de bisschop van Kamerijk ressorteerde, '...inde geestelijcke hoven der selver Bisschopdommen binnen den Lande van Brabant gestelt, getogen sullen worden te regte, alsoo lange als de selve geestelycken hoven inden selven onsen Lande van Brabant liggen sullen ...'.⁴⁰ Hendrickx haalde aan dat de dagvaarding hem niet alleen verplichtte het grondgebied van de heerlijkheid Mechelen te doorkruisen en dagenlang afwezig te zijn uit zijn parochie, in de praktijk hield ze ook in dat zijn zaak grotendeels buiten Brabants grondgebied behandeld zou worden. Doorgaans toog de officiaal immers, aldus de pastoor, enkel naar 'Het Geestelyck Gerecht' op de Pasbrug om daar het vonnis uit te spreken en speelde de rest van het proces zich af binnen de Mechelse stadsmuren.⁴¹ En zelfs al mocht dit niet het geval zijn, dan nog was volgens hem de locatie niet geschikt aangezien 'me[n] op de voors[chreven] Pasbrugg ook niet [kan] compareren sonder te hooren sekere infamien van het klyn volxken dat daer schinckt en drinckt'.⁴²

De Raad nam niet direct een beslissing, maar stuurde het rekest, via het Officie-Fiscaal, op 29 april voor advies naar de Staten van Brabant. Die wilden niet over één nacht ijs gaan en berichtten dat ze, gezien het zwaarwichtige karakter van de zaak, hun antwoord in be raad hielden tot na hun volgende samenkomst.⁴³ Ook de tegenpartij kreeg de kans om haar weergave van de feiten te geven. Op 13 mei ontving de promotor van de officialiteit dan ook de vraag om zijn versie van het verhaal. Zijn reactie liet echter op zich wachten en ondertussen ging het proces tegen Hendrickx zijn gewone gang. Toen deze ook op 19 mei

matière ecclésiastique vers 1720. Réaction du cardinal Th.-Ph. d'Alsace', in: *Etudes du droit et d'histoire. Mélanges Mgr. H. Wagnon*, Louvain-La-Neuve, 1976, 415-435.

⁴⁰ RABA, SBC, inv.nr. 143/11. Voor de Blijde Inkomst blijven E. Poulet, *Histoire de la joyeuse-entrée de Brabant et de ses origines*, Brussel, 1863 en R. Van Bragt, *De Blijde Inkomst van de Hertogen van Brabant Johanna en Wenceslas (3 januari 1356)*. Een inleidende studie en tekstuitgave, Leuven, 1956 nog steeds onontbeerlijk.

⁴¹ RABA, SBC, inv.nr. 188/8, anoniem rekest aan de Staten van Brabant, s.d.

⁴² *Ibidem*, 'Reflexiën voor J.B. Hendrick, pastoor Ter Hulpen Districtus Bruxellensis suppliant tegens den promotor van 't Geestelijck Hoff tot Mechelen geïnsinuerde', s.d.

⁴³ RABA, Raad van Brabant (hierna verkort 'RVB'), Archief van de Griffies (hierna verkort 'AG'), inv.nr. 5026, fol. 107.

niet opdaagde, volgde een interlocutoir vonnis dat hem schorste uit zijn functie en dat met strenge straffen dreigde indien hij zijn *recours* niet onmiddellijk liet varen. Hierop richtte de pastoor een nieuw verzoekschrift tot de Raad van Brabant waarin hij hekelde dat er een veroordeling was gekomen ondanks het feit dat hij de officiaal op de hoogte had gesteld van de door hem genomen toevlucht tot de wereldlijke jurisdictie. Hendrickx verwees naar het door het Officie-Fiscaal geappointeerde rekest dat hij officiaal Melchior had voorgelegd en dat naar zijn mening een ‘tacite interdictie’ van de lopende procedure inhield.⁴⁴

Enkele dagen na de uitspraak ontving de Geheime Raad bericht van de promotor. Hij verklaarde de ontstane controverse niet te kunnen begrijpen. Was de dagvaarding van de pastoor immers geen verderzetting van het proces dat in 1724 zijn aanvang had genomen? Toen vormde de locatie van de Pasbrug blijkbaar geen onoverkomelijk probleem.⁴⁵ Hendrickx zou hier later overigens op repliceren dat de formulering van zijn procesakten wel de indruk wekte dat de zaak daar had plaatsgevonden, maar dat hij in werkelijkheid binnen Mechelen was moeten verschijnen.⁴⁶ Het verzoekschrift trok verder stevig van leer tegen de Raad van Brabant die uit het aangebrachte appointement (‘om daer inne te voorsien, niet alleen tot solaes van de innegesetenen van Brabant, maer oock voor den intrest van de Provincie’) al een zekere partijdigheid liet blijken.⁴⁷ Door de zaak naar de Staten door te schuiven en zo alles op zijn beloop te laten, ging de vorstelijke justitieraad voorbij aan de kern van de zaak, met name de vervolging van een lakse clericus. In al die jaren dat de officialiteit op de Pasbrug zetelde, had niemand de legitimiteit ervan betwist. Datzelfde gold voor het hof van Bifferen, een rechtbank voor geschillen inzake domaniale goederen, dat zich daar ook al sinds jaar en dag bevond.⁴⁸ De beschuldiging van de pastoor dat het officialaat buiten de stadsmuren grotendeels een constructie was, ontkrachtte de promotor niet echt. Hij wees erop dat het derde artikel van de tweede toevoeging van 1515 de Mechelse aartsbisschoppen niet verplichtte om een rechtbank te installeren op Brabants grondgebied, enkel dat ze Brabanders niet buiten de grenzen van het hertogdom konden dagen. Uit dit alles concludeerde hij dat de Raad van Brabant het *recours au prince* ongeldig moest verklaren.⁴⁹

44 RABA, SBC, inv.nr. 188/8, afschrift van het rekest van Jan Baptist Hendrickx aan de Raad van Brabant van 28 mei 1728, s.d.

45 AAM, M, inv.nr. 44, fol. 93.

46 RABA, SBC, inv.nr. 188/8, afschrift van het rekest van Jan Baptist Hendrickx aan de landvoogdes, s.d.

47 AAM, M, inv.nr. 44, fol. 93-94.

48 Geciteerd in H. Installé, ‘Bestuursinstellingen van de Heerlijkheid Mechelen (11de eeuw-1795)’, in: R. Van Uytven, C. Bruneel en B. Augustyn (red.), *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795*, dl. 2, Brussel, 2000, 845.

49 AAM, M, inv.nr. 44, fol. 93-94.

4 De escalatie van het conflict: de Staten van Brabant en de Brusselse stadsmagistraat in Hendrickx’ kielzog

Net zoals het rekest van de pastoor van Terhulpen belandde ook dat van de promotor bij de Raad van Brabant voor advies.⁵⁰ Over het verdere verloop van de zaak in 1728 zijn we minder goed ingelicht. Hendrickx stelde één, of wellicht twee nieuwe verzoekschriften op, respectievelijk gericht aan de Staten van Brabant en de Brusselse stadsmagistraat, waarin hij dezelfde argumenten naar voren schoof waarom zijn dagvaarding op de Pasbrug onwettig zou zijn.⁵¹ Het stadsbestuur – op dat moment reeds betrokken in een soortgelijk dispuut met betrekking tot een huwelijksgeschil – zag zijn kans schoon en richtte zelf een verzoekschrift tot landvoogdes Maria Elisabeth en de Geheime Raad waarin ze, zij het in vertaling, bijna woord voor woord Hendrickx’ tekst overnamen.⁵² Ongetwijfeld speelden voor de Brusselaars andere motieven mee dan louter ergernis vanwege het niet naleven van de Blijde Inkomst. Mocht er een volwaardige kerkelijke rechtbank in de hoofdstad komen, dan zou dit immers bijdragen aan haar prestige. De stad stond hierin niet alleen. Enkele jaren eerder, in 1721, had de Leuvense raadspensionaris Van den Broeck nog een uitgebreide memorie opgesteld met de niet mis te verstane titel ‘Reflectie dienende tot betoogh dat den officiaal van Mechelen en sijn tribunael moet wesen binnen de stad Loven’. Hierin schetste hij de hele geschiedenis van de Luikse officialiteit in de universiteitsstad en voerde hij – net zoals Hendrickx in 1728 zou doen – aan dat de rechtbank op de Pasbrug een constructie was, opgericht om de schijn hoog te houden dat de Blijde Inkomst en het daarin opgenomen *privilegium de non evocando* gerespecteerd werden. Van den Broeck eindigde zijn betoog dan ook met een oproep om het officialaat van het aartsbisdom in zijn geheel over te plaatsen naar Leuven.⁵³

De gang van het verzoekschrift van de Brusselse stadsmagistraat werd nauwlettend in de gaten gehouden door de Staten, waarin nota bene ook de Mechelse aartsbisschop zettele.⁵⁴ Toen de landvoogdes besliste om het voor verder advies naar de officiaal door te sturen, vroegen zij dan ook een kopie.⁵⁵ Niet alleen wilden ze hiermee Hendrickx’ zaak op de voet volgen, het uitgebrachte advies kon misschien ook van pas komen in een gelijksoortig conflict met de bisschop van Namen over de residentie van diens officialiteit. Ook

50 RABA, RVB, AG, inv.nr. 5027, fol. 180.

51 RABA, SBC, inv.nr. 188/8, afschriften van een anoniem rekest aan de Staten van Brabant en van een rekest van Jan Baptiste Hendrickx aan de Brusselse stadsmagistraat, s.d.

52 Brussel, Algemeen Rijksarchief (hierna verkort ‘ARA’), Geheime Raad, Oostenrijkse periode, Consulten van de Geheime Raad van 1725 tot 1795 (hierna verkort ‘GROPCO’), IX, inv.nr. 357, consult van 6 februari 1730.

53 RABA, SBC, inv.nr. 188/8, afschrift van een memorie ‘Reflectie dienende tot betoogh dat den officiaal van Mechelen en sijn tribunael moet wesen binnen de stad Loven’, uit 1721, s.d.

54 Met de bisdommenhervorming van 1559 werd de abdij van Affligem geïncorporeerd in de inkomsten van het nieuwe aartsbisdom en werd de aartsbisschop van Mechelen ook abt van de abdij, waardoor hij deel uitmaakte van de eerste stand van de Staten.

55 RABA, Staten van Brabant, resolutieregisters van de Staten. Originelen (hierna verkort ‘SBR’), inv.nr. 48, 13 oktober 1728.

deze zag zich krachtens het *privilegium* genoodzaakt een aparte rechtbank op te richten op het territorium van het hertogdom Brabant. Aanvankelijk gebeurde dit in Gembloux, maar na verloop van tijd rezen er bezwaren, want net als in het aartsbisdom gebeurde ook hier de daadwerkelijke afhandeling van de zaken buiten Brabants grondgebied, meer bepaald in de bisschopsstad Namen.⁵⁶ Na een klacht hierover van Waals-Brabantse inwoners van het bisdom aan de Staten, vroegen deze om meer uitleg. De bisschop antwoordde hierop dat zijn officiaal deel uitmaakte van het kathedraalkapittel en bijgevolg gebonden was aan zijn residentieplicht als kanunnik, waardoor hij niet permanent in Brabant kon vertoeven. Hij voegde hier nog aan toe dat de Mechelse aartsbisschoppen hetzelfde principe toepasten. In tegenstelling tot in het aartsbisdom bereikte men in deze zaak veel sneller een akkoord. Na wat aandringen kwam er in 1732 overeenstemming over een officiaalaat in Nijvel voor de Brabantse inwoners van het bisdom, met aan het hoofd de voormalige landdeken van het district.⁵⁷ Deze snelle toegeving van de kerkelijke overheid vloeyde niet zozeer voort uit vrees om niet in regel te zijn met de Blijde Inkomst dan wel uit behoefte aan financiële steun voor het bisschoppelijke seminarie. De Staten van Brabant hadden zich immers verbonden tot het leveren van een flinke bijdrage, een belofte waarnaar de Naamse bisschop Thomas Jean François de Strickland de Sigergh (1727-1740) nog expliciet verwees in een brief over de nakende oprichting van de rechtbank.⁵⁸ Al snel zou er hier trouwens opnieuw onenigheid rijzen over de uitgeoefende kerkelijke jurisdictie.⁵⁹

Na 1728 kende de zaak Hendrickx een rustiger verloop. Op 5 april 1729 bracht de Raad van Brabant advies uit over het rekest van de promotor. Hierin voerden de raadsheren aan dat indien deze laatste zo zeker van zijn stuk was, hij de zaak maar voor hen moest brengen opdat zij een vonnis konden vellen.⁶⁰ Ook de pastoor roerde zich weer en richtte zich op 6 februari 1730 tot de landvoogdes, een van de weinige instanties bij wie hij nog niet zijn beklag had gedaan. Hij herhaalde nogmaals dat er in Brussel sinds mensenheugenis een officiaal zetelde en dat hij vanuit zijn functie als zielenherder van een parochie behorende tot de landdekenij Brussel dan ook in de hoofdstad gedaagd diende te worden.⁶¹ Zijn klaagzang zette weinig zoden aan de dijk. De Geheime Raad voerde aan dat de officiaal op de Pasbrug dezelfde jurisdictie uitoefende als hij dat in de hoofdstad zou doen, vermits hij de enige volwaardige kerkelijke rechter van het aartsbisdom was. Ook het argument over zijn domicilie raakte kant noch wal, aangezien er ook al inwoners van Brussel op de Pasbrug waren verschenen.⁶² Tegelijkertijd lieten de raadsheren zich ook negatief uit over de vraag van de Brusselaars om een eigen officialiteit in de hoofdstad te vestigen.⁶³ Na advies hier-

56 RABA, SBR, inv.nr. 49, 11 mei 1729.

57 Wauters, *Recht als religie*, 125.; RAA, SBR, inv.nr. 51, 26 mei 1731.

58 ARA, Geheime Raad, Oostenrijkse Periode, Cartons (hierna verkort 'GROPCA'), inv.nr. 699, brief van de bisschop van Namen van 27 juli 1732.

59 ARA, GROPCA afschrift van een rekest van de baron van Limal aan de Raad van Brabant van 1743, s.d.

60 RABA, RVB, AG, inv.nr. 5027, fol. 175.

61 RABA, SBC, inv.nr. 188/8, afschrift van het rekest van Jan Baptiste Hendrickx aan de landvoogdes, s.d.

62 ARA, GROPCO, IX, inv.nr. 357, consult van 6 februari 1730.

63 *Ibidem*.

over aan de landvoogdes verklaarde zij op 7 maart 1730 zowel het rekest van de Brusselse stadsmagistraat als dat van de pastoor ongegrond. Hendrickx diende zich te schikken naar de inhoud van zijn dagvaarding en op de Pasbrug te verschijnen.⁶⁴ Tegelijkertijd liet Maria Elisabeth d'Alsace ook weten dat hij, wanneer de pastoor zich zou schikken in zijn lot en zou verschijnen voor de officialiteit, de gedane schorsing diende op te heffen. Ze wees er ook op dat voor een eventuele opsluiting, waarmee het interlocutoir vonnis van 19 mei 1728 dreigde, de kerkelijke rechtbank een beroep hoorde te doen op de wereldlijke macht. Haar schrijven eindigde met de bemerking dat ze het op prijs zou stellen dat men haar bij een volgende, gelijkaardige zaak sneller op de hoogte zou brengen.⁶⁵

Op het decreet volgde prompt een reactie van de Staten. Op 15 maart al presenteerden ze een uitgebreid verzoekschrift met vijf specifieke eisen aan de landvoogdes. In de eerste plaats beargumenteerden ze dat de Mechelse aartsbisschop de opvolger was van de Kamerijkse bisschop en de Luikse prins-bisschop en dus ook moest voorzien in een Brabantse officialiteit. Ten tweede wezen ze op het belang van de Blijde Inkomst en de verplichting die hieruit voortvloeide om de Brabanders van kerkelijke rechtspraak te voorzien binnen de grenzen van het hertogdom, en wel op een belangrijke plaats. Hierbij werd expliciet naar Brussel verwezen waar, aldus het rekest, dit reeds sinds mensenheugenis gebeurde. De punten drie en vier benadrukten respectievelijk dat de belangrijkste dignitarissen gedomicilieerd moesten zijn daar waar het officialaat zitting hield en dat ook het archief op die plaats bewaard diende te worden. Ten slotte, zo concludeerden de Staten, mocht geen enkele Brabander, leek of geestelijke, ooit voor een andere officialiteit gedagvaard worden dan diegene die voldeed aan alle opgesomde vormvereisten.⁶⁶

Maria Elisabeth speelde het rekest door aan de Mechelse aartsbisschop, die haar op 27 april zijn tegenargumenten bezorgde. Thomas Philippus d'Alsace leek weinig belang aan het hele dispuut over de 'brabanticeit' van zijn kerkelijke rechtbank te hechten en had zich tot dan toe redelijk afzijdig gehouden. In het rapport *ad limina* dat hij datzelfde jaar naar paus Clemens XII stuurde, repte hij er met geen woord over.⁶⁷ Op het verzoekschrift van de Staten reageerde hij echter met een snedige reactie. Hij gaf toe dat hij in zekere zin beschouwd kon worden als de opvolger van de Kamerijkse bisschop en de Luikse prins-bisschop. Dit hield echter volgens hem niet in dat hij ook in Leuven en Brussel een officialiteit diende te installeren, waarbij hij opmerkte dat de Blijde Inkomst en het beruchte derde artikel van de tweede toevoeging van 1515 dit niet expliciet stipuleerden. Over het charter merkte de aartsbisschop op dat het niet de enige wetgevende bron van het hertogdom vormde en trouwens niet zozeer als een zuivere wet dan wel als een contract tussen de soeverein en zijn volk gezien moest worden. D'Alsace betwistte dan ook de interpretatie

64 AAM, M, inv.nr. 44, fol. 94-95.

65 ARA, GROPCA, inv.nr. 699, afschrift van een brief van de landvoogdes aan de aartsbisschop van Mechelen van 7 maart 1730, s.d.

66 RABA, SBR, inv.nr. 50, 15 maart 1730.

67 L. Jadin, *Le cardinal Thomas-Philippe d'Alsace, archevêque de Malines et le Saint-Siège. Correspondance tirée des archives du Vatican 1703-1759*, Brussel, 1953, 554-587.

dat een dergelijke rechtbank in een belangrijke Brabantse stad hoorde te zetelen en wees erop dat hij al op twee plaatsen in het hertogdom rechtspraak aan de Brabanders toeliet: op de Pasbrug en in Brussel, waar zijn officiaal op bepaalde dagen recht kwam spreken over de inwoners van de stad en haar directe omgeving. Over de aantijging dat vele Brabantse zaken zich in werkelijkheid binnen Mechelen afspeelden, bleef hij wat op de vlakte. Wel voerde hij aan dat het canonieke recht een bisschop toeliet mensen te dagen in de bischopsstad en dat die stad automatisch een belangrijke plaats was.⁶⁸

Ook over het derde en vierde punt met betrekking tot de residentie van de dignitarissen van de rechtbank en het archief maakte de aartsbisschop bemerkingsen. Net als de promotor haalde hij het voorbeeld van het Hof van Befferen aan, waarvan de schepenen bijna allemaal binnen de Mechelse stadsmuren resideerden, zonder dat de Staten hierover ooit hun beklag hadden gedaan. Op de opmerking over het archief antwoordde hij dat dit nu eenmaal veilig bewaard moest worden en dit het best in Mechelen kon gebeuren. Terloops sneerde hij naar het archiefbeheer van de Raad van Brabant, dat volgens hem erg wanordelijk georganiseerd was, iets wat hij onlangs uit eigen ervaring had kunnen vaststellen toen een bepaald document spoorloos bleek te zijn. In hoeverre deze laatste opmerking overeenkwam met de realiteit is nog maar de vraag. Het boterde immers al een tijdje niet meer tussen de Raad en de Mechelse aartsbisschoppen. Inspelend op het vijfde en laatste punt eindigde d'Alsace zijn betoog met de woorden dat de situatie zoals deze nu was eigenlijk al een gunstregeling voor de Brabanders inhield. Hij kon immers evengoed één Brabantse officialiteit in bijvoorbeeld Vilvoorde stichten en de Pasbrug en het commissariaat in Brussel ontbinden. Dan zou hij in regel zijn met de Blijde Inkomst, maar of dit beter zou zijn voor de Brabanders was maar zeer de vraag.⁶⁹

Op 11 oktober 1730 formuleerden de Staten enkele bemerkingsen op de aartsbisschoppelijke memorie. Ze bleven het commissariaat in de hoofdstad de status van volwaardige officialiteit toekennen en weerlegden de beschuldiging dat ze het derde artikel van de tweede toevoeging van 1515 op hun eigen manier interpreteerden. Zowel het oorspronkelijke rekest als het becommentarieerde memorandum kwamen opnieuw via de landvoogdes bij de Geheime Raad terecht. En hoewel deze het gelijk van de Staten op enkele punten onderkende, zag hij uiteindelijk geen reden om in te gaan op de vraag voor een tweede kerkelijke rechtbank.⁷⁰ Hierna schijnen de partijen het conflict te hebben gelaten voor wat het was, althans tijdelijk. Met de komst van een nieuwe aartsbisschop bijna dertig jaar later zou de eis voor een volwaardige Brabantse officialiteit weer van onder het stof gehaald worden, ditmaal met meer succes. Hendrickx zou dit niet meer meemaken. De rebelse pastoor stierf in 1751 nabij Versailles, een jaar nadat de Raad van Brabant hem had veroordeeld tot

68 RABA, SBC, inv.nr. 188/8, afschrift van een advies van Thomas Philippus d'Alsace aan landvoogdes Maria Elisabeth van 27 april 1730, s.d.

69 RABA, SBC, inv.nr. 188/8, afschrift van een advies van Thomas Philippus d'Alsace aan landvoogdes Maria Elisabeth van 27 april 1730, s.d.

70 ARA, GROPCO, X, inv.nr. 358, consult van 14 juli 1730; *Ibidem*, XI, inv.nr. 359, consult van 27 november 1730.

twintig jaar verbanning wegens spionage voor de Fransen ten tijde van het beleg van Brussel in de Oostenrijkse Successieoorlog.⁷¹

5 Een oude eis terug op tafel gelegd: het geslaagde slotoffensief van de Staten

Op 5 april 1759 schreven de Staten opnieuw een verzoekschrift naar Karel van Lotharingen, de nieuwe landvoogd. Hierin rakelden ze de kwestie van de locatie van de aartsbisschoppelijke rechtbank weer op. Het overlijden van d'Alsace eerder dat jaar en de aanstelling van Johannes Henricus de Franckenberg tot nieuwe aartsbisschop vormden in hun ogen een uitgelezen kans om hun eisen van drie decennia eerder opnieuw ter tafel te brengen. In hun verzoekschrift haalden ze nogmaals de vijf genoemde punten aan. Ze beklemtoonden dat er nog niet zo lang geleden kerkelijke rechtspraak werd uitgeoefend in de hoofdstad en hekelden de dagingen en vonnissen op de Pasbrug. Niet alleen het geringe belang van de plaats wekte veel ergernis, ook het feit dat de andere proceshandelingen tegen Brabanders zich doorgaans binnen de Mechelse stadsmuren afspeelden, zorgde voor veel ongenoegen.⁷² Enkele maanden later, op 26 augustus, volgde een reactie van vicaris-generaal De Ruddere. Hij benadrukte dat de hele kwestie niet onder zijn bevoegdheden ressorteerde, maar gaf aan dat er niets mis was met de Pasbrug. Nooit was er verzet gerezen tegen dit officiaat vanwege de Staten, hoewel het zich daar al heel lang bevond. De aartsbisschoppen hadden speciaal deze plek gekozen vanwege zijn centrale ligging in het Brabantse deel van het aartsbisdom. De officiaal – de enige die het aartsbisdom telde, want het had tenslotte ook maar één aartsbisschop, aldus De Ruddere – reisde op geregelde tijden naar Brussel om daar recht te spreken en in zijn afwezigheid volgde een commissaris de lopende zaken op.⁷³

Pas aangekomen in Mechelen kreeg ook de Franckenberg het rekest van de Staten voorgeschied. In zijn advies hierover van 26 oktober 1759 voerde hij aan dat het canonieke recht niet stipuleerde dat de kerkelijke rechtbank zijn zetel in een belangrijke stad hoorde te hebben. Met de huidige locatie konden de Brabanders niet beweren dat ze buiten de grenzen van het hertogdom moesten verschijnen. De aartsbisschop begreep ook niet waarom er nu plots oude koeien uit de gracht werden gehaald. Had het decreet van 7 maart 1730 zijn voorganger immers niet in het gelijk gesteld? Op het einde volgde toch een toegeving van zijn kant: net zoals de Berghes en de Precipiano zou hij in Brussel een tweede officiaal installeren.⁷⁴ De Franckenberg hield woord. Een jaar later, op 2 oktober 1760, volgde de aanstelling van Carolus Bernardus Josephus Leyniers, schatbewaarder van het Sint-Goedelekapittel, tot Brabants officiaal in Brussel. Net zoals in 1679 vielen echter enkel de landdekenijen Brussel, Leuven en Sint-Pieters-Leeuw exclusief onder zijn bevoegdheid, dit

71 RABA, RVB, AG, inv.nr. 1017, fol. 3.

72 AAM, M, inv.nr. 44, fol. 115-117.

73 *Ibidem*, fol. 117-119.

74 ARA, GROPCA, inv.nr. 699, afschrift van het advies van de Raad van Brabant van 9 oktober 1761, s.d.

in tegenstelling tot de andere Brabanders van het aartsbisdom voor wie zijn rechtsmacht ‘per preventionem’ gold. Dit veroorzaakte heel wat interne commotie bij de Staten. De Brabantse abten juichten de tegemoetkoming van de Franckenberg toe, maar de tweede en derde stand bleven hardnekkig vasthouden aan de eisen uit het rekest van 5 april 1759, zodat de prelaten uiteindelijk het onderspit moesten delven.⁷⁵ Op 22 oktober 1760 volgde dan ook opnieuw een rekest aan de landvoogd. Het gaf aan dat Leyniers’ aanstelling een eerste stap in de goede richting was, maar merkte op dat de overige Brabanders zich nog steeds op de Pasbrug moesten verantwoorden. De Blijde Inkomst liet er geen twijfel over bestaan wat verwacht werd: een officialiteit in een belangrijke Brabantse plaats, waar de gerechtere functionarissen ook hun domicilie hadden en waar het archief bewaard werd. De Staten verwezen hiervoor expliciet naar het derde artikel van de tweede toevoeging van 1515 dat de woorden ‘gestelt’ en ‘liggen’ bevatte, wat hun gelijk moest aantonen.

In wat het laatste aartsbisschoppelijke geschrift over de hele kwestie zou worden, reageerde de Franckenberg op 11 januari 1761 op de landvoogd. Hij haalde aan dat zijn eigen beslissing in de lijn lag van die van zijn voorgangers. Al de kritiek op de Pasbrug als onbelangrijke plaats vond hij nonsens. Het gehucht lag immers in de schaduw van de Mechelse stadsmuren, die men bezwaarlijk als onbenullig kon afschilderen.⁷⁶ De eis om een residerende officiaal op de plaats waar hij rechtsprak – een probleem dat zich met Leyniers niet stelde vermits deze tot het Brusselse Sint-Goedelekapittel behoorde – raakte kant noch wal. Hiervan was immers geen sprake in het beruchte derde artikel. Over de archievenkwestie stelde de aartsbisschop dat bewaring in Mechelen noodzakelijk was indien men de veiligheid van de stukken wilde garanderen. Elke Brabander kon echter, indien hij dit wou, op elk moment de benodigde documenten raadplegen. De Franckenberg besloot met de bemerking dat hij de ontstane controverse maar moeilijk kon begrijpen. Mathias Hovius had bij zijn hervorming in 1596 immers een rekest naar aartshertog Albrecht gestuurd, dat de Raad van Brabant van een apostille had voorzien. Hierin stond duidelijk vermeld dat de aartsbisschoppelijke officiaal in Mechelen resideerde.⁷⁷ Op 4 maart 1761 stuurde gevolmachtigd minister Cobenzl de twee rekesten van de Staten, samen met de bijbehorende reactie van de aartsbisschop, aan de Raad voor verder advies. Op 9 oktober volgde een uitgebreid consult waarin de raadsheeren argumenten pro en contra voor beide partijen aanreikten. Ook de Geheime Raad deed op 6 november 1762 zijn zegje. In tegenstelling tot de vorige keren trok hij nu onverdroten de Brabantse kaart: de halfslachtige beslissing om Leyniers aan te stellen, kon op weinig begrip rekenen en de Pasbrug kreeg zelfs het etiket van ‘fantomtribunaal’ opgeplakt.⁷⁸

Met een ordonnantie maakte Karel van Lotharingen op 1 december 1762 definitief een einde aan een juridische strijd die ruim drie decennia had aangesleept. Hij sloot zich aan bij de gegeven consulten en verklaarde dat de Mechelse aartsbisschop zich aan het der-

75 RABA, SBR, inv.nr. 80, 22 oktober 1760.

76 AAM, M, inv.nr. 44, fol. 131-132.

77 ARA, GROPCA, inv. nr. 699, afschrift van het advies van de Raad van Brabant van 9 oktober 1761, s.d.

78 ARA, GROPCO, CII, inv.nr. 450, consult van 6 november 1762.

Overlijdensbericht van Carolus Bernardus Josephus Leyniers (Rijksarchief Anderlecht, Oud archief van de kapittelkerk van Sint-Michel en Sint-Goedele te Brussel, inv.nr. 7875).

de artikel van de tweede toevoeging van de Blijde Inkomst van Karel V uit 1515 diende te houden. Er moest een officialiteit komen in een belangrijke Brabantse plaats, bestaande uit een officiaal, promotor, griffier, deurwaarders, advocaten en procureurs, en met een gevangenis. De drie eerstgenoemde functionarissen moesten ook gedomicilieerd zijn op diezelfde locatie, net zoals het archief daar diende bewaard te worden. Brabanders uit het aartsbisdom konden voortaan enkel voor dit officieelaat gedaagd worden.⁷⁹ De Franc-

79 J-V. de la Court, P. Verhaegen en L-P. Gachard (ed.), Recueil des ordonnances des Pays Bas autrichiens. Troisième série, 1700-1794, dl. 8, Brussel, 1860-1942, 499.

kenberg schikte zich blijkbaar probleemloos naar de ordonnantie en verruimde in januari 1763 Leyniers' bevoegdheden tot het hele Brabantse gedeelte van het aartsbisdom.⁸⁰ De Brusselse officialiteit bleef gevestigd in het aartsbisschoppelijk paleis tot in 1795, toen noodgedwongen een verhuis volgde naar de pastorie van de Sint-Nicolaasparochie van de hoofdstad, waar de officiaal op dat moment ook pastoor was.⁸¹ Daar was de instelling echter geen lang leven beschoren, want in oktober van datzelfde jaar zette de Franse bezetter de werking van alle kerkelijke rechtbanken in de Zuidelijke Nederlanden stop. De volwaardige Brabantse officialiteit kende uiteindelijk een minder lang bestaan dan de hardnekkige strijd op papier die gewoed had om haar bestaansrecht af te dwingen.

6 Conclusie

Kerk en Staat tastten in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de vroegmoderne periode voortdurend elkaars grenzen af. De stichting van een volwaardige Brabantse officialiteit in Brussel mag, gezien tegen deze achtergrond, wel een triviaal feit lijken, ze toont aan hoe de machtsbalans in de tweede helft van de 18de eeuw definitief overhelde naar de wereldlijke zijde. Het was tekenend voor de tanende machtspositie van de kerkelijke overheid dat in deze zaak juist een pastoor de kat de bel aanbond. Het leidt weinig twijfel dat Hendrickx niet zozeer begaan was met het respect voor de privileges van de Brabanders, dan wel met zijn eigen hachje. Terwijl de locatie van zijn proces in 1724-1725 geen probleem vormde, schoof hij in 1728 – ongetwijfeld geïnspireerd door een precedent in het bisdom Namen en bevreesd voor het verlies van zijn beneficie – wel enkele bezwaren naar voren om op die manier een tweede veroordeling te ontlopen. De clericus speelde het handig en wist ook de Staten van Brabant en de stad Brussel voor zijn zaak te winnen, mede omdat deze laatste twee ook gedreven werden door andere motieven. Kon de standenvertegenwoordiging van het hertogdom zich bij een eventueel succes nog meer profileren als behoeder van de Brabantse privileges, dan speelde voor de hoofdstad wellicht het prestige-element een doorslaggevende rol. De vaste locatie van de aartsbisschoppelijke officialiteit verwerven ten koste van Mechelen en Leuven zou immers ongetwijfeld bijdragen tot de luister van de Zennestad. De Brusselaars hadden op dit vlak overigens al een zekere ervaring opgedaan. In de woelige nadagen van de zestiende eeuw hadden ze de Leuvenaars de loef afgestoken door de terugkeer van de Raad van Brabant te bekomen van Filips II, na een kort intermezzo waarbij er op een bepaald moment meerdere justitieraden waren die claimden het hoogste rechtsorgaan van het hertogdom te zijn.⁸²

⁸⁰ De Brouwer, *Kerkelijke rechtspraak*, dl. 1, 522.

⁸¹ RABA, OB, inv.nr. 12.

⁸² E. Put, 'Een rompraad met een ingekrompen ressort? De "koninklijke" Raad van Brabant tussen 1578 en 1648', *Bijdragen tot de geschiedenis*, 1992, 145.

Opvallend in het hele dispuut was het hardnekkige verzet van de Mechelse aartsbisschoppen. Op de keper beschouwd bracht de eis van de Staten en de inwilliging hiervan door de ordonnantie van 1 december 1762 geen fundamentele veranderingen met zich. Er bevond zich in Brussel immers al een afdeling van de officialiteit met verschillende functionarissen, die nu enkel uitgebreid diende te worden. De aanstelling van Leyniers, kanunnik van het Sint-Goedelekapittel, verschilde niet fundamenteel van de gang van zaken onder de Berghes en de Precipiano op het einde van de zeventiende en in het begin van de achttiende eeuw, zij het dat hij als officiaal na korte tijd gelijkgesteld werd met zijn Mechelse confrater. Het hele dossier had vooral een grote symbolische waarde. In de vroegmoderne periode wonnen de wereldlijke rechtbanken terrein ten koste van de aartsbisschoppelijke jurisdictie. De controverse over het jansenisme werkte deze evolutie alleen maar in de hand. Zo zochten onder het episcopaat van notoire anti-jansenistische aartsbisschoppen zoals Andreas Creusen (1655-1667) en Humbertus-Guilielmus de Precipiano (1690-1711) verschillende clerici steun bij de gewestelijke justitieraden om aan vervolging door de kerkelijke rechtbank te ontkomen. Dergelijke acties resulteerden in een uitholling van het zogenaamde *privilegium fori*, dat de clerus behoudens enkele uitzonderingen volledig onder de episcopale rechtsmacht plaatste.⁸³ Vorstelrijke decreten uit 1695 en 1723 die deze praktijk aan banden wilden leggen, bleven grotendeels dode letter. Wellicht meenden d'Alsace en de Franckenberg – niet geheel onterecht – dat een toegeving aan de eisen van de Staten voor een volwaardige Brabantse officialiteit het verlies van hun rechtsmacht alleen maar zou bespoedigen. Een officialiteit in Brussel, buiten de directe invloedssfeer van de aartsbisschop die in Mechelen resideerde, en in de nabijheid van de landvoogd, de collaterale Raden en de Raad van Brabant, was dan ook een brug te ver. Kon een eerste poging na een lange papieren strijd in 1730 nog worden afgewend, in 1762 moest de kerkelijke overheid uiteindelijk toch overstag gaan. Met de eerste benoeming van Leyniers in 1760 trachtte de Franckenberg de Staten te sussen, maar deze hielden voet bij stuk. Cruciaal was het advies van de Geheime Raad, die in 1730 nog de aartsbisschoppelijke kaart getrokken had, maar ditmaal een vernietigend oordeel velde over de rechtbank op de Pasbrug. Dit lag in de lijn van een politiek die de kerkelijke rechtsmacht geleidelijk aan poogde in te perken.⁸⁴

Het decreet van 1 december 1762 en de ontdubbeling van de officialiteit kunnen in zekere zin beschouwd worden als een aanloop naar wat de kerkelijke overheid nog te wachten stond ten tijde van Jozef II. Onder diens bewind kwam met het jurisdictie-monopolie inzake het huwelijk een van de belangrijkste bevoegdheidsdomeinen van de Kerk onder vuur te

⁸³ Voor de uitholling van het *privilegium fori* zie ook E. Put, 'Justice pénale et pouvoir disciplinaire, Les évêques et le privilège du for dans les Pays-Bas méridionaux, la principauté de Liège et l'Angleterre', in: B. Durand (red.), *Justice pénale et droit des clercs en Europe, XVIe-XVIIIe siècles*, Rijssel, 2005, 101-112.

⁸⁴ Zie bijvoorbeeld de maatregel van 1758 waarbij minderjarigen voortaan niet meer de toestemming nodig hadden van de officialiteit wanneer ze zonder ouderlijke toestemming wilden trouwen, B. De Munck, 'Free Choice, Modern Love, and Dependence: Marriage of Minors and Rapt De Séduction in the Austrian Netherlands', *Journal of Family History*, 2004, 185 en 197.

liggen.⁸⁵ Het was juist deze materie die in grote mate de activiteit van de nieuwbakken Brabantse officialiteit vormde en in zekere zin dus haar bestaansrecht legitimeerde.⁸⁶

Summary

Due to the *privilegium de non evocando*, the people of Brabant living in the Archbishopric of Malines (Mechelen) enjoyed the privilege to be judged in an important locality of the duchy. In practice however, most of the archbishops did not hesitate to neglect this prerogative. The trial of Jan Baptist Hendrickx, parish priest of Terhulpen, in 1728 was a turning point. Supported by the Estates of Brabant, Hendrickx questioned the legitimacy of the ecclesiastical court on the Pasbrug (between Malines and Sint-Katelijne-Waver) and requested to be judged by a full court in an important Brabantine city. This caused a long legal struggle, which came to an end with the erection of an ecclesiastical court in Brussels in 1762.

Keywords

Ecclesiastical courts, Archbishopric of Malines (Mechelen), Joyous Entry, Brussels, Estates of Brabant, Council of Brabant

⁸⁵ Meer informatie hierover onder meer in J.-L. Moreau, *La 'guerre matrimoniale'. La sécularisation du mariage au XVIIIème siècle dans les Pays-Bas autrichiens*, onuitg. licentiaatsverhandeling, Louvain-la-Neuve, 1983.

⁸⁶ RABA, 'Inventarissen van de Derde Afdeling', inv.nr. 244, OB. Korte omschrijvingen van de zaken zijn te vinden in De Brouwer, *Kerkelijke rechtspraak*, II.

‘DE MOEDER ALLER REGISTRATIES’

VOORGESCHIEDENIS EN INVOERING VAN DE BURGERLIJKE STAND IN NEDERLAND
IN 1811, GEZIEN VANUIT GRONINGS PERSPECTIEF

Inleiding

Napoleon heeft de burgerlijke stand ingevoerd, zo kan men vaak horen en lezen. Maar is dat ook zo? Het antwoord is ja en nee! Ja, omdat bij de invoering van de burgerlijke stand in 1811 Napoleon keizer van Frankrijk was en het toenmalige Nederland na de inlijving bij Frankrijk in 1810 deel van dat land ging uitmaken. Nee, omdat de burgerlijke stand geen uitvinding van Napoleon zelf is geweest. Toen hij in 1799 aan de macht kwam als Eerste Consul, was in Frankrijk een door de staat geregelde burgerlijke stand al sinds de wet van 20 september 1792 van kracht. De burgerlijke stand was een ‘kind’ van de Franse revolutie en als zodanig gericht tegen de macht en invloed van de rooms-katholieke kerk. Het was de bedoeling om de burgerlijke staat en het huwelijk te onttrekken aan het kerkelijk recht.

Hoe dan ook, in 1811 werden in Nederland de Franse wetten van kracht, waaronder de *Code Civil* of *Code Napoléon*, het Burgerlijk Wetboek. Hierin stonden alle bepalingen van de wet van 1792 over de burgerlijke stand uitgebreid opgesomd. Toch heeft het maar een haar gescheeld of er was al veel eerder in ons land een burgerlijke stand ingevoerd geweest. Na 1795, het jaar van de Bataafse revolutie, is er veel gesproken over de invoering van een soort burgerlijke stand, er is zelfs een kant en klaar wetsontwerp in het parlement besproken, maar dit ontwerp is in 1801 verworpen en tot 1811 is het bij praten gebleven.

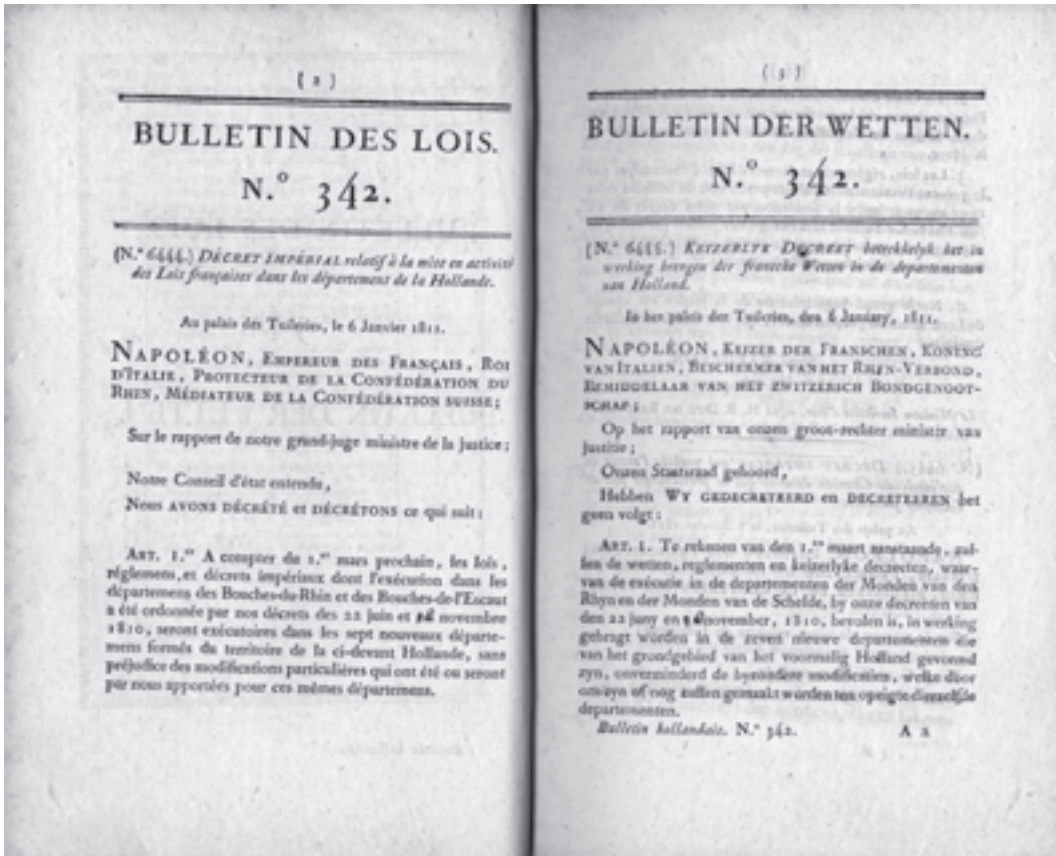
In dit artikel geef ik een beeld van de voorgeschiedenis van de burgerlijke stand, waarbij achtereenvolgens aan de orde komen:

- 1 De registratie van geboorten, huwelijken en overlijdens vóór 1795;
- 2 De plannen en wetsvoorstellen in de perioden 1795-1806 (Bataafse Republiek) en 1806-1810 (Koninkrijk Holland onder koning Lodewijk Napoleon);
- 3 De uiteindelijke invoering van de burgerlijke stand in 1811 onder het Franse keizerrijk van keizer Napoleon Bonaparte.

1 De situatie vóór 1795

Gegevens over geboorten, huwelijken en overlijdens zijn nodig als bewijsmiddel om iemands stand te kunnen bepalen.¹ In kleine en overzichtelijke gemeenschappen waar ieder

¹ Het volgende op basis van M. Fleury en L. Henry, *Nouveau manuel de dépouillement et d'exploitation de l'état civil ancien*, Parijs, 1965; Vincent Denis, *Une histoire de l'identité France, 1715-1815*, Champs Vallon, 2008; J. Gillisen, *Historische inleiding tot het recht*,

Besluit tot invoering van de Franse rechterlijke organisatie in 1811. Afgebeeld is het in twee talen uitgebrachte 'staatsblad', het Bulletin des lois 1811, no. 342. Den Haag, Nationaal Archief, bibliotheek.

elkaar kende was het nog niet noodzakelijk om dat schriftelijk te doen; mondelinge verklaringen volstonden. Naar mate de maatschappij echter complexer werd was een mondelinge verklaring niet meer voldoende. Zodoende zien we dat vanaf het einde van de middeleeuwen de clerus begint gegevens over geboorten en huwelijken bij te houden om de wettigheid van kinderen te kunnen bepalen en om huwelijken tussen verwanten in de verboden graden tegen te gaan. Plaatselijk en regionaal liep de mate van registratie evenwel sterk uiteen, en wel zodanig dat het Concilie van Trente van 1563 het noodzakelijk achtte om voor de gehele rooms-katholieke kerk algemeen geldende regels vast te stellen. Alle parochiepastoors werden verplicht om doop- en huwelijksregisters bij te houden en te bewaren. Huwelijken moesten voortaan in het openbaar ten overstaan van de pastoor worden gesloten in aanwezigheid van getuigen en na voorafgaande aankondigingen. Ondanks al-

Antwerpen, 1981; G.J. Heederik, Van kasboekregister tot burgerlijke stand. Medisch-demografische aspecten van de registratie van huwelijken, geboorte en sterfte, Meppel, 1973; R.F. Vulsma, Burgerlijke Stand en Bevolkingsregister, 2^e herziene druk, Den Haag, 2002.

le goede bedoelingen hebben bij de uitvoering ook deze registers dezelfde feilen vertoond als alle andere latere kerkelijke registers, zoals onvolledigheid, onzuiverheid, onbetrouwbaarheid en het ontbreken van voldoende uniforme regels.

Uiteraard begonnen ook wereldlijke vorsten door het toenemende handels- en rechtsverkeer belangstelling te krijgen voor het op de juiste wijze bijhouden van gegevens over de stand van hun onderdanen. In Frankrijk zijn de regels van Trente nooit door de vorsten bekrachtigd, zij kozen voor het uitvaardigen eigen ordonnanties. De bekendste zijn die van Frans I (1539), Hendrik III (1579) en Lodewijk XIV-Colbert (1667-1685). Zij gaven nadere voorschriften over het bijhouden van de registers door de clerus. In eerste instantie in enkelvoud en later in tweevoud, waarbij het tweede exemplaar bij de griffie van het desbetreffende bestuur moest worden ingeleverd. De clerus heeft echter de uitvoering van de ordonnanties vakkundig weten te saboteren door vast te houden aan de eigen regels. Pas de Franse revolutie van 1789 heeft een hardhandig einde weten te maken aan de kerkelijke obstructie. De wet van 20 september 1792 verklaarde het bijhouden van geboorte-, huwelijks- en overlijdensregisters tot een overheidsaangelegenheid, uit te voeren door overheids-personeel, en bepaalde dat alleen de akten van de burgerlijke stand in rechte bewijskracht hadden. De kerkelijke registratie werd daarmee naar het tweede plan verwezen.

Voor de Nederlanden moet de ordonnantie van Karel V uit 1540 worden genoemd, met onder andere een bepaling over het voorkomen van clandestiene huwelijken. De bepalingen van het Concilie van Trente zijn in het Zuiden tamelijk goed nageleefd en in het Noorden alleen voor de grote groep rooms-katholieke inwoners.

Voor de Zuidelijke Nederlanden (Spaans tot 1713, daarna Oostenrijks) is van belang geweest het Eeuwig Edict van de aartshertogen Albrecht en Isabella uit 1611,² met onder andere de opdracht aan de schepenen van iedere plaats om jaarlijks een dubbel exemplaar van het door de pastoor bij te houden register van dopen, huwelijken en begrafenissen te maken en naar de griffie van het desbetreffende bestuur te zenden. Door het ontbreken van sancties is het Edict evenwel zeer slecht nageleefd. Een latere poging betrof het Edict van keizerin Maria Theresia uit 1778 met uitgebreide voorschriften voor de door de pastoor bij te houden registers, de gegevens die opgenomen moesten worden, de jaarlijkse opdracht van het dubbele exemplaar aan de griffie, een boete van vijftig gulden bij het niet nakomen en tenslotte een opgave in te zenden van alle oude registers.³ Al deze bepalingen zijn officieel van kracht gebleven tot 1796. Na de verovering van de Oostenrijkse Nederlanden door het revolutionaire Frankrijk is bij besluit van 17 juni 1796 de wet op de burgerlijke stand van 1792 ingevoerd.

In de Noordelijke Nederlanden (de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden) heeft nooit een landelijke regeling bestaan. De Staten-Generaal beschikten alleen over bevoegdheden op het terrein van de buitenlandse politiek, de oorlogsvoering en de generaliteitsfinanciën. De soevereine provincies beslisten over alle andere zaken. Iedere provincie ken-

2 Voor de tekst zie, ed. G. Martyn, www.kuleuven-kulak.be/facult/rechten/Monballyu/Rechtlagelanden/Miscellane.

3 Voor de tekst zie, ed. Mathieu Vandenbosch, http://de-wit.net/bronnen/histo/dict_dtb-registers_1778.htm.

de zijn eigen systeem. Het bijhouden van dopen, trouwen en begraven was een zaak van de kerkgenootschappen. Dit gebeurde trouwens ook hier niet altijd even consequent en nauwkeurig. De overheid kwam alleen in actie voor zover er aan deze handelingen belastingen waren verbonden, zoals het middel op trouwen en begraven in de provincie Holland.

In de tegenwoordige provincie Groningen, toen Stad Groningen en Ommelanden (Stad en Lande) geheten, was de situatie als volgt.⁴ De diverse kerkgenootschappen hielden de registers van dopen en trouwen van hun leden bij. In de praktijk was dit de taak van de predikant. De huwelijken in de stad Groningen kenden een aparte regeling: ieder die wilde trouwen moest zich voor de drie proclamaties (afkondigingen) melden bij de vier weesheren/regenten, die optraden als commissarissen tot de huwelijkszaken; daarna kon men trouwen in de officieuze staatskerk, de gereformeerde kerk. Ook de dissenters moesten zich bij de commissarissen melden en in de gereformeerde kerk trouwen. Doopsgezinden mochten in hun eigen kerk trouwen, lutheranen vanaf 1735; joden was het toegestaan hun eigen gebruiken te volgen; rooms-katholieken moesten tot 1795 twee keer trouwen, eerst in de gereformeerde kerk en daarna in hun eigen (schuil)kerk. Voor het begraven bestond geen officiële registratie en als die er al was, is zij nauwelijks uitgevoerd. Dit laatste slaat bijvoorbeeld op de verplichting voor kosteren in de Ommelanden om in het kader van de collaterale successiebelasting alle begrafenisstenen te noteren. Als gevolg hiervan ontbreken in de provincie Groningen vrijwel alle overlijdens- c.q. begraafdata. Soms zijn die data af te leiden uit de verhuurregisters van doodslakens en/of de collecteopbrengsten bij begrafenisstenen.

2 Plannen en voorstellen, 1795-1810

2.1 Kleine veranderingen: de jaren 1795-1798

In 1795 zorgde de komst van de Franse troepen voor een einde van de Republiek der Verenigde Nederlanden en begon met de Bataafse Republiek een nieuw tijdperk.⁵ Deze republiek was wel sterk afhankelijk van Frankrijk, maar in binnenlandse zaken mocht zij vooralsnog haar gang gaan.⁶ De nieuwe machthebbers, de patriotten, waren het wel eens in hun afkeer van het oude staatsbestel en de Oranjegezinden, maar sterk verdeeld over wat

⁴ Op basis van A. Pathuis en E.J. Werkman, *Beschrijving van de doop-, trouw- en begraafboeken enz. in de provincies Groningen en Drenthe, dagtekenend van voor de invoering van de Burgerlijke Stand, 's-Gravenhage, 1953, 4-12* en B.S. Hempenius-van Dijk, 'Huwelijksluiting in de stad Groningen tussen 1594 en 1811', *Jaarboek Centraal Bureau Genealogie, 1982, 195-210*.

⁵ Voor een algemeen overzicht van de politieke situatie, zie Simon Schama, *Patriotten en bevrijders. Revolutie in de Noordelijke Nederlanden, 1780-1813*, 4^e druk, Amsterdam, 2005 en N.C.F. van Sas, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900*, Amsterdam, 2004; voor de genoemde Nederlandse bestuurders en politici, zie *Repertorium van ambtsdragers en ambtenaren, 1428-1861* (website Historici.nl) en A.M. Elias en Paula C.M. Schölvincin, m.m.v. H. Boels, *Volksrepresentanten en wetgevers. De politieke elite in de Bataafs-Franse tijd, 1796-1810*, Amsterdam, 1991; voor de Franse tegenhangers, zie Jean Tulard, *Dictionnaire Napoléon*, 2 dln. Parijs, 1999.

⁶ Delen van de Republiek zijn in 1795 al bij Frankrijk ingelijfd: Staats-Opper Gelder, de Staatse Landen van Overmaza in Maastricht en Staats (Zeeuws-)Vlaanderen.

Het Hoge Huis in Slochteren, tot 1811 rechthuis en daarna gemeentehuis van de gemeente Slochteren. Foto: Groningen, Groninger Archieven.

ervoor in de plaats moest komen: een aangepaste federale staat met de macht bij de provincies of een eenheidsstaat met alle macht bij de landsregering in Den Haag? Deze politieke machtsstrijd heeft geduurd tot 1798. Het gevolg was dat er op tal van terreinen niets of heel weinig is gebeurd, ook niet voor wat betreft de burgerlijke stand. De registratie van dopen, trouwen en begraven is vrijwel overal op de oude wijze voortgezet. Lokaal zijn er vergeefse pogingen ondernomen om tot een nieuwe registratie te komen.⁷ In de plannen en concepten voor een nieuwe grondwet komt dit onderwerp in het geheel niet voor.⁸

Ook in Stad en Lande zien we een voortzetting van de oude praktijken. Alleen in de stad kwam er een wijziging en mocht in 1795 ieder in zijn eigen kerk trouwen. In oktober 1796 verscheen een nieuw reglement op het trouwen.⁹ De aanmelding bij de commissarissen tot de huwelijkszaken bleef, maar de proclamaties gebeurden niet meer in de kerk, maar vanaf de pui van het stadhuis. Verder werden alle kerkelijke huwelijken vervangen door een gezamenlijke trouwpartij in het stadhuis op zondagmorgen om 11.30 uur, waarbij de stadssecretaris en twee leden van het nieuwe gemeentebestuur, de municipaliteit, als ambtenaren

7 Heederik, *Van kasboekregister tot burgerlijke stand*, 152.

8 L. de Gou, *Het Plan van Constitutie van 1796*, 's-Gravenhage, 1975, en L. de Gou, *Het Ontwerp van Constitutie van 1797*, 3 dln., 's-Gravenhage, 1983-1985.

9 Hempenius-van Dijk, 'Huwelijkssluiting stad Groningen'.

van de burgerlijke stand optraden. Wie vervolgens in de kerk wilde trouwen, kon dat doen. Dit is zo gebleven tot juli 1811.

2.2 *De strijd om een wetsontwerp, 1798-1801*

In januari 1798 kwam er een voorlopig einde aan het binnenlands gekrakeel door de staatsgreep van de radicale patriotten (met steun van het Franse leger) en de proclamatie van de eenheidsstaat, de één- en ondeelbare Republiek. Hierdoor was het gedaan met de provinciale soevereiniteit. Voortaan kwamen alle besluiten uit Den Haag. Dit alles werd bezegeld door het aannemen op 23 april 1798 van een nieuwe grondwet, de staatsregeling van 1798.¹⁰

In deze staatsregeling stond weliswaar nog niets over een invoering van de burgerlijke stand, maar in de instructie (taakomschrijving) voor de agent (hoofd) van het gloednieuwe departement van Nationale Opvoeding werd hem in december 1798 opgedragen om te zorgen voor een jaarlijks overzicht van alle geboorten en overlijdens in de Bataafse Republiek.¹¹ Alle gemeentebesturen en medische colleges waren verplicht de agent desgevraagd de nodige inlichtingen te verstrekken. Een hoofdamtenaar, de commissaris voor de geneeskunde, werd belast met de uitvoering, met de toevoeging dat het ook moest gaan om het bijhouden van de huwelijken (de geneeskundige staatsregeling en volksgezondheid vielen onder dit agentschap). In de instructies voor de agenten van Justitie en Inwendige Politie (binnenlands bestuur), waar men dit onderwerp eerder zou verwachten, stond niets over een in te voeren registratie.¹²

Deze opdrachten hebben echter nog niet tot directe actie geleid. Dat gebeurde pas door een besluit van het Uitvoerend Bewind van 25 juni 1799 naar aanleiding van een brief van de agent van Financiën over betalingen aan gedeputeerden van de classis Veluwe van de gereformeerde kerk voor het nazien naar ‘ouder gewoonte’ van doopprotocollen.¹³ De discussie gaf aanleiding tot de volgende overwegingen:

- 1 door de scheiding van kerk en staat (van 1796) zijn de kerkelijke registers niet meer als wettelijk bewijs te beschouwen;
- 2 zij zijn niet met de grootste zorg bijgehouden;
- 3 niet iedere inwoner komt er in voor;
- 4 voor de belangen van justitie, bestuur en volksgezondheid is het noodzakelijk dat er een nauwkeurig register van alle geboorten, huwelijken en overlijdens in de republiek bestaat.

Op grond hiervan kregen de agenten van Justitie, Inwendige Politie en Nationale Opvoeding de opdracht om een conceptvoordracht voor het Vertegenwoordigend Lichaam (de volksvertegenwoordiging) op te stellen.

¹⁰ Van Hasselt, *Verzameling van Nederlandse staatsregelingen en grondwetten*, 15^e druk, Alphen aan den Rijn, 1964, 17-103.

¹¹ H. Boels, *Binnenlandse Zaken. Ontstaan en ontwikkeling van een departement in de Bataafse tijd. Een reconstructie*, Den Haag, 1993, 223.

¹² *Instructiën voor de Agenten van het Uitvoerend Bewind der Bataafsche Republiek*, Den Haag, 1799.

¹³ Den Haag, Nationaal Archief (NA), Uitvoerend Bewind (UB), inv.nr. 58, besluit 25 juni 1799 nr. 55.

In de conferenties tussen de drie agenten kwam duidelijk naar voren dat ieder zo zijn eigen invalshoek en mening had. Voor Nationale Opvoeding liet agent Johannes Henricus van der Palm zijn hoofdambtenaar, de commissaris geneeskunde Jan van Heekeren jr., als penvoerder optreden. De laatstgenoemde was afkomstig uit Amsterdam en had zich daar na 1795 reeds met deze materie bezig gehouden.¹⁴ In zijn memorie van juli 1799 legde hij zeer de nadruk op het belang van de medische statistiek, waardoor op korte en lange termijn informatie over de gezondheidstoestand van de bevolking voorhanden zou zijn. Hij steunde daarbij sterk op een Amsterdams rapport uit 1797 met een medisch-demografische inslag.¹⁵ Concreet stelde Van Heekeren de aanleg voor van registers van geboorten, huwelijken en overlijdens. De geboorten moesten op straffe van een boete maandelijks door de vroedvrouw of -meester worden aangegeven bij het gemeentebestuur of de rechterlijke macht; de huwelijken bij de rechterlijke macht of het college dat het huwelijk voltrok; de overlijdens bij de bestuurlijke of rechterlijke macht onder vermelding van de doodsoorzaak. Al deze colleges moesten de gegevens maandelijks via de plaatselijke of departementale geneeskundige colleges naar de agent van Nationale Opvoeding sturen. De agenten van Oorlog en Marine dienden zorg te dragen voor registratie van overlijdens bij leger en vloot en voor opzending van de gegevens naar de collega van Nationale Opvoeding. Tegen dubbele aangifte moest worden gewaakt.

De agent van Justitie Jan Everard Reuvs benadrukte uiteraard het belang van de juridische aspecten, de legale bewijzen in het rechtsverkeer bij testamenten, getuigenverklaringen, burgerlijke staat, (on)wettige geboorten, relatie tot bloedverwanten, bewijs van overlijden etcetera.¹⁶ De bestaande gegevens waren volgens hem onvoldoende. Reuvs achtte het goed bijhouden en bewaren van de registers van groot belang. Daarom moesten er volgens hem dubbele registers komen: één voor het gemeentebestuur en één voor het departementale bestuur. Geboorten moesten binnen 24 uur door de vader, vroedvrouw of -meester bij het gemeentebestuur worden aangegeven; overlijdens door de persoon die de begrafenis verzorgde en huwelijken bij de secretaris van het gemeentebestuur of de rechterlijke macht. De aanmelding en het onder de geboden gaan konden voorlopig op de oude voet blijven tot het inwerking treden van het nieuwe te ontwerpen Civiel Wetboek.

De agent van Inwendige Politie Abraham Jacques LaPierre gaf in zijn memorie te kennen dat ieder geboren kind in de Bataafse Republiek recht heeft op bescherming van de staat.¹⁷ Deze moet dan wel weten wie er in het land woont en op bescherming mag rekenen. De kerkelijke registers waren na de scheiding van kerk en staat slechts ‘huijshoudelijke aantekeningen’. LaPierre stelde ook de aanleg van registers in tweevoud voor, zij

14 Heederik, *Van kasboekregister tot burgerlijke stand*, 181-182.

15 *Ibidem*, 157 vlg.; NA, Binnenlandse Zaken (BiZa), inv.nr. 300, exh. 11 juli 1799 nr. 11; het rapport is ook in druk verschenen, J. van Heekeren, ‘Rapport van de Commissaris omtrent de invoer van geboorte-, trouw- en sterfteregisters, uit een geneeskundig oogpunt beschouwd’, *Geneeskundig Magazijn* (1801) 1^e deel, 2^e stuk, 90-103.

16 NA, BiZa, inv.nr. 300, exh. 26 juli 1799 nr. 3; memorie agent Justitie (Just.).

17 *Ibidem*, inv.nr. 301, exh. 16 augustus 1799 nr. 3; agent Inwendige Politie (Inwend. Pol.) aan agent Nationale Opvoeding (Nat. Opv.), 15 augustus 1799.

het dat het tweede exemplaar na controle door het departementale bestuur naar de agent van Nationale Opvoeding diende te gaan. Bij geboorten moest de vader binnen 24 uur in aanwezigheid van twee getuigen aangifte doen bij het gemeentebestuur; bij afwezigheid van de vader of in geval onwettige geboorte moesten de vroedvrouw of -meester deze taak overnemen.¹⁸ De agent vond dat na aanneming van de wet de uittreksels uit de doopregisters niet meer geldig waren. Huwelijken moesten binnen acht dagen van de huwelijksluiting bij het gemeentebestuur worden gemeld; overlijdens eveneens bij dit bestuur binnen 24 uur. Indien niet werd voldaan aan de verplichting om geboorten en overlijdens aan te geven was het gewenst om een boete op te leggen, maar de agent noemde geen bedragen.

In november 1799 ontving agent Van der Palm via collega Reuvens alsnog ter informatie een memorie van professor Jean Henri van Swinden (een van de auteurs van het hiervoor genoemde Amsterdamse rapport uit 1797) met als bijlage de tekst van de Franse wet op de burgerlijke stand van 20 september 1792.¹⁹ Ook presenteerde commissaris geneeskunde Van Heekeren zijn chef Van der Palm op 28 november 1799 alsnog een memorie, waarin hij opnieuw het belang van de medische aspecten bepleitte.²⁰ Zo zouden ook doodgeboren kinderen in het overlijdensregister moeten worden opgenomen, evenals de vermelding van de doodsoorzaak.

In een overleg die avond tussen de agenten van Nationale Opvoeding en Justitie kwamen beiden overeen:

- 1 in de registers geen melding te maken van voldragen of onvoldragen geboorten; dit zou te veel problemen geven,
- 2 dat de registers samen met de aangiften bewaard zullen worden ter secretarie van ieder gemeentebestuur, en
- 3 dat kopieën van de registers naar de geneeskundige colleges zullen gaan en daarna naar de departementale besturen ter bewaring.²¹

Op grond van al deze rapporten en verder overleg²² presenteerden de drie agenten ruim een half jaar later, op 29 juli 1800, het Uitvoerend Bewind hun rapport en conceptwetsvoorstel.²³ Dat het zo lang had geduurd kwam, zo schreven zij, door de aard van de zaak, de vereiste nauwkeurigheid en de vele andere dringende werkzaamheden. De agenten begonnen met een uitvoerig betoog waarom er een goede bevolkingsboekhouding nodig was, waarbij zij de in het voorgaande genoemde juridische, bestuurlijke en medische argumenten aanvoerden, en wat er aan de tegenwoordige situatie schortte. Hun conceptvoorstel voor

18 Ingeval van vondelingen moest de rechter proces-verbaal opmaken, inlichtingen inwinnen over de afkomst van het kind en het verbaal inschrijven in het geboorteregister.

19 *Ibidem*, inv.nr. 302, exh. 8 november 1799 nr. 4.

20 *Ibidem*, inv.nr. 303, exh. 28 november 1799 nr. 4.

21 *Ibidem*, inv.nr. 284, verbaal agent Nat. Opv., 28 november 1799 nr. 5.

22 *Ibidem*, inv.nr. 321, verbaal agent Nat. Opv., 29 juli 1800 nr. 10.

23 NA, UB, inv.nr. 318, exh. 18 augustus 1800 nr. 59; agenten Just., Inwend. Pol. en Nat. Opv. Aan UB, 29 juli 1800 nr. 5.

het Vertegenwoordigend Lichaam was niet in de vorm van een artikelsgewijs wetsvoorstel gegoten (de staatsregeling verbood dat),²⁴ maar in dat van een lopend verhaal.

De agenten handhaafden het systeem van drie dubbele registers en voegden daaraan toe een jaarlijkse en een tienjarige tafel, alles bij te houden en te bewaren door het gemeentebestuur.²⁵ Het tweede exemplaar was bedoeld voor het departementale bestuur voor controle en toezicht. Iedere inwoner verkreeg het recht om een uittreksel aan te vragen tegen een door de wet te bepalen matige prijs; deze uittreksels hadden wettelijke bewijskracht.

In het geboorteregister moesten alle levend in de gemeente geboren kinderen worden opgenomen; ook zij die heel kort hadden geleefd. De aangifte diende te geschieden binnen tweemaal 24 uur door de echtgenoot in aanwezigheid van twee getuigen en op straffe van een matige boete.²⁶ De agenten merkten op dat zij consequent de benaming ‘man/echtgenoot van de moeder’ hadden gebruikt en niet van ‘vader’, omdat bij ongehuwde vrouwen de naam van de vader onzeker was (en in de geboorteregisters niet ‘behoeft en zelfs niet behoort te worden vermeld’) en bij gehuwden de man ‘naar Regten’ voor de vader van het kind moest worden gehouden.

Voor de huwelijken verklaarden de voorstellers dat zij het alleen over de wijze van huwelijksvoltrekking wilden hebben en niet over het huwelijk zelf, iets wat een taak was voor de Commissie Burgerlijk Wetboek. Het huwelijk moest worden gesloten voor het gemeentebestuur of de commissarissen van huwelijkszaken, onverminderd de vrijheid van de gehuwden om ook een kerkelijk huwelijk te sluiten. De noodzakelijke gegevens konden bij het in ondertrouw gaan worden genoteerd, waarna de akte moest worden aangevuld met de data van de afkondigingen en het huwelijk zelf. Voor het geval dat ondertrouw en huwelijk niet in dezelfde gemeenten en/of hetzelfde jaar plaats vonden, golden aanvullende regels.

Het overlijdensregister moest alle in de gemeente overleden personen bevatten, inclusief de doodgeboren kinderen. De aangifte was de taak van de begrafenisbezorger of bij overlijden in een gesticht van de beheerder in aanwezigheid van twee getuigen op straffe van een matige boete.²⁷

Voor alle akten gold dat het voor de belangen van de volksgezondheid nodig was om maandelijks of jaarlijks een aantal gegevens naar de agent van Nationale Opvoeding of de geneeskundige colleges te zenden.²⁸ In de komende voordracht van de regeling van het

24 ‘Het [= Uitvoerend Bewind] kan, te allen tijde aan het Vertegenwoordigend Lichaam een voorstel doen, en maatregelen voordragen tot heil van den Lande, doch het doet zulks, nimmer, in de form van eene Wet’, aldus art. 133, *Staatsregeling 1798* (Van Hasselt, *Verzameling van Nederlandse staatsregelingen en grondwetten*, 15^e druk, aangevuld door J.C. Somer, Alphen aan den Rijn, 1964, 49).

25 Het bijhouden was een taak voor de gemeentesecretaris of een daartoe aangewezen ambtenaar.

26 Bij een ongehuwde vrouw of weduwe kon de aangifte geschieden door de vroedvrouw of -meester, of bij de geboorte in een ander huis dan dat van de kraamvrouw c.q. in een gesticht door de meester(esse) of de beheerder van het gesticht.

27 Eventueel kon de aangifte gebeuren door een erkend geneesheer, apotheker, chirurgijn, vroedvrouw of -meester.

28 Van de geboorten jaarlijks naar de agent het aantal met vermelding van het geslacht en het aantal één-, twee- of drielingen; van de huwelijken jaarlijks naar de agent het aantal, de burgerlijke staat en de leeftijden van de gehuwden; van de overlijdens maandelijks afschriften van de aangiften naar de geneeskundige colleges.

geneeskundig bestuur zou hierop uitgebreid worden teruggekomen.²⁹ Uitputtend was voorgeschreven welke gegevens in de akten moesten worden opgenomen.³⁰ Als getuigen mochten alle mannen en vrouwen van twintig jaar en ouder optreden. De boetebedragen bij niet nakoming bedroegen eenmalig dertig stuiver plus zes stuiver voor elke dag van het in gebreke blijven. De openbare aanklager was belast met de inning en een deel was bestemd voor de ambtenaar die de akten had opgemaakt. Bijzonder was de bepaling dat de originele geboorte- en overlijdensakten na inschrijving in de registers minimaal één jaar moesten worden bewaard.

De drie agenten sloten af met de fraaie volzin:

Zie daar, Burgers Representanten! het geen wij gemeend hebben op dit Stuk aan U lieden te moeten voorstellen. Wij onderwerpen het zelve aan U lieder doorzigt en vrugtbare raadsplegingen, waar van wij voor 't overige den uitslag zullen afwachten, om te beraamen wat door ons, ten aanzien van de Sterfgevallen bij de Armee, of op s' Lands Scheepen zoude behooren te worden vastgesteld. Heil en Erbied.

Gezien de regelmatige verwijzingen naar de Franse wet van 1792 is het nuttig om beide teksten met elkaar te vergelijken en te bezien in hoeverre de Bataven het Franse voorbeeld hebben gevolgd. In beide teksten is sprake van drie registers in duplo voor het gemeentede- en departementale bestuur, jaarlijkse en tienjarige tafels, specifieke functionarissen als de ambtenaar van de burgerlijke stand, mannelijke en vrouwelijke getuigen, recht op uittreksels tegen een matige prijs, wijze van aangifte, en soortgelijke gegevens in de akten.

De Franse wet is daarentegen veel uitgebreider (103 tegen 48 artikelen) en eist meer gegevens in de akten. De uitgebreidheid komt vooral voor rekening van de artikelen over het huwelijk en de toevoeging van echtscheidingsbepalingen. In de Bataafse tegenhanger ontbreekt het onderwerp echtscheiding en wordt voor het huwelijk en alles wat daarmee samenhangt verwezen naar het toekomstige Burgerlijk Wetboek. De Franse wet schrijft gezegelde, gepagineerde en geparafeerde registers voor; de Bataafse tekst stelt geen eisen aan de registers. De Franse wet kent (hoge) boetes voor ambtenaren die fouten maken; de Bataven willen alleen nalatige aangifteplichtigen beboeten. De Fransen zijn bij het huwelijk tevreden met één afkondiging, 's zondags om 12.00 uur vanaf de pui van het gemeentehuis; de Bataven houden vast aan de drie gebruikelijke afkondigingen. De Fransen willen dat de pasgeborene wordt getoond en dat de ambtenaar het lichaam van de overledene moet zien; de Bataven geloven de personen die de aangifte verzorgen op hun woord en ge-

29 De Geneeskundige Staatsregeling is pas in 1804 tot stand gekomen en hierin staat niets over de hier bedoelde gegevens.

30 In de geboorteakte: geboortedatum, adres, geslacht en voornamen van het kind, namen van de moeder en de echtgenoot, huwelijks staat, woonplaats en beroep moeder, beroep echtgenoot, tijdstip aangifte en aangever; in de huwelijksakte: voor- en achternamen echtgenoten, woonplaats, ouderdom en burgerlijke staat (bij weduwen en weduwnaren de naam van de overleden echtgenoot/echtgenote), data drie geboden en huwelijk; in de overlijdensakte: naam overledene, ouderdom, adres en woonplaats, beroep, burgerlijke staat, plaats en tijdstip overlijden en de ziekte waaraan de betrokkene was overleden; bij overlijden van een vrouw of weduwe het beroep van de man en bij overlijden van een kind beroep van de vader of moeder; bij jonge kinderen diende ook het aantal dagen of maanden te worden vermeld.

tekende verklaringen. Een opmerkelijk verschil is dat de Bataafse originele akten na overschrijving in de registers na verloop van een jaar mogen worden vernietigd. De Bataven willen de burgerlijke stand eveneens gebruiken voor het verzamelen van medisch-demografische gegevens en wensen daarom onder andere ook dat de doodsoorzaak en/of ziekte in de akte wordt vermeld; in de Franse wet komt dit niet aan de orde. Tenslotte moeten na aanvaarding van de Franse wet de *maire* en de gemeentesecretaris zich binnen acht dagen naar alle parochies begeven om de daar aanwezige registers te inventariseren, in beslag te nemen en naar het gemeentehuis over te laten brengen. De Bataven gaan in 1800 nog niet zo ver.

Hoe dan ook, het Uitvoerend Bewind had weinig moeite met de voordracht van de drie agenten en stuurde haar zonder enige wijziging aan te brengen op 18 augustus door naar de volksvertegenwoordiging.³¹ Het wetsvoorstel arriveerde op 25 augustus 1800 bij de Eerste Kamer van het Vertegenwoordigend Lichaam en werd als te doen gebruikelijk voor advies in handen gesteld van een Kamercommissie onder leiding van het lid Albert Jan Verbeek, dezelfde die ook de commissie die belast was met het opstellen van de instructie voor de agent van Nationale Opvoeding had voorgezeten. [NB: voor de goede orde: in de Bataafse tijd was de Eerste Kamer wat nu de Tweede Kamer is en omgekeerd.] Pas in november 1800 presenteerde de commissie haar rapport.³² Dat het zo lang moest duren mag merkwaardig heten, want de commissie bracht nauwelijks veranderingen aan. In dit rapport herhaalde de commissie nog eens ten overvloede alle in het voorgaande genoemde argumenten om registers van geboorten, huwelijken en overlijden in te voeren waarmee zij van harte instemde. Alles werd samengevat in twee overwegingen:

- 1 de noodzaak van deze registers voor de zekerheid van de rechten van personen en eigendommen is zondermeer duidelijk;
- 2 het nut van de maatschappij vereist dat de bestaande, gebrekkige regelingen tot een goed geheel worden omgevormd.

De commissie nam zoals gezegd de voorstellen van de agenten en het Uitvoerend Bewind praktisch geheel over en goot ze in de vorm van een artikelsgewijs wetsvoorstel, met de volgende veranderingen en aanpassingen: de prijs voor uittreksels werd vastgesteld op zes stuiver plus zegelkosten; de gemeentesecretaris werd aangewezen als de persoon bij wie de aangiften moesten worden gedaan; de termijn van aangifte werd verlengd;³³ het aandeel van de gemeentesecretaris in de boetes werd vastgesteld op vijftig procent; in de overlijdensakte moest ook de naam van de moeder van de overledene worden genoemd; alle verwijzingen naar het toekomstige plan van geneeskundig bestuur en het Burgerlijk Wetboek

31 NA, UB, inv.nr. 83 besluit UB, 18 augustus 1800 nr. 59; *ibidem*, inv.nr. 136, UB aan Vertegenwoordigend Lichaam, 18 augustus 1800 nr. 117/59.

32 Besluiten Eerste Kamer Vertegenwoordigend Lichaam, dl. 28, 25 november 1800, 946; het rapport staat in de bijlagen van die datum.

33 Bij geboorten acht dagen in plaats van binnen 2x24 uur na de geboorte en bij overlijdens binnen acht dagen na het overlijden in plaats van voor de begrafenis.

werden geschrapt; bij het huwelijk werd de zinsnede ‘onverminderd de vrijheid om ook kerkelijk huwelijk te sluiten’ geschrapt.

Blijkbaar waren alle Kamerleden zo overtuigd van de noodzaak en wenselijkheid van het voorstel dat het met enige kleine wijzigingen³⁴ vrijwel zonder debat op 10 december 1800 werd aangenomen.³⁵ Dit mag wel bijzonder heten, want onze Bataafse parlementariërs staan bekend om hun wijdlopiegheid in de debatten.

Hoe dan ook, het wetsontwerp ging nu naar de Tweede Kamer, die het op 13 december 1800 voor advies in handen stelde van een Kamercommissie onder leiding van het lid Pieter Leonard van de Kastele.³⁶ Deze had er ook weer zeven maanden voor nodig om met een rapport te komen.³⁷ In tegenstelling tot de Eerste Kamer was het Tweede Kamerrapport buitengewoon kritisch over het voorstel en wel in die mate dat de commissie adviseerde om het besluit van de Eerste Kamer niet te bekrachtigen en het voorstel terug te zenden. Haar overwegingen daarbij waren kort en goed, 1) ten eerste, dat het voor deze wet niet nodig was om boetes op te leggen;³⁸ 2) ten tweede, dat veel personen die inkomsten genoten uit het verstrekken van uittreksels uit doop- en begraafregisters die inkomsten zouden verliezen;³⁹ 3) ten derde, dat er al zo veel nieuwe zaken werden ingevoerd en dat daarom alleen de strikt noodzakelijke ‘dwangwetten’ dienden te worden aangenomen; 4) ten vierde, dat het bezwaarlijk was om de originele akten na een jaar te vernietigen;⁴⁰ 5) ten vijfde, dat de verplichting tot aangifte door de vroedvrouw van geboorten uit ongehuwde vrouwen veel te algemeen was gesteld en dat dat gevaren met zich mee kon brengen;⁴¹ 6) ten zesde, dat de bepaling over het huwelijk in feite een nieuwe wet op het huwelijk was, waarvoor in wezen een speciale wet nodig zou zijn; het was niet gewenst om dit in te voegen in een wet die voor iets heel anders was bedoeld; 7) ten zevende, dat het onduidelijk was of de boetes civiele of strafrechtelijke boetes waren;⁴² 8) en ten slotte, ten achtste, dat de Kamercommissie zich bezorgd toonde over de handhaving van de wet en de controle op overtredingen.

34 De kleine wijzigingen waren als volgt: de woorden ‘openbare aanklager’ werden vervangen door ‘hij die tot de calange (boete) is gerechtigd’; deze ontving de andere helft van de te heffen boete; uit het rijtje van personen die de overlijdensaangifte mochten doen werd de apotheker geschrapt en in de overlijdensakte moest naast de naam van de moeder ook de naam van de man van de moeder worden genoemd.

35 *Dagverhaal Eerste Kamer Vertegenwoordigend Lichaam*, dl. 10, 10 december 1800, 701-708; *Besluiten Eerste Kamer*, dl. 29, 434-456; NA, *Wetgevende Colleges*, inv.nr. 100 minuut-besluit Eerste Kamer, 10 december 1800; ook in Heederik, *Van kasboekregister tot burgerlijke stand*, 323-345.

36 *Besluiten Tweede Kamer Vertegenwoordigend Lichaam*, dl. 29, 13 december 1800, 288-311.

37 *Ibidem*, dl. 36, 15 juli 1801, 281-292.

38 Elke burgerlijke wet was een inperking van de burgerlijke vrijheid en daarom moest elke vermeerdering van burgerlijke wetten zo veel mogelijk beperkt blijven.

39 Voor veel kerkelijke functionarissen vormden de inkomsten uit het verstrekken van uittreksels een fors deel van hun inkomsten; bij aanvaarding van de wet zouden deze inkomsten naar de gemeenten en/of gemeentebambtenaren gaan.

40 Bij het overbrengen van de tekst van de originele akten in de registers konden er fouten worden gemaakt.

41 De Kamercommissie bepleitte een grotere mate van vrijwilligheid omdat de relatie tussen een ongehuwde vrouw en de vroedvrouw immers van vertrouwelijke aard was. De drie agenten hadden dit ook beseft, maar de reden waarom zij de vroedvrouw een rol toedachten zoals zij voorstelden, wilden zij kiesheidshalve niet op papier zetten. ‘De reden hier voor willen wij liever niet uitdrukken, maar Uwe Vergadering zal dezelve ligtelijk bezeffen.’

42 In het eerste geval zou de helft van de boete naar de schout-civiel gaan en in het tweede geval naar de baljuw/openbare aanklager.

Nu viel te verwachten dat er na zo’n rapport toch wel discussie zou ontstaan, desondanks was dit ook nu niet het geval. De Tweede Kamer stemde op 22 juli 1801 zonder discussie in met het rapport-Van de Kastele en zond het voorstel terug naar de Eerste Kamer.⁴³ Nu was het niet zo dat hiermee het wetsvoorstel was verworpen. De staatsregeling van 1798 schreef voor dat de Eerste Kamer in de weigering van de Tweede Kamer kon berusten, waarmee de wet dan inderdaad was verworpen. Zij kon echter ook niet in de weigering van de Tweede Kamer berusten en het voorstel met haar commentaar naar de Tweede Kamer terugzenden. Deze stond dan voor de keus om alsnog akkoord te gaan met het voorstel of om toch bij haar afwijzing te blijven, maar voor het laatste was dan wel een *twee derde* meerderheid van de aanwezige leden nodig. Een dergelijk afgewezen voorstel kon dan bovendien pas na verloop van een jaar eventueel opnieuw in behandeling worden genomen.⁴⁴ Al deze varianten zijn in de jaren 1798-1801 herhaaldelijk voorgekomen.

Zo kwam dan in ons geval het afgewezen voorstel terug bij de Eerste Kamer en kreeg de commissie-Verbeek opdracht om de redenen van weigering te onderzoeken en te rapporteren.⁴⁵ Daar is het echter nooit van gekomen, want onder druk van de in Frankrijk aan de macht gekomen Eerste Consul Napoleon Bonaparte kreeg de Bataafse Republiek in oktober 1801 een nieuw bestuur en een nieuwe staatsregeling, die van 1801. Het Uitvoerend Bewind werd vervangen door het Staatsbewind en de volksvertegenwoordiging werd ontbonden en naar huis gestuurd. Het Staatsbewind nam alle nog niet afgehandelde papieren van de ontbonden volksvertegenwoordiging in beslag en een commissie uit het Staatsbewind moest onderzoeken en adviseren wat er mee moest worden gedaan. Over ons wetsontwerp is echter niets meer aangetroffen. Volgens een brief uit 1811 van de Franse intendant van Binnenlandse Zaken aan de Franse minister van Binnenlandse Zaken moet er in 1804 opnieuw sprake van geweest zijn om een soort burgerlijke stand in te voeren,⁴⁶ maar ook hierover kwam niets aan het licht. Het is mogelijk dat de intendant doelde op een concept-huwelijks-ordering als onderdeel van een in te voeren Burgerlijk Wetboek. Al met al ziet het er naar uit dat de plannen om tot de invoering van geboorte-, huwelijks- en overlijdensregisters te komen in 1801 een stille dood zijn gestorven, wat jammer genoemd mag worden, omdat Nederland anders al tien jaar eerder een goed georganiseerde burgerlijke stand had gekend.

2.3 De burgerlijke stand in een Burgerlijk Wetboek, 1798-1809

Hiervoor zagen we de opmerking van de agent van Justitie Reuvens over een nieuw Burgerlijk Wetboek. Hierin zou ook de burgerlijke stand voor de gehele republiek moeten worden opgenomen.⁴⁷ Daartoe is in 1798 een grote staatscommissie ingesteld, de ‘Commissie van

43 *Ibidem*, dl. 36, 22 juli 1801, 441-442; *Dagverhaal Tweede Kamer Vertegenwoordigend Lichaam*, dl. 13, 122-126.

44 *Aldus Staatsregeling 1798*, bijlage Reglement B, art. 25-30 (Van Hasselt, *Nederlandse staatsregelingen*, 88-89).

45 *Besluiten Eerste Kamer*, dl. 36, 24 juli 1801, 943-944.

46 NA, BiZa, inv.nr. 923, intendant BiZa aan minister BiZa, 23 april 1811.

47 Het volgende op basis van H. Aa, J.Th. de Smidt en A.H. Huussen jr., *Bronnen van de Nederlandse codificatie I Stukken van*

1798' of de 'Commissie van Twaalf' genaamd. Het Burgerlijk Wetboek vormde een onderdeel van de commissieopdracht. Er is veel gepraat en geschreven, maar het resultaat was omgekeerd evenredig aan de verrichte inspanningen.

Uit de discussie is voor ons onderwerp het volgende van belang. De commissie was het er wel over eens dat in een Burgerlijk Wetboek bepalingen moesten komen om het juridisch bestaan van personen nauwkeurig te kunnen vaststellen ('zijne rechterlijke gestaltenisse, mondigheid ... te bewijzen') en dat de bestaande regelingen onvoldoende waren, aldus het vooraanstaande commissielid prof. Hendrik Constantijn Cras in 1799 in een van zijn vele memories.⁴⁸ Individuele leden kwamen met uitwerkingen, maar al met al kwam de commissie tot de conclusie dat in het Burgerlijk Wetboek alleen de uitgangspunten moesten worden opgenomen. De uitwerking behoorde niet thuis in een wetboek, dat kon in nadere reglementen.⁴⁹

Eén van die individuele leden was het Groningse lid Campegius Hermannus Gockinga. Deze stelde onder meer voor:

- een geboorteaangifte van ieder levend geboren kind door de vader bij de (vrede)rechterdrie bolletjes
- maandelijks aangifte door de vroedvrouw of -meester bij de (vrede)rechter
- het bijhouden van lijsten bij de (vrede)rechter en het plaatselijk bestuur.⁵⁰

Het huwelijk wilde hij laten voltrekken door het plaatselijk bestuur 's zondags om 12.00 uur.⁵¹ Punt van discussie was nogal eens de vraag voor welk college de huwelijksaanmelding moest plaats vinden: het politieke bestuur of de rechterlijke macht.⁵² Ook in deze discussies kwam de eerder genoemde huwelijksverordening aan de orde.

Koning Lodewijk Napoleon belastte in 1806 de jurist Joannes van der Linden met het ontwerpen van een Burgerlijk Wetboek.⁵³ In zijn ontwerpen sloot Van der Linden zich aan bij de opvatting van de 'Commissie van Twaalf': in een Burgerlijk Wetboek alleen bepalingen op hoofdlijnen.⁵⁴ Ook hij maakte geen keus tussen een huwelijksaanmelding c.q. sluiting bij het politieke bestuur dan wel de rechterlijke macht.⁵⁵ Regelmatig werd verwezen naar de inmiddels door Napoleon in Frankrijk ingevoerde *Code Napoléon*. Het is echter bij voorstellen gebleven.

In 1807 vond een nieuwe ontwikkeling plaats, omdat keizer Napoleon zijn broer, de koning van Holland, onder druk zette om ook in het Koninkrijk Holland de *Code Napoléon* in te voeren. Lodewijk Napoleon kon er op den duur niet meer onderuit en benoemde een

algemene aard, de gedrukte ontwerpen van 1804 en hun voorgeschiedenis, Utrecht, 1968; Heleen C. Gall, *Bronnen van de Nederlandse codificatie. III Personen- en familierecht*, Zutphen, 1981; A.H. Huussen jr., *Bronnen van de Nederlandse codificatie II Huwelijks- en huwelijksgoederenrecht tot 1820*, Bussum, 1975.

48 Aa, *Bronnen Nederlandse codificatie*, 31; 2^e memorie-Cras, augustus/oktober 1799.

49 *Ibidem*, 64, 149; Gall, *Personen- en familierecht*, XXXVII, 10, 167; Huussen, *Huwelijks- en huwelijksgoederenrecht*, 54.

50 Gall, *Personen- en familierecht*, 7-10; voorontwerp-Gockinga, mei 1799-april 1800.

51 Huussen, *Huwelijks- en huwelijksgoederenrecht*, 54-58, 87-90.

52 *Ibidem*, 54, 132, 193, 204.

53 Joannes van der Linden, *Ontwerp Burgerlijk Wetboek, 1807/1808*, heruitgegeven J.Th. de Smidt, Amsterdam 1967.

54 *Ibidem*, 16.

55 *Ibidem*, 36-38.

commissie die de *Code Napoléon* voor het gebruik in Holland moest bewerken. Dit is vooral van belang, omdat in deze *Code Napoléon* de bepalingen van de Franse wet op de burgerlijke stand van 1792 waren opgenomen. De Hollandse commissie sloot zich in 1808 echter aan bij de eerder genoemde opvattingen: in de Code alleen de hoofdlijnen en in nadere reglementen de uitwerking. Dat dat in Frankrijk anders was geregeld had volgens de commissie te maken met de ‘particuliere huishoudelijke inrichtingen’ van dat land.⁵⁶ Vandaar het voorstel om alleen te bepalen dat van geboorten, huwelijken en overlijdens akten zullen worden opgemaakt en bijgehouden in openbare registers.⁵⁷

De Staatsraadscommissie die in februari 1808 over het rapport van de in de vorige alinea genoemde commissie moest adviseren, was het eens met haar opvatting over hoofdlijnen en uitwerking,⁵⁸ maar in de zitting van de volledige Staatsraad van 22 oktober 1808, in aanwezigheid van koning Lodewijk Napoleon, bleek dat de vorst wel de hele uitwerking in het wetboek wilde hebben, conform de *Code Napoléon*.⁵⁹ Aan het einde van de zitting werd ‘deeze quastie geadjourneerd’, maar de koning moet uiteindelijk toegegeven hebben, want in het in 1809 gepubliceerde *Wetboek Napoleon, ingerigt voor het Koninkrijk Holland* stond vermeld:⁶⁰ 1) dat van alle geboorten, huwelijken en sterfgevallen akten moesten worden opgemaakt en bijgehouden in openbare registers; 2) dat van iedere geboorte en ieder sterfgeval aangifte moest worden gedaan; 3) dat ieder die wilde trouwen zich diende te voegen bij de plaatselijke autoriteit die daarmee belast was, en 4) dat bijzondere (nadere) regels zouden bepalen de wijze van aangifte, de termijn, de plaats waar en de personen die de aangifte moeten doen, de straf bij het niet nakomen en de vorm en inrichting van de akten en registers.

Van die nadere regels is het nooit gekomen door de Inlijving bij Frankrijk in juli 1810. Vanaf dat moment was er geen sprake meer van een keuze of een burgerlijke stand zou moeten worden ingevoerd, want alles was al vastgelegd in de *Code Napoléon*. Het ging nu alleen nog maar over de wijze van invoering, maar dat bleek nog niet zo eenvoudig te zijn.

Voor de provincie Groningen valt overigens nog te vermelden dat daar in 1808 alle platelandsgemeenten zijn gereorganiseerd en dat in het organisatiereglement was bepaald dat de nieuwe gemeentebesturen de huwelijksproclamaties en -plechtigheden moesten bijhouden. Van enige activiteit op dit gebied is echter niets gebleken.⁶¹

Is er dan in de jaren voor 1810 helemaal niets tot stand gebracht? Ja, toch wel! Tijdens het bewind van raadpensionaris Rutger Jan Schimmelpenninck (1805-1806) is per 1 januari 1806 een door zijn secretaris van staat voor de Financiën, Isaac Jan Alexander Gogel,⁶² ontworpen nieuw algemeen belastingstelsel voor de gehele Bataafse Republiek ingevoerd.

56 Huussen, *Huwelijks- en huwelijksgoederenrecht*, 318-319; memorie 9 februari 1808.

57 Gall, *Personen- en familiericht*, 299.

58 Huussen, *Huwelijks- en huwelijksgoederenrecht*, 324; rapport 1^e sectie Staatsraad, 15 februari 1808. uussenHHh

59 Gall, *Personen- en huwelijksrecht*, 299; zitting Staatsraad, 22 oktober 1808.

60 *Wetboek Napoleon, ingerigt voor het Koninkrijk Holland*, 1809, 2^e titel art. 19-21; 5^e titel art. 119.

61 Pathuis en Werkman, *Beschrijving doop-, trouw- en begraafboeken*, 11.

62 Over hem o.a. Jan Postma, ‘Alexander Gogel. Bouwer van een eenheidsstaat’, *Pro Memorie*, 12, 2010, 56-86.

Een onderdeel daarvan was de ordonnantie op het successierecht. Van ieder overlijden moest bij een daartoe gekwalificeerd persoon aangifte worden gedaan. Voor de stad Groningen was dat de gemeentesecretaris en voor de Ommelanden de predikant.⁶³ Van alle gemeenten zijn zo vanaf 1 januari 1806 lijsten van overlijden aanwezig.

3 De invoering van de Burgerlijke Stand in 1811

Zoals gezegd, werd het Koninkrijk Holland in juli 1810 bij Frankrijk ingelijfd. In de daaropvolgende maanden werden in Parijs de noodzakelijke uitvoeringsmaatregelen voorbereid. Op 1 januari 1811 traden de prefecten en onderprefecten in functie en op 1 maart 1811 alle nieuwe rechtbanken. Toen ook werd de gehele Franse wetgeving van kracht verklaard. Het was de bedoeling om een lijst van al deze wetten via de prefect naar de rechterlijke en bestuurlijke autoriteiten te sturen. Eén van deze wetten was de *Code Napoléon*, met daarin uitgebreide voorschriften over inrichting en functioneren van de burgerlijke stand. De procureurs bij de rechtbanken van eerste aanleg moesten de *maires* in het voorjaar van 1811 bericht sturen over de invoering.⁶⁴

Bovendien bepaalde een keizerlijk decreet van 24 januari 1811 dat in iedere plaats van het voormalige Holland, waar het passeren van de akten van de burgerlijke stand laats vond voor de ‘kamer van schepenen’, de zogenaamde ‘politieke kamer’ van het gemeentebestuur belast zou zijn met het passeren van deze akten tot aan de installatie van de nieuwe mairies (gemeentebesturen). Intussen vond het opmaken van die akten plaats overeenkomstig ‘s lands gebruik.⁶⁵

Zo leek alles duidelijk, maar dat was het allerminst. Een schrijven van de procureurs van de rechtbanken is nergens aangetroffen. Alleen in de stad Groningen bestond een ‘kamer van schepenen’. Moest er nu worden gewacht op de definitieve organisaties van de *mairies* en kon tot dat moment alles bij het oude blijven? Een rondgang bij de Groninger gemeenten leert dat verreweg de meeste gemeenten pas rond 1 augustus 1811 met de burgerlijke stand zijn begonnen. Dertien gemeenten (waarvan zeven in Oost-Groningen) hebben op enigerlei wijze tussen 1 maart en 1 augustus 1811 één of meer registers aangelegd; drie gemeenten hebben twee registers aangelegd (Nieuweschans, Scheemda en Winschoten). Veendam is de enige gemeente die al vanaf 1 maart 1811 alle drie registers in gebruik heeft genomen, compleet met voorbedrukte formulieren. Het is vooralsnog onbekend waarom de Oost-Groninger gemeenten en met name Veendam zo het voortouw hebben genomen.

Nu zou men hebben verwacht dat met name de Franse intendant van Binnenlandse Zaken in Amsterdam uitvoeringsbesluiten zou hebben uitgevaardigd. Deze intendant was namelijk benoemd om leiding te geven aan de invoering van de voormalige Hollandse ge-

63 *Ibidem*, 10.

64 NA, BiZa, inv.nr. 1050.

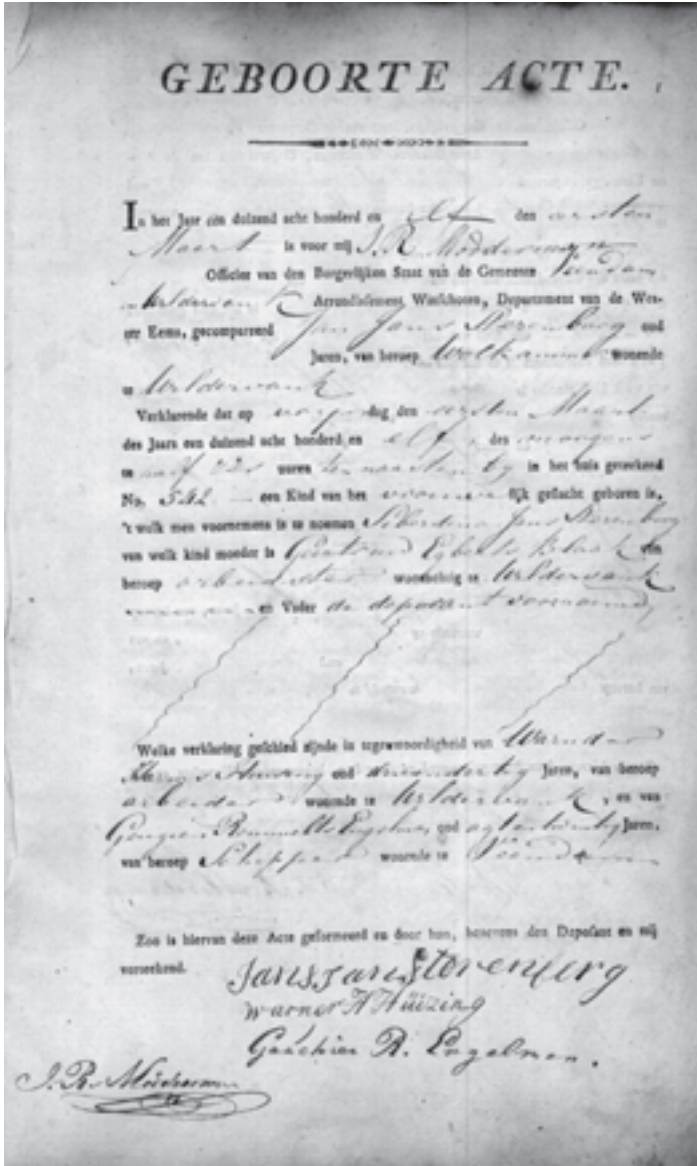
65 Keizerlijk decreet, 24 januari 1811 nr. 6483, *Bulletin des lois*, nr. 347.

Kaart van Noord-Nederland in 1811 na de inlijving bij het Franse keizerrijk. Uit: G. Mees Azn., Historische atlas van Noord-Nederland van de XVI eeuw tot op heden, Rotterdam, 1865.

bieden in het bestuursstelsel van het Franse keizerrijk. Voor tal van andere wetten is dat gebeurd, maar niet voor de burgerlijke stand, althans niet vanaf het begin. Dit heeft waarschijnlijk te maken gehad met het feit dat de burgerlijke stand onderdeel uitmaakte van de *Code Napoléon* en dat voor de invoering daarvan de minister van Justitie verantwoordelijk was.

Hoe dan ook, in de loop van 1811 kwam er tussen de prefect van het departement Westereems (Groningen en Drenthe) en de intendant een correspondentie op gang over de invoering van de burgerlijke stand. Intendant van Binnenlandse Zaken was de in Amsterdam

De eerste akte van de burgerlijke stand in de provincie Groningen: een geboorteakte van 1 maart 1811, ondertekend door de officier van de burgerlijke stand van Veendam, later maire Jan Remees Modderman. Groningen, Groninger Archieven.

zetelende 54-jarige Fransman François Jean Baptiste d'Alphonse, *baron de l'Empire, maître des requêtes* bij de Franse staatsraad.⁶⁶ Deze stond bekend als een rustige en vriendelijke persoon, vraagbaak voor alle problemen en probleempjes, maar ook voortvarend en onverbiddelijk als het er op aankwam. Als oud-prefect van de Franse departementen Indre en Gard was hij goed op de hoogte van de gang van zaken in het lokale bestuur. Als prefect van

66 Over hem o.a. Reina van Ditzhuyzen, *Onderwijs als opdracht. Leven en werk van de eerste ministers belast met het onderwijs in de periode 1798-1830*, 's-Gravenhage, 1977, 68-73; Tulard, *Dictionnaire Napoléon*, dl. 2, 78.

Westereems trad op de 64-jarige Hendrik Ludolph Wichers, vanaf september 1811 *baron de l'Empire*,⁶⁷ afkomstig uit het Groningse regentenpatriciaat; vóór 1795 Oranjegezind en werkzaam op stedelijk, departementaal en landelijk niveau; vanaf 1802 verblijvend in Den Haag als lid van de raad van Financiën en lid van de Staatsraad, en sinds 1807 weer in Groningen als landdrost van het gelijknamige departement.

Prefect Wichers werd in maart en april 1811 geconfronteerd met twee vragen over de invoering van de burgerlijke stand. De eerste vraag kwam van het gemeentebestuur van Scheemda.⁶⁸ Iemand had zich bij de predikant ter plaatse gemeld voor het voltrekken van een huwelijk, maar deze had de aanvrager naar het gemeentebestuur verwezen, omdat hij dat niet meer zo maar mocht doen. Kon de prefect ook informatie geven over het te gebruiken formulier voor een burgerlijk huwelijk? De prefect verzocht zijn raden van prefectuur Egbert Lewe en Samuel Wolter Tjassens hem een concept-formulier voor te leggen dat de gemeentebesturen konden gebruiken.

De tweede vraag kwam van de waarnemend onderprefect van Assen, Jan Adriaan van Zuylen van Nijevelt (de voormalige landdrost van Drenthe), en ging over een heikele kwestie. De onderprefect was verzeild geraakt in een juridische strijd tussen de fungerende *mairre* van Rolde, het gemeentebestuur van Smilde en de president van de rechtbank van eerste aanleg van Assen over het afkondigen van de huwelijksgeboden. De laatste had daarbij zodanige woorden gebruikt dat de onderprefect zich in zijn gezag aangetast voelde. Hij wilde graag van de prefect weten wat die daarvan vond. Ook deze vraag speelde Wichers door naar Lewe en Tjassens.⁶⁹

Op de eerste vraag verklaarden de twee raden dat zij niet wisten of er in Frankrijk een dergelijk formulier bestond. Vandaar dat de prefect op zijn beurt de vraag doorspeelde naar de intendant met het verzoek om hem daarover in te lichten.⁷⁰ Deze schreef op 15 april terug dat er wel formulieren waren en dat de bewoordingen van de *Code Napoléon* te uitgebreid waren. Zij behoeften niet te worden gebruikt totdat het bestuur in Parijs zou hebben geantwoord op de opmerkingen die de intendant van plan was het bestuur voor te leggen. Tot dat moment mochten de akten op de huidige voet worden opgesteld.⁷¹

Ook uit andere bronnen was de intendant er inmiddels wel achter gekomen dat de invoering van de burgerlijke stand niet liep zoals gewenst. Vandaar dat hij zich op 22 april met een circulaire tot alle prefecten van de voormalige Hollandse gebieden richtte met het betoog dat het bijhouden van de registers van de burgerlijke stand zeer belangrijk was, dat

67 Over hem P. Brood, A.H. Huussen jr. en J. van der Kooi (red.), *Nieuwe Groninger Encyclopedie (NGE)*, Groningen, 1999 dl. 3, 994.

68 Groningen, Groninger Archieven (GrA), Gewestelijke besturen (Gewest.best.), inv.nr. 933; besluit prefect, 20 maart 1811 nr. 7; zie ook J.P. Koerts, ‘De familieregering Stheeman aan de wieg van de gemeente Scheemda’, *Duvekoater. Tijdschrift voor regionale historie*, november 2011, 19.

69 GrA, Gew.best., inv.nr. 950, fol. 12v; besluit prefect, 4 april 1811 nr. 4; aandringen op antwoord door de onderprefect, *ibidem*, fol. 79; besluit prefect, 18 april 1811 nr. 15.

70 *Ibidem*, inv.nr. 950, fol. 46; besluit prefect, 10 april 1811 nr. 1; NA, BiZa, inv.nr. 948, prefect Westereems aan intendant BiZa, 10 april 1811 nr. 392 litt. P.

71 GrA, Gewest.best., inv.nr. 990 exh. 20 april 1811; intendant BiZa aan prefect Westereems, 15 april 1811 nr. 123obis; *ibidem*, inv.nr. 950, fol. 85, besluit prefect, 20 april 1811 nr. 2.

gezien de onregelmatige gang van zaken hij zojuist een voorstel naar Parijs had gestuurd en dat hij de prefecten zo spoedig mogelijk over de uitslag zou berichten.⁷² D'Alphonse attendeerde de prefecten wel op de wettelijke verplichting om de registers in tweevoud bij te houden (een voor de *mairie* en een voor de rechtbank van eerste aanleg) op gezegeld papier. Daarom wilde hij graag vóór 15 juni 1811 een opgave van het aantal gezegelde vellen papier dat de gemeenten voor 1812 dachten nodig te hebben, gegroepeerd per departement.

Dat deze circulaire niet voor alle prefecten even helder was, blijkt wel uit de reacties. Voor de prefect van Friesland, Johan Gijsbert Verstolk van Soelen, bijvoorbeeld was dit verzoek reden om via de onderprefecten de gemeenten opdracht te geven, voor zover zij dat nog niet hadden gedaan, om burgerlijke standregisters aan te leggen conform de *Code Napoléon* en om voor 1812 het aantal benodigde gezegelde vellen papier op te geven.⁷³ Prefect Wichers daarentegen gaf alleen order om het aantal geboorten, huwelijken en overlijden in 1810 op te geven (om op basis daarvan het aantal benodigde vellen papier te kunnen schatten).⁷⁴

Onderwijl lag er nog altijd de brief van de Assense onderprefect. Op grond van het rapport van Lewe en Tjassens stuurde Wichers op 27 april een lange brief naar de intendant,⁷⁵ waarin hij het probleem van de onderprefect uiteenzette en waarin hij betoogde dat volgens hem op grond van een aantal met name genoemde keizerlijke decreten de bepalingen van de burgerlijke stand pas behoeften te worden ingevoerd na het gereedkomen en de publicatie van die bepalingen in de Hollandse taal. Vandaar dat hij de intendant om toestemming verzocht om tot nader order alles op de oude voet te mogen voortzetten. De prefect voelde zich gesterkt, zoals hij schreef, door de inhoud van de zojuist genoemde brief van de intendant van 22 april, waarin de indruk werd gewekt als zou de burgerlijke stand pas per 1 januari 1812 worden ingevoerd.

Intendant d'Alphonse antwoordde Wichers op 3 mei dat deze fout zat met zijn interpretatie van de invoeringsdatum van de Franse wetten.⁷⁶ Dat was en bleef 1 maart 1811, Hollandse vertaling of niet. Echter, die datum was al meer dan twee maanden verstreken en het zou problemen geven om alles ineens te veranderen. Daarom was het beter om voor 1811 alles op de oude voet voort te zetten en pas te wijzigen naarmate de *mairies* zouden worden georganiseerd, zoals hij, intendant, ook al in zijn brief van 15 april had geschreven. Een verzoek in die zin had hij inmiddels naar de minister van Binnenlandse Zaken in Parijs gestuurd. Wat de vraag van de Assense onderprefect betreft, deze zou wellicht beter

72 *Ibidem*, inv.nr. 990, exh. 27 april 1811; circulaire intendant BiZa aan prefecten Hollandse departementen, 22 april 1811 nr. 1328.

73 Leeuwarden, Tresoar, Gewestelijke bestuursinstellingen in Friesland (BRF), inv.nr. 3498, minuut-verbaal prefect Friesland, 29 april 1811 nr. 5.

74 GrA, Gewest.best., inv.nr. 990, fol. 114; besluit prefect, 27 april 1811 nr. 4; aanmaning door intendant BiZa; *ibidem*, inv.nr. 993; intendant BiZa aan prefect Westereems, 16 juli 1811 nr. 2429.

75 *Ibidem*, 950, fol. 121; besluit prefect, 27 april 1811 nr. 25; NA, BiZa, inv.nr. 948 exh. 30 april 1811 nr. 1716; prefect Westereems aan intendant BiZa, 27 april 1811 nr. 467 litt. P.

76 GrA, Gewest.best., inv.nr. 991 exh. 6 mei 1811; intendant BiZa aan prefect Westereems, 3 mei 1811 nr. 1462.

eerst contact met de keizerlijke procureur bij de rechtbank hebben kunnen opnemen alvorens tot een besluit te komen. Wichers werd verzocht de procureurs op de hoogte te stellen van de opmerkingen van de intendant met de aansporing om zich soepel op te stellen. Aldus geschiedde, de onderprefect kreeg een afschrift van de brief van de intendant.⁷⁷ Wel schreef de intendant tegelijkertijd de minister van Justitie in Parijs, Claude Ambroise Regnier, *duc de Massa*, een brief met het verzoek om voor Hollandse vertalingen van de Franse wetten te zorgen.⁷⁸

Een maand later (6 juni) kwam de d’Alphonse met een nadere precisering van zijn opmerking over het sluiten van huwelijken. Voortgaan op de oude voet betekende niet dat het kerkelijk huwelijk voor het burgerlijk huwelijk mocht worden gesloten. Integendeel, een kerkelijk huwelijk was een zuivere kerkelijke plechtigheid die niets gemeen had met het burgerlijk huwelijk. De kerkelijke akten konden dus in geen geval de burgerlijke akten vervangen en bezaten ook geen rechtskracht. Het burgerlijk huwelijk moest voltrokken worden door het gemeentebestuur of een lid van het bestuur als ambtenaar van de burgerlijke stand. Een eventueel kerkelijk huwelijk mocht pas worden gesloten na vertoon van een certificaat van het gemeentebestuur dat het burgerlijk huwelijk was gesloten.⁷⁹ Op grond hiervan vaardigde prefect Wichers een officiële publicatie uit om op de geëigende plaatsen te worden voorgelezen en aangeplakt.⁸⁰

Wat betreft het verzoek aan de minister van Binnenlandse aken zond de intendant op 23 april aan minister Jean-Pierre Bachasson Montalivet, *comte de l’Empire*, een uitvoerige memorie waarin hij in nogal schrille kleuren de gang van zaken schetste over het bijhouden van geboorten, huwelijken en overlijdens in de voormalige Hollandse gebieden in het verleden en de pogingen die na 1795 waren ondernomen om daarin verbeteringen aan te brengen.⁸¹ Daarnaast was er nog de vraag over de kosten van de gezegelde registers van de burgerlijke stand: welk tarief moest van toepassing zijn? Het Franse of het oude Hollandse?⁸² Weliswaar gold de *Code Napoléon* per 1 maart 1811, maar men was nu nog volop bezig om de gemeentebesturen te organiseren en het was zeer problematisch om middenin een jaar de tot nu toe gevolgde gang van zaken met betrekking tot de burgerlijke stand te veranderen. Het zou daarom beter zijn om alles per 1 januari a.s. te laten ingaan en hoewel de decreten over de invoering duidelijk genoeg waren geweest, achtte de intendant het toch wenselijk om over invoering van de burgerlijke stand een speciaal decreet uit te vaardigen. Verder merkte hij op dat destijds met toestemming van het bestuur voorbeeldakten van de burgerlijke stand waren gepubliceerd, niet om rigoureuus te worden gevolgd, maar alleen om als gids te worden gebruikt. Als deze maatregel nuttig was geweest voor Frankrijk, dan was

77 *Ibidem*, inv.nr. 950, besluit prefect, 6 mei 1811 nr. 4.

78 NA, BiZa, inv.nr. 924 intendant BiZa aan minister Justitie, 3 mei 1811 nr. 1461.

79 GrA, Gewest.best., inv.nr. 992 exh. 10 juni 1811; intendant BiZa aan prefect Westereems, 6 juni 1811 nr. 2007.

80 *Ibidem*, inv.nr. 936, verbaal prefect, 10 juni 1811 nr. 1; inv.nr. 41 publicatie prefect, 10 juni 1811.

81 NA, BiZa, inv.nr. 923, intendant BiZa aan minister BiZa, 23 april 1811 nr. 1330.

82 Het zegelrecht was onderdeel van de belastingwetgeving; in tegenstelling tot de andere wetten is de Franse belastingwetgeving pas per 1 januari 1812 ingevoerd; tot die tijd bleven de belastingen van het Koninkrijk Holland van kracht.

dat ontegenzeggelijk ook voor Holland, maar dan moesten deze akten wel in de Franse en Hollandse taal worden opgesteld.

Voor de gezegelde registers stelde de intendant een tarief voor van zes Hollandse stuivers per vel. De kosten waren voor rekening van de gemeentebesturen. Hiervoor was wel een speciaal decreet nodig. De intendant zou afwachten wat er zou worden beslist ‘soit par Sa Majesté soit par vous Monseigneur’, maar hij drong wel aan op een zodanige besluitvorming dat de te nemen maatregelen per 1 januari 1812 zouden kunnen worden ingevoerd. Toen de intendant eind juli 1811 nog niets had vernomen, drong hij nogmaals bij minister Montalivet aan op een reactie, want ‘il est extrêmement urgent qu’il soit fait des dispositions à cet égard’.⁸³

In augustus kwam er wel een reactie, maar daar schoot de intendant eigenlijk weinig mee op.⁸⁴ De minister berichtte dat hij zijn ambtgenoot van Justitie in juni had geschreven en dat deze in juli had teruggeschreven de voorgestelde maatregelen ‘superfluis’ (overbodig) te vinden, omdat de *Code Napoléon* per 1 maart 1811 was ingevoerd. Montalivet had daarop gereageerd door zijn collega van Justitie te laten weten dat de gemeentebesturen nog niet overal waren georganiseerd en hij had daarom nogmaals gesuggereerd om een nieuw keizerlijk decreet uit te lokken over de invoering van de burgerlijke stand per 1 januari 1812. Daarop was nog geen antwoord gekomen.

Intendant d’Alphonse reageerde op de ministeriële brief door te stellen dat het standpunt van de minister van Justitie correct was, maar dat het niet minder duidelijk was dat de burgerlijke stand in de Hollandse departementen nauwelijks volgens de voorschriften was ingevoerd en dat dat zelfs ook niet kon, omdat hierover niets was voorbereid. Daarom was juist een maatregel per 1 januari 1812 nodig. Dat gold ook voor de zegelkosten van de registers en de verspreiding over de *mairies*. D’Alphonse herhaalde daarom zijn voorstel van 23 april om de zegelkosten voor 1812 te bepalen op 60 centimes per vel [circa zes stuiver hollands; 1 franc = circa 0,45 gulden] en de registervellen via de prefecten bij de *mairies* te laten bezorgen op hun kosten. Hij deed opnieuw een beroep op ‘Monseigneur Votre Excellence’ om zich over deze zaak te buigen en zodanige maatregelen te nemen ‘pourque rien n’empêche que la tenue des registres de l’état civil commence dans la nouvelle forme au premier Janvier prochain’.⁸⁵

Vooralsnog is het antwoord op deze brief nergens aangetroffen, maar het ziet er naar uit dat de praktijk de theorie heeft ingehaald. In augustus 1811 zijn in het departement van de Westereems overal de gemeenten gereorganiseerd en de *mairies* in werking getreden. Uit de registers van de burgerlijke stand van die *mairies* blijkt dat de burgerlijke stand daadwerkelijk is begonnen te functioneren, daarbij ongetwijfeld geholpen door een set voorbeeldakten met toelichting die de intendant met toestemming van de prins-aartstresorier, gouverneur-generaal van de Hollandse departementen Charles-François Lebrun, *duc de*

83 *Ibidem*, inv.nr. 925, intendant BiZa aan minister van BiZa, 31 juli 1811 nr. 2547.

84 *Ibidem*, inv.nr. 1050, minister BiZa aan intendant BiZa, 17 augustus 1811.

85 *Ibidem*, inv.nr. 925, intendant BiZa aan minister BiZa, 26 augustus 1811 nr. 2814.

Plaisance, in november 1812 naar de prefecten heeft gestuurd ter verspreiding onder de onderprefecten en de *maires*. Dit waren dezelfde modellen die destijds naar de ambtenaren van de burgerlijke stand in andere delen van het keizerrijk waren verzonden, aldus de intendant.⁸⁶ Eveneens verschenen andere handleidingen met de tekst van de *Code Napoléon* en uitgebreide toelichtingen in het Frans en Nederlands.⁸⁷ Zoals een door de Groninger drukker M. van Heyningen Bosch uitgegeven toelichting; bij hem waren ook registers verkrijgbaar.⁸⁸ Ook gaf Napoleon in juli 1811 opdracht om in Parijs voor Hollandse vertalingen van de Franse wetten te zorgen en deze in de Hollandse departementen te laten verspreiden.⁸⁹ Het ziet er echter naar uit dat de vertalingen pas in de loop van 1812 de keizerlijke drukkerij hebben verlaten. De *maires* als ambtenaren van de burgerlijke stand konden met behulp hiervan de burgerlijke standformaliteiten uitvoeren. Deze kwamen neer op het volgende.⁹⁰

Alle gegevens over de burgerlijke stand moesten voortaan in tweevoud worden bijgehouden in vier registers: geboorten, huwelijksaankondigingen, huwelijken en overlijdens, aangevuld met jaarlijkse en tienjaarlijkse tafels.⁹¹ Het tweede exemplaar ging naar de rechtbank van eerste aanleg samen met alle bij de akten behorende bijlagen. Alle akten moesten zonder open ruimten achter elkaar worden ingeschreven in registers op gezegeld papier,⁹² zonder afkortingen of dagtekening in cijfers. De aangifte geschiedde bij de gemeentelijke ambtenaar van de burgerlijke stand; de *maire* was verantwoordelijk voor de bewaring. Alle akten moesten de voor- en achternaam, leeftijd, beroep en woonplaats van alle in de akten genoemde personen bevatten, en verder per register een groot aantal specifieke gegevens.⁹³ Na invulling en voorlezing volgde ondertekening door de ambtenaar, comparanten en getuigen. Getuigen konden zijn mannen van 21 jaar en ouder, bloedverwanten of

86 GrA, Gewest.best., inv.nr. 941, exh. 23 november 1812 no. 5; circulaire intendant BiZa aan de prefecten, 18 november 1812 nr. 3938.

87 Zie bijvoorbeeld *Formulier-boek voor burgers van alle klassen in huwelijkszaken, geboorte- en sterftegevallen met de instructien nopens de werkzaamheden en het houden der registers door de officieren van den burgerlijke stand, alles volgens het Code Napoléon en bijzonders instructien op die onderwerpen uitgevaardigd*, Dordrecht, 1811.

88 *Iets over het solemniseren van de huwelijken door de officieren van den Burgerlijken Stand, volgens de bepalingen van het Code Napoleon, met en benevens de noodige conceptformulieren*, Groningen, 1811, 6.

89 Keizerlijk decreet, 7 juli 1811, *Bulletin des lois* nr. 379.

90 Op basis van *Formulier-boek voor burgers van alle klassen; Code Napoléon. Wet Napoleon*, Amsterdam, 1811, titre II ‘des actes de l’État civil’, art. 34-101 en *Iets over het solemniseren*.

91 Wet van 20 september 1792.

92 De president van de rechtbank van eerste aanleg moest de bladen van de registers pagineren en paraferen. Een steekproef laat zien dat in de Groninger gemeenten voor het jaar 1811 de akten op niet-gezegeld papier staan ingeschreven. Voor 1812 en latere jaren is wel gebruik gemaakt van gezegeld papier; de bladen zijn dan voorzien van een zegel van 70 centimes.

93 *Geboorten*: datum, uur en plaats geboorte, geslacht en voornamen kind, voor- en achternamen, beroep en woonplaats vader en moeder en getuigen. *Huwelijksaankondigingen*: voor- en achternamen, beroep, woonplaats en burgerlijke staat a.s. echtgenoten; voor- en achternamen, beroep en woonplaats ouders; dagen en plaats afkondigingen. *Huwelijken*: voor- en achternamen, beroep, leeftijd, geboorte- en woonplaats echtgenoten; meerder- of minderjarig; voor- en achternamen, beroep, woonplaats ouders en hun toestemming (indien vereist); de afkondigingen; eventuele bezwaren tegen het huwelijk; voor- en achternamen, leeftijd, beroep en woonplaats getuigen alsmede verklaring of zij ouders of bloedverwanten zijn, van welke zijde en ij welke graad. *Overlijdens*: Voor- en achternaam, leeftijd, beroep en woonplaats overledene; voor- en achternaam echtgenoot/echtgenote indien gehuwd, weduwe of weduwnaar; voor- en achternamen, leeftijd, beroep en woonplaats getuigen alsmede indien bloedverwanten de graad van verwantschap; bovendien voor zover bekend voor- en achternamen, leeftijd, beroep en woonplaats ouders en geboorteplaats overledene.

anderen. Het was de ambtenaar verboden om zelf iets in te voegen. Bij het noteren van de verklaringen mochten zij geen rechtsdwang uitoefenen; zij waren niet meer dan lijdelijke werktuigen ter opmaking van de akten ('ils ne sont que instruments passif pour la rédaction des actes'). Elke overtreding werd door de rechtbank van eerste aanleg gestraft met een boete van 100 francs. Wijzigingen mochten alleen door de rechtbank van eerste aanleg worden aangebracht en moesten in de kantlijn worden bijgeschreven. Alle onwettige wijzigingen gaven recht op schadevergoeding, onverminderd de in de *Code Pénal* genoemde straffen.⁹⁴ Iedere inwoner bezat het recht om een uittreksel van de akten aan te vragen; dit uittreksel bezat rechtskracht.⁹⁵ De kerkelijke registers konden in geen geval de burgerlijke standregisters vervangen 'pour constater l'état des français' ('ten bewijze van den burgerlijken stand der Franschen').

Bij geboorten diende de aangifte te gebeuren binnen drie dagen door de vader⁹⁶ in aanwezigheid van twee getuigen, waarbij het kind moest worden getoond. De aangifteplicht gold eveneens voor doodgeboren kinderen, ook indien het kind slechts enige tijd had geleefd. Voor vondelingen en geboorten op zee waren speciale regels van kracht.⁹⁷

Bij huwelijken vonden twee afkondigingen plaats 's zondags voor de deur van het gemeentehuis met een tussentijd van acht dagen.⁹⁸ Tegen de afkondigingen konden bezwaren worden ingebracht, die voor het sluiten van het huwelijk afgehandeld moesten zijn.⁹⁹ Het huwelijk vond plaats in het gemeentehuis van de woonplaats van een der echtgenoten in aanwezigheid van vier getuigen na voorlezing van de rechten en plichten van man en vrouw. Een kerkelijk huwelijk mocht pas na het burgerlijk huwelijk worden gesloten op vertoon van een door de ambtenaar van de burgerlijke stand afgegeven uittreksel uit het huwelijksregister.

Bij overlijdens mocht de begrafenis pas geschieden na 24 uur en na autorisatie van de ambtenaar van de burgerlijke stand die het lijk moest hebben gezien. De ambtenaar maakte de akte op na verklaring van twee getuigen, zo mogelijk de naaste verwanten of burenen. Aparte verklaringen waren van kracht bij overlijden in hospitalen, burgerlijke gebouwen,

94 In de *Code Pénal* wordt een groot aantal overtredingen opgesomd met de daarbij behorende straffen, variërend van boeten (16 tot 300 franc), schandpaal, gevangenisstraf (6 dagen tot 12 maanden), dwangarbeid (5 tot 20 jaren) en betalen van schadevergoeding; art. 19, 177, 192-195, 340 en 346, M. Bourignon, *Manuel d'Instruction criminelle, contenant le Code d'Instruction criminelle, le Code pénal etc.*, 2 dln., Parijs, 1810.

95 Het uittreksel moest door de president van de rechtbank van eerste aanleg worden ondertekend. Bij zijn bezoek aan de Hollandse departementen in oktober 1811 heeft keizer Napoleon de tarieven van een keizerlijk decreet uit 1807 voor deze gebieden voor de jaren 1812 tot 1819 tijdelijk verhoogd, waardoor de kosten varieerden van 1,25 tot 1,95 franc per uittreksel (afhankelijk van het soort uittreksel en het aantal inwoners van de gemeente).

96 Ofbij afwezigheid door de geneesheer, vroedvrouw of anderen. Wanneer de moeder buiten haar woonplaats was bevalen moest de aangifte worden gedaan door degene bij wie zij was bevallen.

97 Vondelingen moesten bij de ambtenaar B.S. worden aangemeld, met verklaring en proces-verbaal met betrekking tot de omstandigheden. Bij geboorten op zee trad de kapitein (koopvaardij) of officier van administratie (marine) op als ambtenaar B.S. in aanwezigheid van twee getuigen.

98 De afkondigingen werden vervolgens aangeplakt aan de deur van het gemeentehuis.

99 Indien de ambtenaar B.S. een huwelijk voltrok voordat het bezwaar was behandeld werd hij gestraft met een boete van 300 franc plus betaling van een schadevergoeding.

gevangenis, op zee en bij overlijden van militairen buiten het rijk.¹⁰⁰ Bij tekenen van een gewelddadige dood was men verplicht de politie in te lichten. Het was verboden om in de akte melding te maken van een gewelddadige dood of doodvonnis.

Aldus toegerust konden de ambtenaren van de burgerlijke stand aan de slag.

Besluit

In het voorgaande hebben we gezien hoe met vallen en opstaan een registratiesysteem van de bevolking is ontstaan dat tot op de dag van vandaag de tand des tijds heeft doorstaan. De situatie vóór 1795 was zeer uiteenlopend en onvolledig. Na de Bataafse omwenteling van 1795 hebben de nieuwe machthebbers, de patriotten, heel wat pogingen ondernomen om voor het gehele land tot een eensluidend systeem te komen. Bijna was dat in 1801 gelukt. De ironie van de geschiedenis laat zien hoe dit moderne systeem niet van de grond is gekomen juist door toedoen van de man die bekend staat om zijn pogingen de landen die hij beheerste te moderniseren: Eerste Consul en later keizer Napoleon Bonaparte.

Een tweede poging is in 1809 eveneens geen succes geworden: wel een besluit tot uitvoering op hoofdlijnen, maar de inlijving in 1810 verhinderde de uitwerking in details. Zoals gezegd, die inlijving zorgde wel voor duidelijkheid over wat er moest worden ingevoerd (het Franse stelsel), maar allerminst hoe dat moest gebeuren.

We zagen die onduidelijkheid in de correspondentie tussen de Hollandse en Franse autoriteiten. De onzekerheid moet worden toegeschreven aan het feit dat de intendant van Binnenlandse Zaken d’Alphonse geen heldere instructies uit Parijs heeft gekregen. De ministeries van Binnenlandse Zaken en Justitie stonden bepaald niet op één lijn. Daardoor vormde in de praktijk het jaar 1811 een soort overgangsjaar en zou de burgerlijke stand vanaf 1812 beter moeten gaan functioneren. Uit de brieven in het archief van de intendant blijkt echter dat het in alle Hollandse departementen nogal heeft geschort aan een juiste uitvoering, vooral aan de wijze waarop de akten werden ingevuld.¹⁰¹ Alle begin is moeilijk. Elke genealogische onderzoeker weet echter dat zelfs in de burgerlijke standregisters van de negentiende eeuw de vreemdste zaken voorkomen en flagrante schendingen van de voorschriften zijn aan te treffen. Wel moet worden beseft dat in 1811 niet alleen de burgerlijke stand nieuw was; de (onder)prefecten, *maires* en andere bestuurders werden overladen met opdrachten en vragen op tal van terreinen die op liefst zeer korte termijn moesten worden uitgevoerd en beantwoord. De vroede vaders werden er bij tijden horendol van.

Toch is na het herstel van de onafhankelijkheid in november 1813 de burgerlijke stand, evenals veel andere Franse bestuursmaatregelen, niet teruggedraaid. Soeverein vorst en la-

¹⁰⁰ Bij overlijden in hospitalen e.d. moest de beheerder aangifte doen; de ambtenaar B.S. stuurde dan de akte naar de laatste woonplaats van de overledene voor inschrijving in het register aldaar. Bij overlijdens op zee trad de kapitein (koopvaardij) of de officier van administratie (marine) op als ambtenaar B.S. in aanwezigheid van twee getuigen.

¹⁰¹ NA, BiZa, inv.nr. 1050, o.a. minister BiZa aan intendant BiZa, 14 oktober 1811.

ter koning Willem I heeft in wezen het Franse bestuurssysteem maar al te graag overgenomen, zij het met enige cosmetische aanpassingen. De burgerlijke stand is in de loop van de negentiende en twintigste eeuw gewijzigd en aangepast, maar zij is steeds onderdeel gebleven van het Burgerlijk Wetboek. Pas in 1970 zijn in het nieuwe Burgerlijk Wetboek de uitgangspunten en hoofdlijnen van de burgerlijke stand opgenomen en is de uitwerking ondergebracht in het Besluit Burgerlijke Stand en het Besluit Bijzondere Akten Burgerlijke Stand.¹⁰² Daarmee is men teruggekeerd naar het systeem dat de ontwerpers van het Burgerlijk Wetboek in de Bataafse tijd voor ogen had gestaan: in het wetboek de hoofdlijnen en in de reglementen de uitwerking. Aan het wezen van de burgerlijke stand is echter vanaf 1811 nooit meer getornd. Zij is daarmee een van de blijvende verworvenheden van de Franse tijd in Nederland.

Summary

The incorporation of the Netherlands in 1810 into the Napoleonic Empire meant the introduction of French law. This was also the case for the registration of births, deaths and marriages. This article describes the implementation and the difficulties, particularly in the province of Groningen. Also attention is paid to the situation in the Dutch Republic before 1795 and the attempts to introduce a registrationsystem in the Batavian Republic in the years 1800 and 1801.

Keywords

Registry of births, deaths and marriages, Groningen, Batavian Republic, Napoleonic Empire, Code Civil.

DE TOEPASSING VAN DE ONGEVALLENWET IN GEVAL VAN DE BEROEPSZIEKTE SILICOSE BIJ MIJNWERKERS (1921-1992)

1 Inleiding

Vanwege de mijnbouw kwam in de Nederlandse provincie Limburg silicose als beroepsziekte relatief vaak voor. Deze beroepsziekte was bij herhaling onderwerp van geschil bij beroepszaken op grond van de ‘Ongevallenwet 1921’, die in eerste aanleg behandeld werden door de Raad van beroep te Roermond, een bestuursrechtelijk rechtscollege, dat bestond van 1902 tot 1992. Dat de behandeling in eerste aanleg van deze beroepszaken vrijwel uitsluitend bij de Raad van beroep te Roermond plaatsvond, was niet onlogisch. Mijnbouw werd immers alleen uitgeoefend in de provincie Limburg, waar in de omgeving van Kerkrade al sinds de middeleeuwen steenkool werd gedolven. Vanaf het einde van de negentiende eeuw was er sprake van een aanzienlijke toename. Sedertdien verschaften zowel particuliere als staatsmijnen in toenemende mate werkgelegenheid in de mijnbouw, zowel aan ondergrondse als aan bovengrondse mijnwerkers en beambten. Rond 1910 waren ongeveer 5.000 mijnwerkers ondergronds werkzaam,¹ oplopend tot ruim 30.000 eind jaren vijftig. Tegen het einde van de jaren twintig bedroeg de totale arbeidsbezetting in de mijnbouw al ongeveer 40.000 personen. Dit getal zou oplopen tot ruim 60.000 tegen het einde van de jaren vijftig van de vorige eeuw.² In 1965 werd vanwege de opkomst van olie en gas besloten tot beëindiging van de kolenwinning, die tot in het midden van de jaren zeventig plaats vond.

Silicose, in Vlaanderen ook wel ‘stoflong’ genoemd, is een vaak bij mijnwerkers voorkomende en gevreesde beroepsziekte. Deze vorm van pneumoconiose is een chronische longaandoening ten gevolge van langdurige inademing van fijn zand, kwarts of steenstof.³ Bracht de beroepsziekte silicose arbeidsongeschiktheid met zich, dan kon sedert medio 1939 een beroep worden gedaan op de ongevallenwetgeving. Van 1939 tot 1967, toen de Wet op de Arbeidsongeschiktheidsverzekering (WAO) in werking trad, kon men in beginsel ter zake van een voor juli 1967 ingetreden arbeidsongeschiktheid aanspraak maken op een uitkering op grond van de Ongevallenwet 1921.

Aangezien het merendeel van de mijnwerkers, dat aan deze ziekte leed en een beroep deed op de ongevallenverzekering, in Zuid-Limburg woonachtig was, diende de Roermondse Raad van beroep in eerste instantie over geschillen te oordelen. Zo waren er begin 1954 in totaal

1 W.J. Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen*, dl. 2. Maaslandse Monografieën, dl. 17, Assen, 1972, 235-238; P.J.H. Ubachs, *Handboek voor de geschiedenis van Limburg*. Maaslandse Monografieën, dl. 63, Hilversum, 2000, 422-425.

2 S. Langeweg, *Mijnbouw en arbeidsmarkt in Nederlands-Limburg*. Maaslandse Monografieën, dl. 75, Hilversum, 2011, 44.

3 J.J.E. van Everdingen e.a. (red.), *Pinkhof Geneeskundig woordenboek*, Houten / Diegem, 1998¹⁰, 725.

1.394 gepensioneerde silicose-rentetrekkers, van wie 1.338 personen in Limburg woonden, 52 in het buitenland en vier in Nederland buiten de provincie Limburg.⁴ In de rechterlijke archieven van het Regionaal Historisch Centrum Limburg zijn dan ook vele uitspraken van de Roermondse Raad van beroep aan te treffen, die de beroepsziekte silicose als onderwerp hebben.⁵

Wie deze rechterlijke uitspraken doorneemt, vindt vaak voor de klagers negatieve uitkomsten, vanwege de strenge wettelijke bepalingen. Een dergelijke uitkomst viel niet altijd goed uit te leggen. Deze en andere negatieve ervaringen van de mijnwerkers leidden in toenemende mate tot gevoelens van aangedaan onrecht.⁶

Jaren na de sluiting van de laatste steenkolenmijnen heerste er nog steeds verbittering onder veel oud-mijnwerkers. Het uitblijven van erkenning voor het lijden aan de beroepsziekte silicose, de weigering van een ongevalrente ten gevolge van verkeerde diagnoses van keuringartsen in dienst van de mijnen en het wegvallen van deze rente ten gevolge van de wijziging van de ongevalwetgeving in de nieuwe arbeidsongeschiktheidswetgeving in 1967, lagen hieraan ten grondslag.⁷ Daarnaast zouden er te hoge drempels voor de mijnwerkers zijn geweest om aanspraak te kunnen maken op een ongevalrente, terwijl sommige gepensioneerde mijnwerkers te maken kregen met als onredelijk ervaren kortingen (inhoudingen) op hun pensioenen.⁸

De silicoseproblematiek leidde in 1991 op provinciaal niveau tot de instelling van de Stuurgroep Silicose Oud-Mijnwerkers en op landelijk niveau tot een adviesaanvraag aan de Gezondheidsraad inzake de medische diagnostiek van silicose. De Stuurgroep onder leiding van gedeputeerde Pleumeekers bracht in september 1992 een eindrapport uit.⁹ De Commissie Silicosediagnostiek van de Gezondheidsraad, onder leiding van hoogleraar prof. dr. E. Wouters, kwam in november 1992 met haar adviesrapportage. Uiteindelijk kwam men tot het standpunt dat een genoegdoening voor de aan silicose lijdende

4 Maastricht, Regionaal Historisch Centrum Limburg (hierna verkort 'RHCL'), Archief Mijnindustrieraad (hierna verkort 'AM'), inv.nr. 138, dl. 6, bijlage 3.

5 Onder het toegangsnummer 08.001 e.v. zijn te vinden de archieven van de Administratieve rechtbanken als onderdeel van de Rechterlijke instellingen na 1842. Het archief van de Raad van beroep te Roermond over de periode 1903-1929 heeft nr. 08.008, over de periode 1930-1939 nr. 08.029, over de periode 1940-1949 nr. 08.032 en over de periode 1950-1959 nr. 08.040. De archieven zijn niet geheel compleet: er ontbreken nogal wat uitspraken en beschikkingen, mede ten gevolge van waterschade. De volgende inventarisnummers hebben betrekking op de Ongevallenwetgeving: -08.008: de nrs. 15, 27 tot en met 37, 40 tot en met 44, 46, 48, 50 tot en met 55; -08.029: de nrs. 15 tot en met 18; -08.032: het nr. 15 -08.040: de nrs. 27, en 29 tot en met 36.

6 De meeste gepubliceerde uitspraken die betrekking hadden op silicose bij mijnwerkers, zijn afkomstig van de Centrale Raad van Beroep te Utrecht (C.R.v.B.), het appelcollege in sociale zekerheidszaken. Vrijwel steeds betreft het appelen van een uitspraak van de Raad van beroep te Roermond. Voorbeelden van de strenge wettelijke bepalingen zijn te vinden in de uitspraken gepubliceerd in *Administratieve en Rechterlijke Beslissingen* (A.R.B.), later *Administratiefrechtelijke Beslissingen* (AB). Genoemd kunnen worden de fatale termijnen (zie b.v. C.R.v.B. 10 juni 1948, A.R.B. 1948, 720 e.v.), en de uitdrukkelijke eis dat silicose een beslissende oorzaak was van ongeschiktheid (zie b.v. C.R.v.B. 13 februari 1952, A.R.B. 1952, 351 e.v.). In laatstgenoemde uitspraak uitte de Centrale Raad verontrusting en vroeg aandacht van de wetgever. Hierover nader.

7 Stichting Silicose Oud-Mijnwerkers, *Een kwestie van ereschuld: eindverslag van de Stichting Silicose Oud-Mijnwerkers*, Maastricht, 2000, 8.

8 *Ibidem*, 26-27.

9 Stuurgroep Silicose Oud-Mijnwerkers, *Eindrapport Stuurgroep Silicose Oud-Mijnwerkers*, Maastricht, 1992.

oud-mijnwerkers alleszins gerechtvaardigd was. Gekozen werd voor toekenning van een eenmalige uitkering ten bedrage van f 20.000. In april 1993 werd vanuit de Stuurgroep de Stichting Silicose Oud-Mijnwerkers opgericht, die de uitvoering van het Reglement Eenmalige Silicosevergoeding Oud-Mijnwerkers op zich zou nemen.

De gevoelens van ongenoegen bij oud-mijnwerkers met silicose waren aanleiding voor nader onderzoek. De mijnwerkers waren vooral van oordeel dat hen ten onrechte financiële voordelen van de Ongevallenwet 1921 werden onthouden. Aan deze problematiek zal in dit artikel aandacht worden geschonken, waarbij zijdelings ook andere aspecten worden belicht. Bij de beoordeling van de rechtmatigheid van het al dan niet toekennen van de rechten op grond van die wet was, zoals hierboven werd aangegeven, vrijwel steeds de Raad van beroep te Roermond als eerste rechter aangewezen, met als appelcollege de Centrale Raad van Beroep te Utrecht.

2 Uitvoeringsorganen van de ongevallenwetgeving

Voor een goed begrip van de materie volgt hier allereerst een korte samenvatting van de uitvoeringsorganisatie van de ongevallenwetgeving vanaf 1901. Bij wet van 2 januari 1901 (Stbl. 1) kwam de Ongevallenwet tot stand, die in de loop van 1902 ten dele en per 1 februari 1903 geheel in werking is getreden. Schadeloosstellingen op grond van de wet werden verleend door de Rijksverzekeringsbank (RVB). De werkgever was verplicht premie te betalen aan de bank. Op verzoek van de werkgever kon worden toegestaan om het risico zelf te dragen. Ingaande 1 januari 1923 werd de uitvoering gedecentraliseerd. Bepaalde werkzaamheden werden overgedragen aan de Raden van Arbeid, onder meer de onderzoeken van ongevallen. De naam Rijksverzekeringsbank veranderde in 1956 in Sociale Verzekeringsbank (SVB).

De werkgever, in wiens onderneming een verzekerde werknemer een ongeval overkwam, was verplicht te zorgen dat de nodige geneeskundige hulp werd verstrekt. Vervolgens moest op korte termijn aangifte worden gedaan van het gebeurde door inlevering per post van een voorgeschreven formulier. De RVB en later de Raden van Arbeid waren met de verdere uitvoering belast. In het formulier dienden, naast de naam van de getroffene, ook te worden opgenomen: de naam en de woonplaats van de geneeskundige die de eerste hulp had verleend, het tijdstip van hulpverlening, de aard van het letsel en de tijd dat de getroffene vermoedelijk arbeidsongeschikt zou zijn (artikel 66). De geneeskundige hulp kon worden verleend door een ter plaatse gevestigde geneeskundige. In de loop der tijd hadden bedrijven van enige omvang een eigen aan het bedrijf verbonden geneeskundige dienst opgericht, die de voorgeschreven hulp verleende en de verdere formaliteiten afwikkelde.¹⁰ Deze ontwikkeling werd nadien in de wet neergelegd. Per einde 1928 werd een hoofdstuk

¹⁰ B. Barentsen, *Arbeidsongeschiktheid. Aansprakelijkheid, bescherming en compensatie*, diss. Leiden, Deventer, 2003, 85.

VIIa in de wet opgenomen over ondernemingen waaraan een geneeskundige dienst was verbonden. Indien een werkgever aan zijn onderneming een geneeskundige dienst wilde verbinden, dan kon deze dienst onder bepaalde voorwaarden door de RVB worden erkend. De geneeskundige hulp aan de door een ongeval getroffen en werd dan door de geneeskundige dienst verleend, tenzij de verzekerde gebruik wenste te maken van de diensten van een andere geneeskundige.¹¹

Bij de mijnbedrijven waren na de invoering van de Ongevallenwet verbandkamers ingericht, waar de door een ongeval getroffen werknemer de eerste hulp ontving. Ruim voor de wetswijziging van 1928 hadden de Staatsmijnen en de Oranje-Nassaumijnen al in 1918 samen een Geneeskundige Dienst der Nederlandse Steenkolenmijnen opgericht. Zowel de eerste hulp als de verdere medische behandeling geschieden sedertdien door de daaraan verbonden mijnartsen en verbandmeesters. Arts A.H. Vossenaar leidde tot in 1939 deze dienst, die ook wel het 'Mijnartseninstituut' werd genoemd. Aanvankelijk waren er twee mijnartsen, oplopend tot dertien in 1964.¹² Bij ongeval en sedert 1928 ook bij beroepsziekten was het regel dat de eerste hulp en later de verdere geneeskundige behandeling werden verleend door de mijnartsen.

3 Enkele inleidende aspecten van silicose bij mijnwerkers¹³

Over silicose is in de loop der tijd veel te doen geweest, niet alleen op geneeskundig en bedrijfstechnisch gebied, maar ook op juridisch gebied. Begin 1952 werd door de Mijnindustrie raad¹⁴ een Silicosecommissie voor het Limburgse mijngebied ingesteld. Deze commissie, bestaande uit vertegenwoordigers van werkgevers en werknemers, aangevuld met deskundigen op sociaal en juridisch terrein, had als taak voorstellen te doen en maatregelen voor te bereiden met betrekking tot silicose in al haar aspecten. In de loop van de jaren 1956 en 1957 verschenen in het blad *Nieuws van de Staatsmijnen* enkele artikelen, die op de werkzaamheden van deze commissie betrekking hadden.¹⁵

3.1 De beroepsziekte silicose

Allereerst het verschijnsel silicose. Het ontstaat door inademing van stof die kwarts bevat, waardoor in de longen veranderingen optreden door bindweefselvorming. Het ademhalend oppervlak van de longen kan hierdoor worden verkleind, met negatieve gevolgen voor

¹¹ Gegevens ontleend aan *Ongevallenwet 1921*, ed. Schuurman & Jordens, dl. 61, 19^e druk, Zwolle, 1961, 17-18 (Inleiding).

¹² J. van den Boogard et al. (red.), *Onder de rook van de mijn, het leven van de mijnwerker in Zuid-Limburg*, Zwolle, 2011, 141-142.

¹³ Zie ook E. Nijhof, 'Omstreden erfenissen: het mijnwerkerspensioen en de silicose', in A. Knotter (red.), *Mijnwerkers in Limburg. Een sociale geschiedenis*, Nijmegen, 2012, 568-599.

¹⁴ De Mijnindustrie raad was de benaming van het bestuur van het Bedrijfschap voor de Steenkolenmijnindustrie.

¹⁵ *Nieuws van de Staatsmijnen*, diverse jaargangen.

de longfunctie.¹⁶ Silicoselijders krijgen last van benauwdheid en kortademigheid en zijn na verloop van tijd aangewezen op de zuurstoffles. De ziekte kon lang onopgemerkt blijven en openbaarde zich soms pas tien à vijftien jaar na de blootstelling aan steenstof.¹⁷

De Limburgse mijnen hadden vanaf de jaren dertig onderzoek gedaan naar mogelijkheden om de schadelijke stofvorming te bestrijden. Er was een Stofinstituut van de gezamenlijke mijnen opgericht, dat nauw samenwerkte met het Instituut voor Longonderzoek, een aparte afdeling van de geneeskundige dienst van de gezamenlijke mijnen. Dit instituut beschikte over verschillende laboratoria, een röntgenafdeling en een administratieve dienst met archieven, waar tienduizenden longfoto's werden verwerkt en bewaard.¹⁸

Silicose wordt veroorzaakt door langdurige blootstelling aan steenstof. Aangezien in de beginfase van de steenkolenontginning gebruik werd gemaakt van het pikhouweel, was de vrijgekomen hoeveelheid stof nog beperkt. Met de komst van de mechanisatie van de kolenuitwinning in de jaren twintig kwam daarin verandering. De pneumatische afbouwhamer zorgde voor een veel grotere stofontwikkeling, waardoor er een toename van longklachten ontstond.¹⁹ De eerste uitgebreide Nederlandse rapportage op het gebied van de stoflongen verscheen in mei 1934 van de hand van hoofdmijnarts Vossenaar, op basis van onderzoek van vijfhonderd steenhouders. Zijn conclusie was dat de onderzochte mijnwerkers in volmaakte gezondheid verkeerden. Diezelfde arts had evenwel een jaar tevoren in een vertrouwelijke brief aan de mijndirecties laten weten dat er zich enkele ernstige gevallen hadden voorgedaan, waaruit een toename van silicose viel af te leiden.²⁰ Sinds 1938 waren in tien jaren in de Limburgse mijnen 110 mijnwerkers aan silicose overleden en werden er meer dan 1.110 renten op grond van de ongevallenwetgeving uitgekeerd.²¹

Artikel 87b en e van de Ongevallenwet merkte als beroepsziekte aan: 'silicose met of zonder tuberculose, voor zover die silicose een beslissende oorzaak is van de ongeschiktheid tot werken of van de dood, wanneer de silicose zich openbaart bij werklieden in bedrijven, waarin werkzaamheden worden verricht, waarbij de werklieden aan de schadelijke gevolgen van kwarts (siliciumdioxide) houdende stof zijn blootgesteld'.²²

Van bij het begin werd een strikt standpunt ingenomen met betrekking tot oorzaak en diagnose van de beroepsziekte silicose. Uitsluitend silicose, en dan ook nog alleen in het geval de silicose een beslissende oorzaak was van de ongeschiktheid of de dood, kon tot aanspraak op een schadeloosstelling op grond van de Ongevallenwet leiden.²³ De wetgever was van mening dat bij de stand van de medische kennis van toen geen andere long-aandoeningen van mijnwerkers onder de werking van de Ongevallenwet dienden te val-

16 *Nieuws van de Staatsmijnen*, 29 juni 1956.

17 B. Gielen, 'Sjtub', Hoofdmijnarts Vossenaar en stoflongen als beroepsziekte', *Skript, historisch tijdschrift*, 2003, nr. 3, 9.

18 *Nieuws van de Staatsmijnen*, 22 februari 1957.

19 Gielen, 'Sjtub', 9.

20 *Ibidem*, 10-11.

21 H.A. Muntjewerff, 'Waterinfusie in de Nederlandse steenkolenmijnen', *Erfgoed*, 1996, nr. 2, 58.

22 Weergegeven is de tekst van de Ongevallenwet zoals die luidde sinds 1949.

23 *Nieuws van de Staatsmijnen*, 27 juli 1956.

Vier foto's uit een reeks over de Limburgse mijnen, in november 1945 gemaakt door Krijn Taconis. Taconis (1918-1979) werkte onder meer voor Anefo, het Algemeen Nederlandsch Fotopersbureau. Collectie Nationaal Archief, Den Haag.

len.²⁴ De beroepsziekte silicose werd voorts alleen dan aanwezig geacht indien deze op een röntgenfoto duidelijk waarneembaar was. Dit was het door de geneeskundigen algemeen aanvaarde standpunt, dat door de Raad van beroep herhaaldelijk werd bevestigd. Deze uitgangspunten met betrekking tot oorzaak en diagnose bleven tijdens de hele toepassingsperiode van de Ongevallenwet gehandhaafd.

3.2 Bestrijdingsmaatregelen

Een belangrijke maatregel ter bestrijding van stof was het nat boren van schietgaten in het gesteente. Daarbij werd door de holle boorstang, tijdens het boren, water in de boorgaten geperst, met als resultaat dat het gevaarlijke fijne boormeel zich niet meer kon ontwikkelen. Nog belangrijker was echter de waterinfusie. Hierbij boort men gaten in de kool, gevolgd door het plaatsen van standpijpen, die met de waterleiding zijn verbonden. Onder druk wordt er water in geperst, dat door alle lagen van de koollaag doordringt en het aanwezige stof bevochtigt.²⁵

Naast deze bestrijdingsmethoden werden nog andere werkwijzen gehanteerd, zoals het natsproeien van het werkpunt, het aanbrengen van sproeiers boven de transportmiddelen en het bewerken van de kool met de natte afbouwammer. Uiteraard waren stofmaskers de aangewezen beschermingsmiddelen voor de ondergrondse mijnwerkers.²⁶

²⁴ Rapport van de Medische Commissie Longaandoeningen Mijnwerkers (februari 1954), 26.

²⁵ Nieuws van de Staatsmijnen, 8 maart 1957.

²⁶ *Ibidem*, 29 maart 1957.

Naast de technische bestond de geneeskundige preventie. Sedert begin 1936 werd van ieder nieuw aangemeld personeelslid bij de keuring een longfoto gemaakt. Bleek uit de foto van een grote gevoeligheid voor stof, dan werd de persoon voor steenwerk ongeschikt verklaard. Het volledige ondergrondse en bovengrondse personeelsbestand werd periodiek door het Instituut voor Longonderzoek gekeurd. De tijdsduur tussen de onderzoeken bedroeg zestien tot achttien maanden.²⁷ Wanneer de röntgenfoto daartoe aanleiding gaf, werd ook laboratoriumonderzoek verricht. Hierbij werd zo nodig de noodzakelijkheid van stofvrij of stofarm werk onderzocht.²⁸

4 Wettelijke mogelijkheden op grond van de Ongevallenwet

De ongevallenwetgeving bood de aan silicose lijdende mijnwerker twee soorten voorzieningen: gratis genees- en heilkundige behandeling en geldelijke schadeloosstelling. De mijnwerker had recht op behandeling van de silicose vanaf het moment dat deze aandoening arbeidsongeschiktheid veroorzaakte. De kosten waren voor de RVB, later de SVB. De geldelijke schadeloosstellingen waren onder meer: de tijdelijke uitkering, de voorlopige rente en de blijvende rente. De tijdelijke uitkering werd verstrekt gedurende zes weken en bedroeg 80% van het dagloon. Vervolgens kon iemand aanspraak maken op de voorlopige rente, indien hij geheel of gedeeltelijk ongeschikt was tot werken, terwijl er nog geen blijvende toestand was ingetreden. Deze rente bedroeg 70% (later 80%) van het dagloon,

²⁷ C.A.M. Hendriks, *Silicose en longtuberculose bij de arbeiders in de Nederlandse steenkolenmijnen*, diss. Utrecht, Heerlen, 1961, 87-93.

²⁸ *Nieuws van de Staatsmijnen*, 6 april 1957.

dat de mijnwerker zou hebben verdiend in het jaar voorafgaande aan het uitbreken van de ziekte. De blijvende rente ten slotte werd uitgekeerd wanneer een naar het zich liet aanzien blijvende toestand was ingetreden. Deze rente bedroeg eveneens 70% (later 80%) van het dagloon. Het bijzondere van de rente was dat deze werd uitgekeerd zolang de ongeschiktheid voortduurde, tot het overlijden.²⁹

De Ongevallenwet 1921 had betrekking op ongevallen die de werklieden in verband met hun dienstbetrekking waren overkomen (artikel 1). Ongeval betekende ongeluk. Ziekte viel aanvankelijk niet onder dat begrip. Daarom moest in 1928 bij wetwijziging de beroepsziekte met ongeval worden gelijkgesteld.³⁰ Het desbetreffende artikel³¹ bepaalde dat bij de toepassing van de artikelen van de wet voor 'ongeval' moest worden gelezen 'ziekte' en voor 'dag van ongeval' de 'dag, waarop de ziekte is uitgebroken'.

Het dagloon was in het algemeen het loon dat de arbeider in het jaar voorafgaand aan de datum van het ongeval gemiddeld per dag in feite verdiende (artikel 7 van de Ongevallenwet 1921). Een probleem bleek de vaststelling van de datum, waarop de beroepsziekte was uitgebroken. Normaliter zou in gevallen waarin de arbeider tijdens het lopende dienstverband zijn werk had moeten staken vanwege een ongeval, deze stakingsdatum als datum van het uitbreken van de ziekte worden aangemerkt. De beroepsziekte silicose heeft echter als kenmerk dat deze ziekte lange tijd onopgemerkt kan blijven. In zoverre is er een probleem. Voor deze gevallen, maar ook voor die waarbij de arbeider geen werkzaamheden in dienstverband meer verrichtte, heeft de rechtspraak nadere uitkomst geboden. Als ongevalsdatum (in de zin van de dag, waarop de beroepsziekte is uitgebroken) diende te gelden, indien althans silicose was vastgesteld, een van de volgende drie data:

- de dag waarop de arbeider bij de Bank een verzoek om schadeloosstelling had ingediend;
- de dag waarop de onderneming bij de Bank aangifte van de silicose had gedaan;
- de dag waarop het medisch onderzoek had plaatsgevonden, waarbij de beroepsziekte silicose röntgenologisch was vastgesteld.³²

Deze werkwijze werd ook wel aangeduid als de 'drie dataleer'. De datum die voor de verzekerde het meest gunstig uitviel diende te prevaleren.³³

Terzijde wordt nog opgemerkt dat werklieden in het algemeen weliswaar gedurende een korte termijn een beroep konden doen op de Ziektewet en aansluitend op de Invaliditeitswet, maar de uitkeringen op grond van deze laatste wet waren, ondanks de ingevoerde toeslagen, te laag om de invaliden een enigermate voldoende levensonderhoud te ver-

29 Ibidem, 28 september 1956; R.A.F. de Guasco, R.H. van der Meer en J.A. Hij, *Het sociaal verzekeringsrecht in Nederland*, Alphen aan den Rijn, 1971, 6-7.

30 Wet van 2 juli 1928, Stbl. 223.

31 Vanaf 1 oktober 1928 artikel 87c en vanaf 1 september 1949 artikel 87d van de Ongevallenwet 1921.

32 *Nieuws van de Staatsmijnen*, 19 oktober 1956. Centrale Raad van Beroep (C.R.v.B.) 13 februari 1952, *Administratief Rechterlijke Beschikkingen* (A.R.B.) 1952 346-347.

33 C.R.v.B. 13 februari 1952, A.R.B. 1952, 346 e.v.

schaffen.³⁴ De hoogte van de rente was bovendien afhankelijk van de verzekeringsduur en het bedrag van de geplakte rentezegels. Toekenning van een rente op grond van de Ongevallenwet in geval van arbeidsongeschiktheid wegens silicose bood dan ten minste nog een aan het loon gerelateerde uitkering.

De Ongevallenwet 1901 bracht de eerste publiekrechtelijk verplichte sociale verzekering tot stand. De wet verzekerde werklieden in een groot aantal opgesomde verzekeringsplichtige bedrijven bij ongeval in verband met de uitoefening van het bedrijf. In 1921 werd de Ongevallenwet 1901 ingrijpend gewijzigd. Voortaan werd gesproken over de Ongevallenwet 1921. Vielen aanvankelijk alleen gevaarlijke industriële bedrijven onder de wet, sedert 1921 gold de wet voor alle bedrijven, met uitzondering van bedrijven in de land- en tuinbouw, de zeevaart en de zeevisserij. Voor deze bedrijven golden aparte wettelijke regelingen. Arbeiders werden verzekerd tegen de financiële gevolgen van ongevallen die met hun werk in verband stonden. De schadeloosstellingen op grond van deze wet betroffen in hoofdzaak: genees- en heelkundige behandeling, een tijdelijke uitkering en een rente aan de verzekerde of diens nagelaten betrekkingen (artikelen 14-25a).³⁵

Om voor een schadeloosstelling in aanmerking te komen, moest er sprake zijn van een 'ongeval' van een 'arbeider' in een 'verzekeringsplichtig bedrijf'. Voor ons onderwerp is in het bijzonder het begrip 'ongeval' van belang. De wet gaf geen definitie van het begrip. De praktijk en de rechtspraak hebben in de loop van de tijd nadere invulling gegeven. Onder ongeval moest worden verstaan een plotselinge inwerking op een persoon van een van buiten komende oorzaak, waarvan de aantasting van de gezondheidstoestand van lichaam of geest het gevolg is.³⁶

In 1928 volgde een verdere uitbreiding van de werkingssfeer van de wet. Sedertdien werd een aantal beroepsziekten met ongeval gelijkgesteld. Aanleiding hiervoor was de ratificatie van een internationaal verdrag over schadeloosstelling van beroepsziekten. Ruim tien jaar later (1939) werd de lijst met het aantal gelijkgestelde beroepsziekten uitgebreid. Sindsdien werd een dertiental gevallen met beroepsziekten gelijkgesteld, waaronder silicose met of zonder longtuberculose, als beslissende oorzaak der arbeidsongeschiktheid bij werklieden, die aan de schadelijke werking van steenstof (waren) blootgesteld in een aantal nader aangeduide bedrijven.³⁷ In 1949 werd het woord 'steenstof', dat een ruime strekking heeft, vervangen door 'kwarts (siliciumdioxide) houdend stof'.³⁸ De Medische Commissie Longaandoeningen Mijnwerkers wees in haar rapport van februari 1954 op de omstandigheid dat met betrekking tot deze wijziging bij de behandeling van het wets-

34 J. Mannoury, *Hoofdtrekken van de sociale verzekering*, Alphen aan den Rijn, 1967, 40.

35 A.N. Molenaar, *Arbeidsrecht*, dl. 2B, Zwolle, 1958, 1570-1571. De in de wet gebezigde term 'nagelaten betrekkingen' had een ruime strekking. Onder bepaalde omstandigheden konden zelfs schoonouders van de overleden verzekerde recht op een rente hebben (zie art. 21).

36 *Ibidem*, 1560; C.R.v.B. 12 juli 1928, A.R.B. 1928,658.

37 J. van Santbrink, *De Ongevallenverzekering*, Maastricht, 1940, 129.

38 Wet van 25 februari 1949, Stbl. J 98.

ontwerp geen toelichting werd gegeven.³⁹ Door deze beperkte omschrijving te gebruiken, bleek de wetgever aan te sluiten bij de internationaal gebruikte definitie, waarbij het standpunt werd ingenomen ‘dat er slechts sprake kan zijn van silicose wanneer vrij kiezelzuur (kwarts) bevattend stof werd ingeademd’.⁴⁰

De gelijkstelling met een bedrijfsongeval werd in het algemeen aangenomen, indien de ziekte zich openbaarde gedurende de dienstbetrekking of binnen een bij algemene maatregel van bestuur te stellen termijn na beëindiging van de dienstbetrekking. Deze termijn was in het geval van silicose twaalf maanden. Inmiddels was evenwel medisch komen vast te staan dat (onder meer) silicose zich ook na het einde van deze termijn kon openbaren. Daarom was de mogelijkheid geschapen om in een dergelijk geval binnen een bepaalde termijn (in geval van silicose vijf jaren) te bewijzen dat de na de normale termijn ontstane beroepsziekte in verband stond met de dienstbetrekking. Deze bewijslast rustte op de verzekerde of diens nagelaten betrekkingen.⁴¹ Blijkens de jurisprudentie diende een verband met de dienstbetrekking van een ziekte, die zich openbaarde na de bedoelde vijfjarentermijn, zonder meer buiten beschouwing te blijven.⁴²

Bij wetswijziging begin 1949 werd deze termijn van vijf jaren afgeschaft. Het werd wenselijk geacht om te komen tot een volledige gelijkstelling van beroepsziekten met de eigenlijke ongevallen. Bij deze laatste groep gold immers niet een dergelijke beperkte termijn voor het bewijs.⁴³ De wettelijke bepaling liet sedertdien toe te allen tijde te bewijzen dat verband tussen de beroepsziekte silicose en de dienstbetrekking aanwezig was.⁴⁴

5 Praktische toepassing van de Ongevallenwet ten aanzien van mijnwerkers

Naast de al genoemde beperkingen was er nog een andere fatale bepaling, neergelegd in artikel 73 van de Ongevallenwet 1921. Een vraag om schadeloosstelling krachtens de wet diende binnen een jaar na het ongeval te worden gedaan en, indien de aanvraag werd gedaan door de nagelaten betrekkingen van de getroffene, binnen een jaar na het overlijden van de getroffene. Volgens artikel 87c (later 87d) van de wet werd met betrekking tot ongevallen gelijkgestelde beroepsziekten voor ‘ongeval’ gelezen ‘ziekte’.

Voldeed men niet aan het bepaalde van artikel 73, dan was het einde verhaal. De aanvraag werd niet ontvankelijk verklaard. Hierop bestond slechts een uitzondering, genoemd in het derde lid van artikel 73. In geval dat de aanvrager kon aantonen dat de gevolgen van het ongeval zich niet terstond na het ongeval hadden geopenbaard of als zodanig

39 Rapport Commissie Longaandoeningen, 4.

40 Ibidem, 6.

41 Santbrink, *De Ongevallenverzekering*, 130.

42 C.R.v.B. 10 juni 1948, A.R.B. 1948, 720 e.v. Zie ook Nuver in: F.J.M. Cerutti en E.H. Nuver, *Uitspraken inzake de sociale verzekeringen: een keuze uit vele duizenden uitspraken*, Amsterdam: Fed, 1958. (Rechtspraakserie; no. 2), 36.

43 Wet van 25 februari 1949, Stbl. J 98; zie ook Nuver en Cerutti, *Uitspraken sociale verzekeringen*, 36.

44 Nuver en Cerutti, *Uitspraken sociale verzekeringen*, 36.

waren herkend, dan begon de verjaringstermijn te lopen van de dag nadat zij zich hebben geopenbaard of als zodanig zijn herkend.⁴⁵

In het geval van de silicoselijders legde deze bepaling evenwel een zeer zware bewijslast op de schouders van de gewezen mijnwerkers. Deze bewijslast vloeide uit de tekst van de bepaling voort en was blijkens de wetsgeschiedenis ook uitdrukkelijk beoogd: in een uitspraak uit het jaar 1990 overwoog de Centrale Raad van Beroep dat artikel 73 van de wet de belanghebbende een eigen verantwoordelijkheid met betrekking tot het doen van aangifte oplegde.⁴⁶ Deze uitleg door de rechter kwam hard aan bij de mijnwerkers. Het was juist hun klacht dat de mijnartsen destijds niet vertelden wat hun mankeerde. En als men al wat verder doervroeg, dan kwam steevast de diagnose astma, bronchitis of tuberculose, aandoeningen die niet als beroepsziekte werden aangemerkt. Dat het feitelijk silicose was, werd niet gezegd. Raakte de mijnwerker in verband met silicose arbeidsongeschikt, dan waren de financiële gevolgen voor rekening van de mijnen. Bij de overige ziekten was dat niet het geval. De betrokkenen waren dan aangewezen op de lagere uitkeringen op grond van de Invaliditeitswet.⁴⁷ Uit de bepaling van artikel 73 blijkt voorts dat de rechtspositie van de verzekerden die leden aan de beroepsziekte silicose in negatieve zin afweek van die van degenen, die door een ongeval waren getroffen. Immers een ongeval is onmiddellijk duidelijk, terwijl het moment van intrede bij silicose niet onmiddellijk vaststelbaar is; de ziekte leidt aanvankelijk een verborgen bestaan en kan pas achteraf worden vastgesteld.⁴⁸

Hoofdstuk IXa van de Ongevallenwet 1921 handelde over de beroepsziekten. Het hoofdstuk werd ingevoegd bij wet van 2 juli 1928 (Stbl. 223). Aanvankelijk bevatte het de artikelen 87a tot en met 87d, terwijl in 1949 een artikel werd toegevoegd met vernummering van 87a tot en met 87e.⁴⁹ Artikel 87a stelde voor de toepassing van de wet met ongevallen, overkomen in verband met de dienstbetrekking, gelijk de in artikel 87b aangewezen beroepsziekten. Onder e van dat artikel werd silicose vermeld. Aanvankelijk luidde deze bepaling als volgt: ‘silicose met of zonder longtuberculose, voor zoover die silicose een beslissende oorzaak is van de ongeschiktheid tot werken of van de dood, wanneer de silicose zich openbaart bij werklieden in: het mijnbouwbedrijf (...) indien redelijkerwijze kan worden aangenomen, dat de werklieden aan de schadelijke inwerking van steenstof zijn blootgesteld geweest’.⁵⁰ Sedert 1949 luidde deze bepaling als volgt: ‘silicose met of zonder tuberculose, voor zoover die silicose een beslissende oorzaak is van de ongeschiktheid tot werken of van de dood, wanneer de silicose zich openbaart bij werklieden in bedrijven, waarin

45 H.W. Groeneveld en G.J. Stemberg, *De Ongevallenwet 1921*, Alphen aan den Rijn, 1922, 173-174.

46 C.R.v.B. 19 april 1990, *Liquidatiewet Ongevallenwetten (Liq. OW) 1986/2*, 3, 4 en 5.

47 *De Volkskrant*, 15 december 1990; Stichting Silicose Oud-Mijnwerkers, *Een kwestie van ereshuld*, 19-20.

48 Op een discrepantie in de wet in dit soort gevallen wees reeds in 1942 H. Smit in zijn artikel: ‘De beoordeling van de beroepsziekte silicose, in verband met het recht op schadeloosstelling krachtens de Ongevallenwet 1921’, in: *De Sociale Verzekeringsgids*, november 1942, 70.

49 Wet van 25 februari 1949, Stbl. J. 98, in werking getreden op 1 september 1949.

50 Wet van 15 december 1938, Stbl. 804, in werking getreden op 1 juli 1939.

werkzaamheden worden verricht, waarbij de werklieden aan de schadelijke inwerking van kwarts (siliciumdioxide) houdend stof zijn blootgesteld'.⁵¹

Bepalend voor de vraag of de verzekerde mijnwerker in het mijnbouwbedrijf een beroep kon doen op het recht op uitkering ingevolge de Ongevallenwet 1921 was derhalve het antwoord op een andere vraag, namelijk of bij hem kon worden gesproken van silicose met of zonder tuberculose, voor zover die silicose een beslissende oorzaak van de ongeschiktheid tot werken was.⁵² Twee vragen dringen zich dan op. Op de eerste plaats de vraag wat de bedoeling is van de woorden 'silicose met of zonder tuberculose' en vervolgens wat de voorwaarde inhoudt dat 'die silicose een beslissende oorzaak (is) van de ongeschiktheid tot werken'.

Vooropgesteld wordt dat de beoordeling of de mijnwerker aan silicose met of zonder tuberculose lijdt een medische evaluatie is. Het is de medicus die deze vraag dient te beantwoorden. Blijkens de jurisprudentie mocht alleen silicose worden aangenomen wanneer die aandoening röntgenologisch duidelijk waarneembaar was. Daarbij werd uitdrukkelijk gerefereerd aan de toenmalige stand der wetenschap.⁵³

Onder 'silicose met tuberculose' werd volgens de jurisprudentie niet een silicose naast longtuberculose verstaan, maar 'een door de silicose beïnvloede combinatie van beide ziekten, welke zich op de röntgenfoto wel als een onontwarbare mengvorm van beide componenten openbaart'.⁵⁴ Bedacht dient te worden dat destijds de exacte diagnose van verschillende longziekten, waaronder silicose, tuberculose en bronchitis, in bepaalde stadia moeilijk was vast te stellen.⁵⁵

Bij de beoordeling van de vraag of er sprake was van silicose als beslissende oorzaak van arbeidsongeschiktheid werd uitgegaan van de begripsomschrijving zoals neergelegd in het bepaalde in artikel 18, eerste en tweede lid, van de Ongevallenwet 1921. Indien er geen ongeschiktheid tot werken bestond, was er geen aanspraak op schadeloosstelling. De artikelden luidden destijds:

Voor de toepassing van deze wet wordt een werkmán geheel of gedeeltelijk ongeschikt geacht tot werken, indien hij geheel of gedeeltelijk ongeschikt is geworden tot arbeid, die voor zijn krachten en bekwaamheid is berekend, en die met het oog op zijn opleiding en vroeger beroep hem in billijkheid kan worden opgedragen ter plaatse waar hij arbeid verricht of het laatst verricht heeft of op een naburige soortgelijke plaats.

Bij de vaststelling van de ongeschiktheid tot arbeid wordt, zooveel doenlijk, rekening gehouden met de door deze arbeidsongeschiktheid veroorzaakte verminderde gelegenheid tot het verkrijgen van arbeid als bedoeld in het vorige lid.

51 Wet van 25 februari 1949, zie boven.

52 Zie over deze materie: J. Veenstra, 'De rechtspraak van de Centrale Raad van beroep betreffende de beroepsziekte silicose', *Sociale Verzekering*, 1957, 165-168 en 177-179.

53 C.R.v.B. 13 februari 1952, O.W. 1951/335 en 1951/355, A.R.B. 1952, 351-352 en 352-354.

54 Veenstra, 'De rechtspraak', 166.

55 Smit, 'De beoordeling van de beroepsziekte silicose', 56-57.

Allereerst werd door de medicus vastgesteld of en, zo ja, in welke mate de arbeidsvaliditeit van de mijnwerker in vergelijking met zijn gezonde beroeps- en leeftijdgenoten door de silicose was verminderd. Die mate werd uitgedrukt in percentages: 0, 30, 50, 70 en 100 procent. Indien de conclusie luidde 50 procent of meer, dan werd de arbeidsongeschiktheid in de zin van de wet zonder meer op 50 procent of hoger gesteld. Bij een medische schatting van 30 procent was het mogelijk dat het bestaan van arbeidsongeschiktheid niet werd aangenomen, namelijk:

indien na een technisch en loonkundig onderzoek (...) [bleek], dat [de mijnwerker] het hem naar zijn leeftijd en arbeidsverleden op te dragen werk zonder tekortkomingen [kon verrichten]. [Kon] daartoe echter op grond van het technisch en loonkundig onderzoek niet worden geconcludeerd, dan werd de medische schatting gevolgd en dienovereenkomstig de arbeidsongeschiktheid (...) op 30% bepaald.⁵⁶

Veenstra concludeerde in zijn artikel op basis van jurisprudentie dat de silicose een niet beslissende oorzaak van arbeidsongeschiktheid is, als deze ziekte de betrokken mijnwerker wel voor zijn oorspronkelijke zware werk ongeschikt maakt, maar niet voor het om andere redenen dan silicose verrichte lichtere werk.⁵⁷

6 Een rechterlijke noodkreet

Op 13 februari 1952 deed de Centrale Raad van Beroep uitspraak in een aantal beroepszaken op grond van de Ongevallenwet (O.W), die betrekking hadden op de beroepsziekte silicose. En in een van die zaken, bekend onder O.W. 1951/335, deed de Raad iets heel opmerkelijks.⁵⁸ Hij had te beslissen over de vraag of bij eiser silicose een beslissende oorzaak was van de bij hem bestaande arbeidsongeschiktheid. Op grond van de uitgebrachte medische rapporten en afgelegde verklaringen van de getuigen-deskundigen (longartsen) kwam de Raad tot een bevestiging van de uitspraak van de Raad van Beroep te Roermond, waarbij het beroep van eiser ongegrond was verklaard. Vervolgens overwoog de Raad zich nog 'gedrongen te voelen' tot nadere opmerkingen. Het was de Raad bekend dat er tussen de bevoegde deskundigen vaak verschil van mening bestond ten aanzien van de vraag wanneer op grond van het röntgenbeeld diende te worden aangenomen dat er sprake was van silicose. Sommige deskundigen waren op grond van een bepaalde vorm van longtekening van mening dat deze longtekening wel duidelijk een gevolg was van de stofinademing bij het ondergrondse werk in de mijnen, doch dat hier geen sprake zou zijn van silicose in de zin van de wet. Andere deskundigen waren van oordeel 'dat geringe hoeveelheden kwarts

⁵⁶ Veenstra, 'De rechtspraak', 167; onze aanvullingen tussen haken [H.M.].

⁵⁷ *Ibidem*, 168.

⁵⁸ A.R.B., 1952, 351-352.

samen met het in de mijnen veel voorkomende element C evenveel afwijkingen kunnen opleveren, als gevonden worden bij hen, die in hoofdzaak in het veel kwartshoudende stof werken'. De Raad verwees vervolgens naar de wetswijziging uit 1949 betreffende artikel 87b van de Ongevallenwet 1921, eerste lid, onder e, waarbij het woord 'steenstof' werd vervangen door 'kwarts (siliciumdioxide) houdend stof'. Op grond daarvan werd geoordeeld 'dat in elk geval, waarin duidelijke silicotische afwijkingen aanwezig zijn, ook al is dit een gevolg van de inademing van minimale hoeveelheden kwartshoudend stof, silicose in de zin van meergenoemde wetbepaling aanwezig is, indien ook overigens aan de in die wetbepaling gestelde voorwaarden is voldaan'. De Raad moest evenwel vaststellen dat de wet nog uitdrukkelijk de eis stelde dat de silicose een beslissende oorzaak moest zijn van de ongeschiktheid tot werken of van de dood. Deze verzwaarde wettelijke eis had tot gevolg 'dat in vele gevallen schadeloosstelling op grond van de Ongevallenwet 1921 (moest) worden ontzegd aan mijnwerkers, bij wie geen of nog geen röntgenologische waarneembare silicose in vorenbedoelde zin aanwezig (kon worden geacht), doch die kennelijk op grond van hun arbeid in de mijnen in belangrijke mate arbeidsongeschikt (waren) geworden'. Daarnaast wees de Raad nog op de verklaring van de hoogleraar Bronkhorst 'dat door het werken in de mijnen zich silicium in de longen afzet, waardoor de mijnwerkers vatbaarder worden voor tuberculose en bronchitis'. Deze ziekten kunnen zich na het ontstaan in snelle mate ontwikkelen, waardoor arbeidsongeschiktheid al veroorzaakt wordt, terwijl silicose nog niet kan worden aangetoond. De wetgever heeft ongetwijfeld, toen silicose als beroepsziekte in de wet werd opgenomen, voor ogen gestaan 'de mijnwerker te beschermen tegen voor zijn gezondheid schadelijke gevolgen van zijn veeleisend werk, doch in de praktijk is gebleken, dat (...) dit doel niet bereikt is'. Deze overwegingen brachten de Raad tot de vraag 'of niet de totstandkoming van een afzonderlijke wet voor de beroepsziekten van mijnwerkers aanbeveling zou verdienen'.

Naar aanleiding van deze uitspraak richtte de Raad van Vakcentrales te Utrecht zich bij brief van 17 maart 1952 tot de minister van Sociale Zaken en Volksgezondheid met het verzoek tot aanvulling van artikel 87b van de Ongevallenwet 1921 en met de vraag om een algemene herziening van de verzekeringswet ten aanzien van beroepsziekten in overweging te nemen. Ook een lid van de Tweede Kamer, C.J. van Lienden,⁵⁹ richtte zich met vragen over dezelfde materie tot de minister.⁶⁰ Op 24 april 1952 antwoordden de verantwoordelijke ministers van Sociale Zaken en van Economische Zaken dat aan de Rijksverzekeringsbank en de Mijnindustrieraad gevraagd was om een oordeel omtrent een wijziging van de Ongevallenwet.⁶¹ Bij memorie van antwoord van 11 november 1954 werd gesteld dat de medische commissie ter bestudering van longandoeningen van mijnwerkers van oordeel was dat de geldende wettelijke omschrijving van silicose nog juist was en dat een wijziging

59 C.J. van Lienden was lid van de Tweede Kamer voor de SDAP (1937-1946).

60 RHCL, AM, inv.nr. 138, dl. 1, bijlage 1.

61 *Handelingen Tweede Kamer, 1951-1952, nr. 126.*

niet noodzakelijk was. Anthraco-silicose zou al onder het begrip silicose vallen. Andere longaandoeningen bij mijnwerkers behoefden niet met ongeval gelijkgesteld te worden.⁶² Na dit antwoord werd, voor zover kon worden nagegaan, niet meer op de kwestie teruggekomen. Vermoedelijk heeft daarbij een rol gespeeld dat inmiddels nieuwe wetgeving werd voorbereid met betrekking tot arbeidsongeschiktheid in ruime zin, waarbij zowel de Ongevallenwet alsook de Invaliditeitswet zouden kunnen worden ingetrokken.

7 Stand van de medische wetenschap

Het behoeft geen betoog dat de vraag of een verzekerde werknemer aan silicose lijdt, beantwoord dient te worden door ter zake bevoegde geneeskundigen, in het bijzonder longartsen. Van begin af aan werd daarbij gebruik gemaakt van röntgenologisch onderzoek. Het oordeel van de geneeskundigen en de toegepaste onderzoeksmethoden waren mede afhankelijk van de stand van de medische wetenschap van het moment. Het was dan ook mogelijk dat een bepaalde onderzoeksmethode zich in de loop der tijd verbeterde met het gevolg dat een in het verleden gestelde diagnose onjuist kon zijn vanwege de minder doeltreffende oude methode. In 1942 al wees Smit op de moeilijkheid om een juiste diagnose te stellen van verschillende longziekten in bepaalde stadia, waaronder silicose.⁶³ De door de beroepsrechter geraadpleegde longarts Deenstra gaf in 1952 aan dat in de toekomst het longfunctieonderzoek zich zodanig kon ontwikkelen, dat ten gevolge daarvan silicose zou kunnen worden aangenomen zonder duidelijke aanwijzingen op de röntgenfoto.⁶⁴ Bepalend was echter steeds de stand van de medische wetenschap op het moment van beoordeling.

In 1952 werd door de Mijnindustrieraad een commissie van medische deskundigen ingesteld, die de vraag werd voorgelegd of en, zo ja, welke andere longaandoeningen van mijnwerkers dan silicose voor de toepassing van de ongevallenwetgeving moesten worden gelijkgesteld met ongevallen, overkomen in verband met de dienstbetrekking. Het onderzoek van deze breed samengestelde commissie onder leiding van de hoogleraar Bronkhorst⁶⁵ leidde in 1954 tot een ontkennende beantwoording, op grond van 'de huidige stand van onze kennis'.⁶⁶

62 Kamerstukken Tweede Kamer, 1954-1955, nr. 3700 K, onder nr. 7.

63 Smit, 'De beoordeling van de beroepsziekte silicose', 56-57.

64 C.R.v.B. 13 februari 1952, A.R.B., 1952, 354.

65 Deze commissie bestond, naast de voorzitter prof. dr. W. Bronkhorst, hoogleraar longziekten aan de Rijksuniversiteit Utrecht, uit de heren dr. A.Chr. Appelman, longarts en hoofd van het districtsconsultatiebureau te Heerle, dr. A.V.M. Mey, hoofd van het instituut voor longonderzoek der Gezamenlijke Steenkolenmijnen in Limburg te Heerlen, dr. J. Wester, medisch adviseur bij de Rijksverzekeringsbank, dr. F. Bezemer, medisch adviseur bij de Arbeidsinspectie, dr. P.A. van Luijt, voorzitter van de Gezondheidsraad, en dr. H.A. Vogelenzang, medisch adviseur bij het Gemeenschappelijk Administratiekantoor.

66 Molenaar, *Arbeidsrecht*, dl. 2B, 1570-1571; *Rapport van de Medische Commissie Longaandoeningen Mijnwerkers*, februari 1954.

De commissie constateerde dat de Nederlandse wetgever blijkens de tekst van het betreffende artikel 87b, eerste lid, aanhef en onder e, bleef vasthouden ‘aan de definitie van Johannesburg (1930), in Genève (1938) gehandhaafd, waarbij werd aangenomen dat er slechts sprake kan zijn van silicose wanneer vrij kiezelzuur (kwarts) bevattende stof werd ingeademd’.⁶⁷ De commissie was van oordeel dat deze opvatting nog steeds als juist moest worden aangenomen. Tot eenzelfde oordeel kwam de commissie met betrekking tot de in Nederland geldende criteria bij de beoordeling van de individuele gevallen in verband met de toepassing van de wet.⁶⁸

In 1966 verscheen het proefschrift van J. Rodenburg over de gevolgen van inademing van steenstof en kolenstof.⁶⁹ In hoofdstuk V besprak hij het rapport van de Medische Commissie Longaandoeningen Mijnwerkers uit 1954. Opgemerkt werd dat de richtlijnen, die tot in de jaren zestig gevolgd werden bij de beoordeling van longaandoeningen van mijnwerkers, in overeenstemming waren met de richtlijnen in het rapport van de commissie.⁷⁰ Rodenburg concludeerde in zijn proefschrift dat het door hem verrichte onderzoek de juistheid en redelijkheid van het standpunt van de commissie heeft bevestigd. Evenwel was hem uit zijn onderzoek gebleken dat ook andere longaandoeningen dan silicose bij mijnwerkers meestal ‘toch als een gevolg van het uitgeoefende beroep zullen moeten worden beschouwd’. Daarnaast was hij van oordeel dat het criterium van de röntgenologisch duidelijk zichtbare silicose ‘terecht is aangehouden om met reden silicose in de longen aanwezig te achten’.⁷¹ Samenvattend kan met enige voorzichtigheid geconcludeerd worden dat de medische wetenschap tot 1966 geen overtuigende aanwijzingen bood om andere longaandoeningen dan silicose als beroepsziekte aan te merken, terwijl volgens de geneeskundigen in Nederland voor de vaststelling van silicose de methode van het röntgenologisch onderzoek terecht werd aangehouden.

8 Medische informatievoorziening aan mijnwerkers met silicose

Een van de klachten van de mijnwerkers betrof de omstandigheid dat de mijnartsen geen of onvoldoende informatie verstrekten met betrekking tot silicose. Röntgenfoto’s en onderzoekresultaten kregen zij nooit te zien. Bovendien zouden de mijnartsen nogal moeite hebben gehad met het aanvaarden van silicose als beroepsziekte.⁷² Daardoor zouden diverse aanspraken op een ongevalrente zijn afgewezen. Een klacht als deze valt vandaag nog moeilijk te beoordelen. Van onderzoeken met betrekking tot dit soort klachten, met toepassing van hoor en wederhoor, is, voor zover bekend, niet gebleken.

67 Rapport Commissie Longaandoeningen, 6.

68 *Ibidem*, 27.

69 J. Rodenburg, *Gevolgen van inademing van steenstof en kolenstof*, diss. Utrecht, 1966.

70 *Ibidem*, 146.

71 *Ibidem*, 146-151.

72 Van den Boogard, *Onder de rook van de mijn*, 146.

Wel blijkt uit de archiefstukken van de Mijnindustrieraad dat binnen de Silicosecommissie over dit punt een gedachtewisseling heeft plaatsgevonden. In het eerste kwartaal van 1955 werd de vraag aan de orde gesteld in hoeverre, en op welke wijze, de mijnwerker over zijn lichamelijke toestand zou moeten worden ingelicht. Uit het verslag van het overleg komt onder meer de opvatting naar voren dat de mijnwerkers een zekere schroom hadden om vragen te stellen, aangezien de artsen toch geen inlichtingen wensten te verschaffen. Ook werd het standpunt geventileerd dat de mijnwerkers wetenschap over hun ziekte geestelijk niet zouden kunnen verwerken. Het verstrekken van inlichtingen aan silicoselijders zou soms zelfs psychisch een ongunstig effect kunnen hebben.

Anderzijds werd benadrukt dat eenieder het recht heeft over zijn lichamelijke toestand te worden ingelicht. Dat zou dan moeten gebeuren in een vertrouwelijk gesprek. In de loop van het overleg werd het standpunt ontwikkeld dat silicosepatiënten omtrent hun toestand moesten worden ingelicht, in beginsel door hun mijnarts. Wanneer de betrokkenen dat wensten, zouden zij een onderhoud kunnen aanvragen bij dr. Mey, hoofd van het Instituut voor Longonderzoek.⁷³ In theorie stond derhalve voor de mijnwerkers de mogelijkheid open om te worden ingelicht omtrent hun lichamelijke gezondheidstoestand.

9 Overgangsregeling na intrekking van de Ongevallenwet in 1967

Ingevolge artikel 3, eerste lid, van de ‘Liquidatiewet Ongevallenwetten’⁷⁴ werd onder andere de Ongevallenwet 1921 met ingang van 1 juli 1967 ingetrokken. Het tweede lid van dat artikel hield in dat de bepalingen van die wet en van haar uitvoeringsbesluiten van toepassing bleven ten aanzien van rechten, bevoegdheden en verplichtingen, betrekking hebbende op het tijdvak voor 1 juli 1967.

Indien een mijnwerker op enig moment na die datum van oordeel was dat zijn ongeschiktheid ten gevolge van silicose al vóór die datum was ingetreden, dan was hij bevoegd om een aanvraag op grond van de Ongevallenwet 1921 ook na 1 juli 1967 in te dienen. Die aanvraag diende dan te worden getoetst aan het bepaalde in artikel 73 van de wet. Hierboven is al aangegeven dat het derde lid van dat artikel op de mijnwerker een zware bewijslast legde, welke nog eens werd benadrukt in de uitspraak van de Centrale Raad van Beroep van 19 april 1990.⁷⁵ De mijnwerker kon alleen in zijn verzoek om een schadeloosstelling worden ontvangen indien hij kon aantonen dat hij pas minder dan een jaar voor de indiening van het verzoek redelijkerwijs had kunnen onderkennen dat ten gevolge van de beroeps-

73 RHCL, AM, inv.nr. 138a, dl. 8A, bijlage 6.

74 De Liquidatiewet Ongevallenwetten – de Wet van 2 februari 1967, Stb.99 – had betrekking op de liquidatie van de wettelijke ongevallenverzekering in verband met de invoering van de Wet op de arbeidsongeschiktheidsverzekering. Ingetrokken werden onder meer: de Ongevallenwet 1921, de Land- en Tuinbouwongevallenwet 1922 en de Zeeongevallenwet 1919. Tevens werden meerdere overgangsbepalingen opgenomen.

75 C.R.v.B. 19 april 1990, *Liquidatiewet Ongevallenwetten (Liq. OW) 1986/2*, 3, 4 en 5.

ziekte silicose zijn geschiktheid voor de door hem verrichte werkzaamheden in de mijnen verminderd was. Aan deze bewijslast voldoen bleek in de praktijk bij gebrek aan voldoende medische gegevens vrijwel onmogelijk.⁷⁶

10 Voortschrijdend inzicht vanaf 1990: adviezen van de Gezondheidsraad en van de Stuurgroep silicose oud-mijnwerkers

In december 1990 werd minister-president Lubbers bij de herdenking van de aankondiging van de sluiting van de mijnen in Limburg 25 jaar voordien nadrukkelijk geconfronteerd met de problematiek van de oud-mijnwerkers die aan silicose leden. Aandacht werd gevraagd voor hun financiële en sociaalpsychologische zorgen.⁷⁷ Dat leidde tot de instelling van de Stuurgroep Silicose Oud-Mijnwerkers en tot een adviesaanvraag aan de Gezondheidsraad. Uit de hierna te bespreken rapportage van laatstgenoemde instantie bleek dat achteraf bezien kanttekeningen kunnen worden geplaatst bij de medische beoordeling van de longaandoeningen van mijnwerkers. De klachten van deze mijnwerkers moesten met de nadien bekende wetenschap als terecht worden aangemerkt. Ook de Stuurgroep kwam na onderzoek tot de conclusie dat de klachten inzake de juridische toegangsmogelijkheden terecht bleken te zijn.

In oktober 1991 verzocht de staatssecretaris van Volksgezondheid aan de Gezondheidsraad advies uit te brengen inzake de diagnostiek van silicose. Daartoe werd door die Raad een Commissie Silicosediagnostiek ingesteld onder leiding van de hoogleraar prof. dr. E. Wouters, hoofd van de afdeling longziekten van het Academisch Ziekenhuis te Maastricht. Het advies van die commissie werd in november 1992 door de Gezondheidsraad uitgebracht.⁷⁸

Aan de Gezondheidsraad werd onder meer gevraagd wat de stand van de wetenschap was met betrekking tot de medische diagnostiek van silicose, en met welke mate van zekerheid naar de stand van de medische wetenschap ten tijde van de toepassing van de ongevallenwetgeving een juiste diagnose kon worden gegeven. Tevens werd gevraagd of de destijds door het uitvoeringsorgaan gevolgde werkwijze een adequate beoordeling van de mate van de arbeidsongeschiktheid ten gevolge van silicose waarborgde.

De antwoorden waren onthutsend. De commissie constateerde dat het naar de huidige stand van de wetenschap niet gerechtvaardigd is om ziekteverschijnselen die het gevolg kunnen zijn van langdurige blootstelling aan kolenmijnstof te beperken tot de kenmerkende verschijnselen van silicose. In het bijzonder is het 'niet mogelijk om chronische specifieke respiratoire aandoeningen (met name bronchitis of emfyseem) hiervan volledig te onderscheiden'. Voorts werd overwogen dat radiodiagnostiek alleen onvoldoende is

76 Stichting Silicose Oud-Mijnwerkers, *Een kwestie van ereschuld*, 26-27.

77 Stuurgroep Silicose Oud-Mijnwerkers, *Eindrapport Stuurgroep silicose 3*.

78 Gezondheidsraad, *Commissie Silicosediagnostiek*, Gezondheidsraadpublicatie nr. 17, Den Haag, 1992.

om tot uitsluiting van de diagnose silicose te kunnen besluiten.⁷⁹ Klachten en functionele beperkingen, die naar de huidige maatstaven als chronische bronchitis of emfyseem worden aangeduid, 'kunnen door blootstelling aan kolenmijnstof zijn veroorzaakt, onafhankelijk van de aanwezigheid van radiologisch aantoonbare silicose. Het is onjuist om deze klachten en beperkingen als niet behorend tot de door respirabel stof veroorzaakte ziektebeelden te beschouwen'.

De door het uitvoeringsorgaan gevolgde werkwijze was onvoldoende voor een adequate beoordeling van de mate van arbeidsongeschiktheid, niet alleen vanwege de toenmalige beperkte definitie van silicose, maar ook omdat de thoraxfoto veel fout-negatieve bevindingen genereerde.⁸⁰ Of de uitgevoerde keuringen de toets der kritiek zouden kunnen doorstaan, kon niet worden gezegd aangezien de stand van de wetenschap destijds onvoldoende was.

In september 1992 kwam de Stuurgroep met haar eindrapport. Geconcludeerd werd dat vele oud-mijnwerkers bij hun werkzaamheden de beroepsziekte silicose hebben opgelopen met gevolgen voor hun arbeidsgeschiktheid, algemeen functioneren en rechtvaardige sociale zekerheid. Gebleken was dat voor een belangrijk aantal oud-mijnwerkers de toegang tot een schadeloosstelling op grond van de ongevallenwetgeving was geblokkeerd. De Stuurgroep had daarbij in het bijzonder het oog op de situatie ingaande medio 1967, het moment waarop de WAO in werking trad. Oud-mijnwerkers die na die datum nog voor een ongevallenrente in aanmerking wensten te komen met betrekking tot een voor die datum ingetreden beroepsziekte silicose, zagen zich voor vrijwel onneembare drempels gesteld.⁸¹ De Stuurgroep doelde hierbij in het bijzonder op de toepassing van artikel 73. Voor het overige is de Stuurgroep vooral ingegaan op de wettelijke mogelijkheden voor de oud-mijnwerkers in de periode vanaf medio 1967 en op de kortingsproblematiek met betrekking tot de pensioenen.

Een wetswijziging met betere juridische toegangsmogelijkheden zou naar het oordeel van de Stuurgroep te veel tijd vergen, hetgeen gezien de leeftijd van de oud-mijnwerkers niet wenselijk werd geacht. Daarom stelde de Stuurgroep voor een regeling te treffen op grond waarvan aan de oud-mijnwerkers een uitkering ineens van f 20.000 bruto per persoon bij wijze van ereschuld zou worden toegekend.⁸² De regeling kwam uiteindelijk in april 1994 tot stand, met als benaming Reglement Eenmalige Silicosevergoeding Oud-Mijnwerkers.

De regeling werd uitgevoerd door de Stichting Silicose Oud-Mijnwerkers. Belanghebbende was in beginsel al wie ondergrondse arbeid had verricht gedurende tenminste vijf jaren en laatstelijk in het Nederlandse mijnbedrijf, aldaar de ziekte silicose had opgelopen en als gevolg daarvan voor minimaal 30 procent in zijn functioneren werd beperkt (artikel 2, eerste lid). Indien de belanghebbende op of na 16 december 1992 was overleden en bij

79 *Ibidem*, 5.

80 *Ibidem*, 66.

81 Eindrapport Stuurgroep silicose 6.

82 *Ibidem*, 18.

leven aanspraak had kunnen maken op de eenmalige uitkering, kwam ook de weduwe of degene met wie de belanghebbende een gezamenlijke huishouding voerde, voor een dergelijke uitkering in aanmerking (artikel 5).

II Nabeschouwing

De klachten van de mijnwerkers over de toepassing van de ongevallenwetgeving hadden betrekking op twee aspecten. Op de eerste plaats zouden de keuringsartsen in dienst van de mijnen onjuiste medische diagnoses hebben gesteld; daarnaast zouden in de wet te hoge drempels zijn aangebracht voor de mijnwerkers met silicose. Bovenal moet aandacht worden geschonken aan het gevoel dat in het algemeen bij de mijnwerkers heerste: het gevoel onrechtvaardig behandeld te zijn bij hun beroep op de ongevallenwetgeving van toen. Hierin kan men de mijnwerkers geen ongelijk geven. Wanneer de wetgever destijds met de wetenschap van de jaren negentig de ongevallenwetgeving passend zou hebben ingericht, zou hun veel leed zijn bespaard. Enkele kanttekeningen zijn hier echter op hun plaats. Bij de beoordeling van wetgeving dient in beginsel gelet te worden op de feitelijke situatie van het moment van totstandkoming c.q. wijziging van die wetgeving. Daarnaast is het van belang de daarop volgende ontwikkeling van de medische wetenschap op dit stuk in kaart te brengen, zodanig dat een wetgever daarmee aan de slag kan gaan. Regelmatige evaluatie van de stand van zaken op dit gebied is daarom vereist.

Om met de twee laatste aspecten te beginnen: hierboven is in het kort de ontwikkeling van de stand van medische wetenschap met betrekking tot de beroepsziekte silicose beschreven. Daarbij bleek dat pas in een laat stadium (1966) wetenschappelijk werd aangetoond dat ook andere longaandoeningen dan silicose voor de toepassing van de ongevallenwetgeving behoorden te worden gelijkgesteld met ongeval. Tevens bleek dat de uitvoering van de ongevallenwetgeving in geval van silicose tot 1966 geschiedde overeenkomstig de medische inzichten van die periode. Dat zou betekenen dat er voor de wetgever om die reden (nog) geen aanleiding bestond om tot wijziging van het wettelijk stelsel over te gaan. In 1967 trad de Wet op de arbeidsongeschiktheidsverzekering in werking. Dit zal aanleiding zijn geweest om in de nadagen van de Ongevallenwet 1921 geen wetswijziging met betrekking tot de beroepsziekte silicose tot stand te brengen.

Bij de beoordeling van de toepassing van de ongevallenwetgeving zelf gold als uitgangspunt de regeling ter zake van de beroepsziekte silicose, zoals die gedurende de periode van 1939 tot 1967 in de wet was opgenomen. Deze regeling is gedurende die periode in grote lijnen dezelfde gebleven. Een wijziging in 1949 zorgde echter voor enige verbetering: de periode van vijf jaren gedurende welke men bevoegd was het causale verband tussen het ontstaan van de silicose en de dienstbetrekking in het mijnbedrijf te bewijzen, verviel en de bevoegdheid werd sedertdien onbeperkt toegestaan. De wetgever volgde echter niet het advies van de Centrale Raad van Beroep uit 1952, waarbij de totstandkoming van een af-

zonderlijke wet voor beroepsziekten van mijnwerkers werd aanbevolen.

Wanneer men de wettelijke bepalingen nader bezieet, dan vallen twee bijzonderheden op. In artikel 87b, onder e, werd de eis gesteld dat de silicose een beslissende oorzaak is van de ongeschiktheid, een eis die niet bij andere aandoeningen werd gesteld.⁸³ In vergelijking tot de andere beroepsziekten was hier sprake van een extra strenge voorwaarde, waarvoor geen gerechtvaardigde argumentatie werd gevonden.

Voorts werd in artikel 73, derde lid, laatste volzin, de verjaringstermijn geregeld, waarbij werd gesproken over openbaring en herkenning van de gevolgen van het ongeval c.q. de beroepsziekte. Niet beslissend was daarbij de vraag of de mijnwerker bekend was met de beroepsziekte silicose, maar bepalend was het moment van openbaring en herkenning als zodanig. Deze benaderingswijze was een algemene en niet beperkt tot de aangelegenheid van de beroepsziekte silicose. In dit verband werd door de mijnwerkers de klacht geuit dat zij door de mijnartsen niet of onvolledig zouden zijn ingelicht over hun gezondheidstoestand. De discussie, die in de jaren vijftig werd gevoerd in de Silicosecommissie, wijst in de richting van non-informatie. Daarnaast kan niet worden voorbijgegaan aan de verhoudingen zoals die toen golden: het gezag van de autoriteiten, waartoe ook artsen gerekend konden worden, was veelal onaantastbaar. Van doorvragen zal dan ook niet of nauwelijks sprake zijn geweest. De rechtspraak in het kader van artikel 73 Ongevallenwet benadrukte echter de eigen verantwoordelijkheid van de mijnwerker, waarbij zijn beroep op de non-informatie niet van doorslaggevende betekenis bleek te zijn.

Het criterium van silicose als beslissende oorzaak van arbeidsongeschiktheid bleek bij nadere beschouwing uit 1992 medisch niet gerechtvaardigd te zijn geweest. Niet alleen silicose, maar ook andere longaandoeningen konden het gevolg zijn van langdurige blootstelling aan kolenmijnstof. Voorts kon de in het verleden toegepaste radiodiagnostiek alleen niet als een voldoende bewijs voor de vaststelling van silicose worden aangemerkt. Hiermee kwam de grondslag voor een juiste medische diagnose, althans achteraf bezien aan de hand van de nadien bekende stand van de medische wetenschap, te vervallen. Of de keurende instanties destijds op basis van de toen bekende medische inzichten onjuist zouden hebben gehandeld, kon niet worden vastgesteld.

Over de ongevallenwetgeving kan dus worden gezegd: *dura lex, sed lex*. Het zijn strenge bepalingen voor de mijnwerkers met silicose, tot stand gekomen in een periode waarin de medische wetenschap nog onvoldoende kennis kon bieden met betrekking tot de werkelijke gevolgen van de steenkoolwinning voor de gezondheid van de mijnwerkers. Een wet waarvan de toepassing afhankelijk is van de stand van de medische wetenschap, zoals de ongevallenwetgeving, dient met de regelmaat van de klok geëvalueerd en zo nodig gewijzigd te worden. Het is aan te bevelen dat een dergelijke evaluatie, bij voorkeur door een

⁸³ De enige uitzondering betreft asbestose met of zonder longtuberculose, waarbij eveneens de voorwaarde van de beslissende oorzaak van arbeidsongeschiktheid werd opgenomen. Zie artikel 87b, eerste lid, aanhef en onder q van de Ongevallenwet 1921. Deze bepaling in de wet trad met ingang van 1 september 1949 in werking.

multidisciplinair samengestelde commissie, bij wet verplicht wordt gesteld. Pas dan kan voorkomen worden dat onrechtvaardige gevolgen, waarvan eerst na de invoering van de wet is gebleken, te lang gehandhaafd blijven.

Summary

Until 1939 victims of silicosis in the Dutch coal mining industry couldn't claim indemnisation under the 'Ongevallenwet' (Accidents law) of 1921. In 1939 silicosis was added to the list of recognized occupational diseases. In case of the Social Security Administration refusing to recognize their claim, the coal miners or their dependents could address the Roermond 'Raad van beroep' and hence the 'Centrale Raad van Beroep' in Utrecht. This article analyses the jurisprudence of both administrative courts and the application of new medical insights on silicosis in the practice of Dutch social disability insurance.

Keywords

History of social law, silicosis, Dutch coal mining industry, social disability insurance, practice of the administrative courts 1921-1992.

HET REVOLUTIONAIR POTENTIEEL VAN HERINNERINGEN

OMWENTELINGEN IN DE NEDERLANDSE BESTRAFFINGSCULTUUR NA DE DUITSE BEZETTINGSTIJD

I Inleiding

De slachtoffers van misdrijven staan centraal in het actuele publieke debat over het bestraffen van misdadigers. Op 24 september 2011 werd in aanwezigheid van koningin Beatrix een landelijk monument tegen geweld ingehuldigd. Sinds 1 januari 2011 is bovendien de Wet versterking positie slachtoffers in het rechtsproces van kracht, waardoor slachtoffers tijdens het rechtsproces tegen de nog onveroordeelde verdachten – die dus niet schuldig verklaard zijn – kunnen spreken over de impact die de gepleegde delicten op hun leven hebben gehad.

Dit artikel behandelt een historische periode waarin juist de belangen van misdadigers centraal werden gesteld. Die van de slachtoffers wogen minder zwaar direct na de Duitse bezettingstijd. ‘Het is merkwaardig hoe snel wij in tijd van stilstand vooruit kunnen komen’, aldus de 66-jarige reclasseringspionier en Amsterdamse politierechter Nico Muller.¹ In de ‘kou van 1944’ schreef hij *Het gevangeniswezen na den oorlog. Gedifferentieerd en geactiveerd*, waarin hij vijf grondgedachten formuleerde over de hervorming van het Nederlandse gevangeniswezen. Het nieuwe stelsel moest gevangenen maatwerk gaan leveren, omdat zij in het nieuwe systeem in gemeenschap werden geplaatst. Vooral reclasseringsambtenaren werd in zijn grondgedachten een belangrijke plaats toebedacht. Samen met forensische psychiaters en gevangenismedewerkers moesten zij beoordelen in welke gemeenschap de gevangenen zouden worden geplaatst.

In dit artikel over de naoorlogse hervormingen van het Nederlandse gevangeniswezen gaat de aandacht uit naar de wijze waarop deze veranderingen teweeg werden gebracht. Hoewel de praktische veranderingen in de Nederlandse bestraffingscultuur rondom de bezettingstijd aan de orde worden gesteld, gaat het in dit artikel primair om de manier waarop de naoorlogse wijzigingsvoorstellen werden beargumenteerd. Bij het bepleiten van hervormingsvoorstellen werd stevast verwezen naar de herinneringen van ex-politieke gevangenen, ‘goede vaderlanders’, die de tekortkomingen van de Nederlandse gevangenis aan den lijve hadden ondervonden en die zich na de bevrijding hard maakten voor de verbetering van de strafinstellingen.

Aangetoond wordt dat de ingesleten ideeën over deze naoorlogse hervormingen, waarin ex-politieke gevangenen lange tijd de rol van protagonisten van verandering werd toebe-

¹ N. Muller, *Het gevangeniswezen na den oorlog. Gedifferentieerd en geactiveerd* (overdruk uit het Maandblad voor Berechting en Reclassering, 1945).

deeld, een zorgvuldig geconstrueerde mythe zijn. Bij nadere bestudering blijken niet zozeer de ex-politieke gevangenen, maar wel de hervormers van het interbellum – reclasseringsmedewerkers, rechters, wetenschappers en juristen – de stuwende krachten achter de naoorlogse humanisering van het gevangeniswezen te zijn. Zij hebben de gevangenisherinneringen van ex-politieke gevangenen ingezet voor hun politieke agenda. Die herinneringen bleken revolutionair potentieel te bezitten in de strijd die al sinds het interbellum rondom het gevangeniswezen woedde tussen voor- en tegenstanders van het Nederlandse gevangeniswezen.

Nico Muller zette in de naoorlogse voortzetting van die strijd de toon. Dat deed hij op twee manieren. Enerzijds startte hij in het aangehaalde artikel de gewoonte om de argumenten en de strijdlustigheid van de voorstanders van het bestaande systeem weg te schrijven uit de geschiedenis. In verschillende opzichten paste hij het interpreteren van de veranderingen in de Nederlandse bestraffingspraktijk rondom de bezettingstijd aan zijn politieke streven aan. Het aangehaalde citaat illustreert dit. Waar Muller spreekt van ‘stilstand’ was achteruitgang meer op zijn plaats geweest. Tijdens de bezettingstijd was de Nederlandse reclassering vrijwel geliquideerd. De Duitsers hadden niets op met de wanordelijk georganiseerde Nederlandse reclassering, noch met de voorwaardelijke veroordeling, noch met zorg voor recidivisten.²

Muller startte niet alleen een traditie van het selectief interpreteren van de veranderingen in het stelsel, hij zette ook inhoudelijk de toon. Mullers grondgedachten werden, zoals hij ook uitdrukkelijk hoopte, met warmte ontvangen. Ze zouden zelfs de blauwdruk vormen voor het rapport dat de Nederlandse Gevangeniswet in 1951 ingrijpend zou wijzigen.³ Met de wet van 1951 werd mogelijk waarnaar jarenlang was gestreefd door de tegenstanders van het bestaande gevangeniswezen: een definitieve breuk met het cellulaire stelsel waarin gevangenen eenzaam werden opgesloten.

Dit artikel laat zien hoe selectieve interpretaties van het recente verleden en het politieke gebruik van de herinneringen van ex-politieke gevangenen van doorslaggevend belang waren voor de hervorming van het Nederlandse gevangeniswezen in 1951.

2 De Nederlandse bestraffingscultuur tot 1940

Terwijl in de omliggende landen tussen 1880 en 1914 werd geëxperimenteerd met straffen die detentie moesten voorkomen, moesten zich in Nederland eerst de praktische problemen van de criminaliteitsgolf als gevolg van de Eerste Wereldoorlog voordoen, voordat er tot veranderingen in het strikte cellulaire stelsel – waarbij gevangenen langdurig een-

² Brabants Historisch Informatiecentrum (hierna verkort ‘BHIC’), 204. Archief van de Algemene Reclasseringsvereniging 1823-1986, inv.nr. 585, Notulen van vergaderingen van het algemeen bestuur van de Vereniging van Reclasseringsinstellingen (hierna verkort ‘VvRI’), met bijlagen, 1942, brief aan J.G. Kruis te Den Haag dd. 4 december 1940.

³ Rapport van de commissie voor de verdere uitbouw van het gevangeniswezen, 's-Gravenhage, 1947. Dit is het rapport van de commissie-Fick, die in 1946 door de regering werd aangesteld voor het uitbrengen van een advies over de hervorming van het gevangeniswezen.

De gevangenis aan het Kleine-Gartmanplantsoen, beter bekend als Weteringschans, in Amsterdam in 1964. Deze gevangenis werd in gebruik genomen in 1850 als eerste met een cellulair systeem. Tijdens de Tweede Wereldoorlog zat onder meer de familie van Anne Frank er gevangen. De gevangenis werd gesloten in 1979. Foto: Jac. de Nijs. Den Haag, Nationaal Archief, collectie Anefo.

zaam werden opgesloten – werd overgegaan. België kende sinds 1888 de voorwaardelijke veroordeling (hierna verkort ‘v.v.’). Wie nog geen strafblad had, kon na schuldigverklaring voorwaardelijk op vrije voeten worden gesteld. Zo werd detentie-ervaring, en de daarmee samenhangende schade, voorkomen. Frankrijk voerde de ‘v.v.’ in 1891 in en Luxemburg in 1892.⁴ In Nederland kwam de ‘v.v.’ er in pas in 1915, al betekende dat niet dat er in

⁴ Zie voor een internationale vergelijking van penitentiaire praktijken: P. O’Brien, ‘The Prison on the Continent. Europe, 1865-1965’, in: N. Morris en D.J. Rothman (red.), *The Oxford History of the Prison. The Practice of Punishment in Western Society*, New York, 1995, 199-226.

de rechtspraktijk onmiddellijk iets veranderde. Er ontstond pas echt animo voor de ‘v.v.’ toen deze vanaf 1930 kon worden gecombineerd met onvoorwaardelijke straffen, zoals een geldboete of een onvoorwaardelijke celstraf.⁵ Hoewel internationaal de nadelen van het cellulaire stelsel al sinds de uitvinding ervan werden besproken en er alternatieven op de eenzame opsluiting werden doorgevoerd, hield Nederland langer dan andere landen vast aan eenzame opsluiting, celkappen die gevangenen onherkenbaar maakten, hokjeskerken – waarin gevangenen met houten hokken van elkaar gescheiden werden – en soms zelfs cellulaire wandelplaatsen, zoals in Arnhem.

Tegen de achtergrond van de criminaliteitsgolf van de Eerste Wereldoorlog, lijkt het dat de invoering van de voorwaardelijke veroordeling, en van versoepelingen in het gevangenisregime, in Nederland dan ook vooral een pragmatisch antwoord op een praktisch probleem was. Toch liet de verantwoordelijke minister van Justitie, de partijloze liberaal B. Ort, niet na te onderstrepen dat de hervorming van de straftoepassing het ‘onnoodig groote quantum leed’, dat met celstraffen gepaard ging, moest lenigen.⁶ Kennelijk was de politieke legitimiteit van het cellulaire stelsel tanende. Orts opvolger, minister van Justitie Th. van Heemskerk (Anti-Revolutionaire Partij), kondigde in 1918 een noodwet aan, waardoor op zijn aanwijzing gevangenen in gemeenschap konden worden geplaatst. Hieruit vloeide ook de oprichting van een openluchtgevangenis in Veenhuizen voort. De noodwet moest de nog altijd bestaande capaciteitsproblemen, die met de criminaliteitsgolf van de Eerste Wereldoorlog was ontstaan, verder ondervangen.⁷

Na de beëindiging van de Eerste Wereldoorlog laaide het debat over de alledaagse omstandigheden in de Nederlandse gevangenissen op. De ‘verbeteringsgedachte’ drukte een zware stempel op dit hervormingsdebat. De al langer bestaande kritiek op het gevangeniswezen kreeg nu vorm in onder andere de oprichting van het *Comité van Actie tegen de bestaande Opvattingen omtrent Misdaad en Straf* in 1920 en in de oprichting van het *Maandblad voor Be-rechting en Reclasseering* in 1921.⁸ Het Comité was een initiatief van de Nederlandse juriste en syndicalist Clara Wichmann. Het maandblad was een initiatief van de eerder genoemde rechter Nico Muller.

Ook in de meer gevestigde media was het humaniserende geluid te horen. Zo hield C.A. Arnoldus in 1921 in het *Tijdschrift voor Strafrecht* een pleidooi voor het milder bestraffen van overtredingen in het gevang, en liet hij zich in datzelfde artikel kritisch uit over de verveling en ledigheid die met eenzame opsluiting gepaard gingen.⁹ Op dat vlak was zijn bijdrage een echo van de kritiek die al vanaf het midden van de negentiende eeuw bestond. De ontwer-

5 H. Franke, *Twee eeuwen gevangen. Misdaad en straf in Nederland*, Utrecht, 1990, 615.

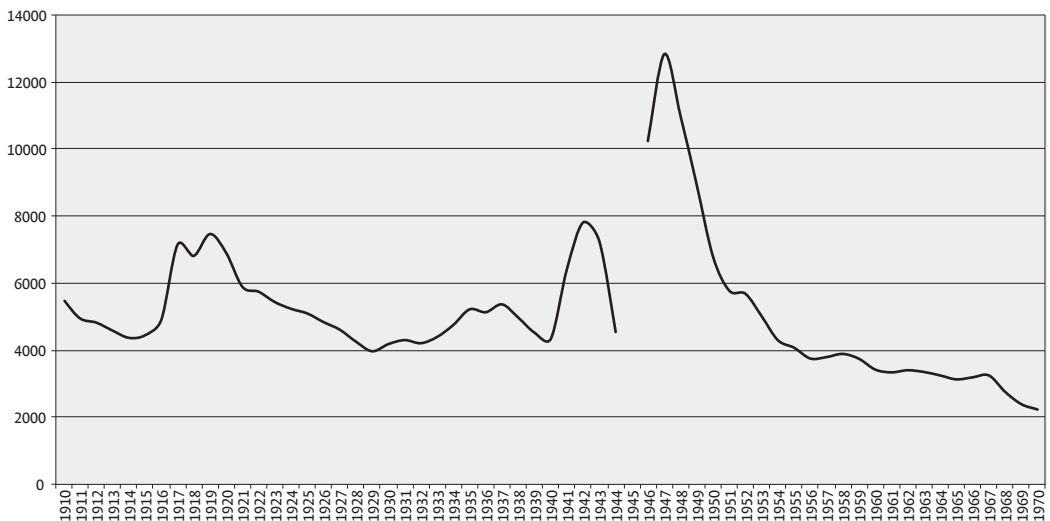
6 *Ibidem*, 525.

7 *Ibidem*, 540.

8 *Ibidem*, 545-555 en 549-551.

9 C.A. Arnoldus was in 1921 een commies ter directie (gevangenisadministrateur) in de Groningse strafgevangenis. Tijdens de bezettingstijd was hij al bevorderd tot directeur was van de Bossche strafgevangenis. Na de bevrijding werd hij lid van hierboven genoemde commissie-Fick, die in 1947 haar hervormingsvoorstellen voor het Nederlandse gevangeniswezen voorlegde aan de regering.

Grafiek 1 De jaarlijkse gevangenisbevolking in de Nederlandse penitentiaire inrichtingen in absolute aantallen, 1910-1970

pers van het cellulaire stelsel, gespist op het voorkomen van de morele verloedering van de ‘verbeterbaren’ in het gevang, misten volgens hun critici ieder psychologisch inzicht. Met het cellulaire stelsel deed immers de ‘celpsychose’ haar intrede. Gevangenen werden gek van eenzaamheid en verveling. Niet voor niets, onderzocht Arnoldus, werden de meeste overtredingen in het gevang op zondag gepleegd. Vooral de ‘Zondagsche overtredingen’ representeerden het verlangen van gevangenen naar het breken van de sleur van de dag van ‘gedwongen kerkgang en de ledigheid gepaard met verveling’.¹⁰ Hij rekende uit dat met name de Haagse strafgevangenis ‘absoluut faalde’ – in zijn woorden – waar het de verbetering van de gevangenen betrof. Daar was 41 procent van de gevangenisbevolking recidivist! Net als de andere inrichtingen met hoge recidivecijfers, Goes en Alkmaar, verlieten deze instellingen zich op harde bestraffingen bij ongeregelde heden, zoals opsluiting in een strafcel, een dieet van water en brood, of een combinatie daarvan. De instellingen met lage recidivecijfers, Arnoldus’ eigen Groningen, Amsterdam en Breda, legden in de meeste gevallen milde straffen op, zoals onthouding van bepaalde privileges. Dat moest te denken geven.

De vernieuwingsdrang werd gemakkelijk gepareerd door voorstanders van het cellulaire stelsel. Celstraffen moesten immers straffen zijn voor begane misdaden. Het was volstrekt misplaatst om van gevangnissen hotels te maken waarin de inwoners beter af waren dan de onderlagen in de vrije samenleving.¹¹ Toch bleef het tijdens het interbellum niet bij her-

¹⁰ C.A. Arnoldus, *Tucht en straffen in de gevangnissen* (overdruk uit het Tijdschrift voor Strafrecht, 1921), BHIC: RC 203, 280-281.

¹¹ Volgens Michel Foucault is dit standpunt, dat gevangenisstraf met enige vorm van fysiek lijden gepaard moest gaan, een overblijfsel van vorige bestraffingsculturen, waarin de marteling van het lichaam van veroordeelden centraal stond. ‘In fact, in its most explicit practices, imprisonment has always involved a certain degree of physical pain. The criticism that was often levelled at

vormingsvoorstellen alleen. Zo werd het stelsel van gevangenisbezoekers ingevoerd, dat volgens de gevangenisdirecteur Abraham Jansen – die rondom 1918 aantrad als directeur van het gevang in Leeuwarden – ‘door vele Directeuren met lede ogen aangezien werd (...)’. Dit maakte de gevangenis tot een glazen kast, waardoor al het lelijke en kleinzielige zichtbaar werd.¹²

Ook volgde op de noodwet van 1918, waardoor gevangenen in gemeenschap konden worden geplaatst, de zogeheten ‘mitigatie-circulaire’ van Van Heemskerk in 1924. Hierdoor konden gedetineerden in aanmerking komen voor bepaalde voorrechten die de eenvormigheid van het dagelijks leven moesten doorbreken. De circulaire maakte daarmee een meer individuele behandeling van gevangenen mogelijk.¹³ Een jaar later kreeg die vernieuwing vastere vorm in het ‘stelsel van afwijkingen’, dat vooral niet het stelsel van ‘privileges’ mocht worden genoemd, uit vrees voor de publieke opinie over te milde gevangenisregimes. Dit stelsel stond gevangenen toe gesprekken te voeren tijdens het luchten, introduceerde klassikaal onderwijs in het gevang, hief de zogeheten hokjeskerken open voerde gezamenlijke lichaams oefening en gemeenschappelijke arbeid in.¹⁴ 1925 was overigens ook het jaar waarin de Geldboetewet werd geïntroduceerd, die naast de voorwaardelijke veroordeling een probaat middel was om opsluiting te voorkomen.¹⁵

In 1934 werd de gevangeniswetgeving van 1886 vervangen. Hierdoor werd al voor een deel met het cellulaire stelsel gebroken. Door de nieuwe gevangenismaatregel kwamen gevangenen al na zes maanden – recidivisten na een jaar – in aanmerking voor gezamenlijke activiteiten.¹⁶

Kortom, vanaf de Eerste Wereldoorlog werd op het vlak van straffen en straftoepassing een arsenaal aan maatregelen doorgevoerd die in het voordeel van veroordeelde misdadigers waren. De voorwaardelijke veroordeling van 1915 kon veroordeelde misdadigers detentie-ervaring besparen, de noodwet van 1918 maakte plaatsing van gevangenen in gemeenschap mogelijk, de mitigatie-circulaire van 1924 bood ruimte voor het doorbreken

the penitentiary system in the early nineteenth century (imprisonment is not a sufficient punishment: prisoners are less hungry, less cold, less deprived in general than many poor people or even workers) suggests a postulate that was never explicitly denied: it is just that a condemned man should suffer physically more than other men. It is difficult to dissociate punishment from additional physical pain’, M. Foucault, Discipline and Punish. The Birth of the Prison, New York, 1995, 16.

¹² A. Jansen, *Verhandeling over de Bijzondere Strafgedangenis te Leeuwarden*, Leeuwarden, 1948, onuitg.

¹³ Circulaire 3^e Afdeling A nr. 788 gericht aan de Colleges van Regenten over de gevangenis, zie Centraal Bureau voor de Statistiek (hierna verkort ‘CBS’), *Gevangenisstatistiek*, 1927, 9.

¹⁴ Franke, *Twee eeuwen gevangen*, 559. Het stelsel van afwijkingen werd door de Nederlandse gevangenisdirecteuren overigens positief ontvangen, aldus hun jaarverslagen. ‘Ook in 1930 gaf [het stelsel] in vele gevallen voldoening’, zie CBS, *Gevangenisstatistiek over het jaar 1930, 1932*, 52. Over 1932 werd gemeld dat het stelsel intussen was verweven met het alledaagse penitentiaire bestaan. ‘In de praktijk blijkt meer en meer, dat tal van gevangenen zich instellen op het verwerven van afwijkingen en door het verkrijgen daarvan een zekere voldoening smaken’, zie CBS, *Gevangenisstatistiek over het jaar 1934*, 1936, 55.

¹⁵ Wanneer een rechter hooguit drie maanden hechtenis of gevangenisstraf zou hebben opgelegd, kon hij bij strafbare feiten waarop minder dan zes jaar gevangenisstraf stond, volstaan met een geldboete, zie Franke, *Twee eeuwen gevangen*, 1990: 559.

¹⁶ Ook hier gold, als we het werk van de Nederlandse politicoloog Herman Franke volgen, dat de alledaagse penitentiaire praktijk niet direct op deze wet werd afgestemd. Franke, *Twee eeuwen gevangen*, 572.

van de eentonigheid in het alledaagse gevangenisleven, het stelsel van afwijkingen van 1925 stelde gevangenen in de gelegenheid privileges te verdienen met behoorlijk gedrag, de geldboete van 1925 voorkwam opsluiting en de nieuwe Wet Gevangeniswezen van 1934 brak in theorie al voor een deel met het strikte stelsel van eenzame opsluiting. In deze opsomming zijn de zogeheten Psychopatenwetten van 1928, die differentiatie in de gevangenisbevolking mogelijk maakte, nog buiten beschouwing gelaten. Per saldo moet het behandelen van hen die voor psychopaat gehouden werden – waaronder homoseksuele zedenmisdadigers – in speciale rijksasielen voordelen hebben opgeleverd voor degenen die in reguliere strafgevangenis werden opgesloten.¹⁷

Het interbellum was dus een tijd van intensief publiek debat over het Nederlandse gevangeniswezen en een tijd van veranderingen, die voor een deel papieren tijgers bleven en voor een deel doorgang vonden in de alledaagse realiteit.

Dat neemt niet weg dat deze periode ook een ander gezicht kende. Franke benadrukt dat het debat over de bestraffing van criminaliteit in deze periode ook een spijkerharde kant kende.¹⁸ Naast een steeds succesvoller pleidooi voor de zorg voor ‘de verbeterbaren’, was het beleid gericht op langdurige uitsluiting van ‘de onverbeterlijken’. Nieuwe categorieën werden geïntroduceerd in het discours over gedetineerden. Gelegenheidsmisdadigers moesten worden onderscheiden van beroepscriminelen en onmaatschappelijke criminelen, die uit de maatschappij uitgesloten moesten worden. Het idee om ‘onverbeterlijken’ na het uitzitten van hun straf langdurig in bewaring te plaatsen, werd in 1927 wet.¹⁹ Het was een idee dat bleef terugkeren, zoals nog zal blijken. Ook Muller onderschreef in 1944 nog eens dit idee van het uitsluiten van onverbeterlijken uit de samenleving. Hoewel hij vooral inzette op een pedagogisch klimaat in de Nederlandse gevangenis, waren zij ‘ook tot handelen verplicht en zulks te meer naar gelang wij met meer overtuiging ertoe zullen overgaan de vooralsnog niet verbeterbare recidivisten min of meer blijvend te interneren in bewaringsgestichten’.²⁰ De Bewaringswet kwam er, maar de bewaringsinstituten werden wegens te hoge bouwkosten niet gerealiseerd.²¹

17 Zie voor een bespreking van de psychopatenwetten van 1928 A. Tijsseling, *Schuldige seks. Homoseksuele zedendelicten rondom de Duitse bezettingstijd*, diss. Leiden, 2009, 66-67.

18 Franke, *Twee eeuwen gevangen*, 615-620.

19 In 1927 kwam minister van Justitie J. Donner (Anti-Revolutionaire Partij) met het wetsontwerp waardoor de rechter gewoontemisdadigers na het uitzitten van hun straf ‘in bewaring’ kon plaatsen. Zij konden dan tenminste vijf jaar en maximaal tien jaar worden ‘bewaard’. Het communistische kamerlid De Visser zag Donners maatregel ‘om mensen op te sluiten “hetzij uit politieke, hetzij uit godsdienstige overwegingen” [als] een gevaar voor de “burgerlijke” openbare orde’, zie Franke, *Twee eeuwen gevangen*, 619.

20 Muller, *Het gevangeniswezen*, 20.

21 Franke, *Twee eeuwen gevangen*, 620.

3 Veranderingen tijdens de bezettingstijd

Terwijl de harde kant van het gevangenisdebat voor 1940 – gericht op de uitsluiting van ‘onverbeterlijken’ – door de bank genomen een papieren werkelijkheid bleef, zette direct na de bezetting de verharding in. De politieke vervolging die de socialisten en communisten met de invoering van het bewaringsinstituut hadden gevreesd, werd nu praktisch. Talloze socialisten en communisten werden direct na de bezetting thuis opgezocht en waar mogelijk gearresteerd en vastgezet. Tal van hervormingsmaatregelen gericht op het niet-vastzetten van veroordeelden en de humanisering van het dagelijks bestaan in het gevangeniswezen werden teruggedraaid. Zo werden de voorwaardelijke veroordeling en invrijheidsstelling in april 1941 geschrapt en vervangen door een gratiebepaling. Vanaf dat moment waren de Führer, de Rijkscommissaris en, in lichtere gevallen, de secretaris-generaal van Justitie bevoegd om gratie te verlenen.²² Uit eerder onderzoek bleek dat die gratiebepaling in de rechtspraktijk min of meer als voorwaardelijke veroordeling werd gebruikt. Er waren zelfs gevallen waarin de rechter-commissaris een voorstel deed voor de gronden op basis waarvan gratie kon worden aangevraagd.²³ Sterker nog, op basis van een bijdrage van ene ‘M’ in het *Maandblad voor Berechting en Reclassering* is niet te ontkomen aan de indruk dat de invoering van de gratiebepaling een aanzuigende werking had op verzoeken tot vervroegd ontslag. ‘M’, waarschijnlijk Nico Muller, citeert uit een rapport van de Reclasseringsraad van Veenhuizen:

Men kent de stroom van meestal kanslooze gratieverzoeken, die aan alle betrokken ambtenaren veel tijd kosten (...). Na einde Juli [1940] werden geen beschikkingen meer ontvangen. Hierdoor verminderde bij de betrokkenen automatisch de lust tot het indienen van een gratieverzoek. (...) Na de bekende verordening van den Rijkscommissaris van 6 Januari 1941 in zake gratie en abolitie begon het rekesten te regenen, vooral nu deze vanaf dien tijd ongezegeld konden worden verzonden.²⁴

Opvallend aan dit verslag is dat de regelingen rondom de voorwaardelijke invrijheidsstelling en voorwaardelijke veroordeling, samen met de Duitse gratieverordening, onder één noemer van ‘gratieverzoeken’ worden begrepen. Het Duitse bestuur was namelijk gespitst op het intrekken van de voorwaardelijkheid van invrijheidsstelling en veroordeling. Dat leidde tot een Nederlandse rechtspraktijk waarin de ruimte die de Duitse gratiebepaling bood, werd gebruikt voor wat voorheen verzoeken tot voorwaardelijke invrijheidsstelling en veroordeling waren geweest.

Hoe dan ook, via het *Maandblad voor Berechting en Reclassering* werden zijn lezers gemaand ‘niet te zeer [te] klagen’ en zich bij de nieuwe situatie neer te leggen.²⁵ Nu de mildere geval-

22 D. Venema, *Rechters in oorlogstijd. De confrontatie van de Nederlandse rechterlijke macht met nationaal-socialisme en bezetting*, diss. Nijmegen, Den Haag, 2007, 224-225.

23 Tijsseling, *Schuldige seks*, 81-82.

24 M, ‘Veenhuizen’, *Maandblad voor Berechting en Reclassering*, 1941, 144-145.

25 M, ‘Gevangenis’, *Ibidem*, 85.

len weer tot celstraffen zouden worden veroordeeld, was te voorzien dat het voorlichtings- en toezichtswerk rondom voorwaardelijk veroordeelden zou afnemen. Het celbezoek, zo voorspelde het maandblad, werd weer een primaire taak: 'Wij komen weer in dat vroegere, in sommige opzichten bijna romantische tijdperk, waarin de 'dankbare gevallen' onder de gevangenen weer talrijker zullen zijn'.²⁶

Of de gevangenen de komst van de bezetter als romantisch ervoeren, valt te betwijfelen. Onder druk van secretaris-generaal Schrieke (Nationaal-Socialistische Beweging) droeg het hoofd van het gevangeniswezen zijn personeel in september 1942 op 'een flinker houding' aan te nemen ten opzichte van gevangenen. Dat kon alleen als de werkvloer gemilitariseerd werd. Orders van bovenaf dienden strikt te worden opgevolgd. Het personeel moest dagelijks appèl houden, opdat de directeur kon controleren of zijn personeel er verzorgd bijliep, wat gegeven de niet gehonoreerde verzoeken om nieuwe bedrijfskleding steeds lastiger zal zijn geweest. Was er in december 1942 geen verbetering te constateren, dan zou Schrieke militairen gaan aanstellen in de penitentiare inrichtingen.²⁷ Materiaal uit het archief van de Bijzondere Commissie voor Georganiseerd Overleg inzake Ambtenaren van 's Rijks Tucht-, Opvoedings-, Gevangenis- en Reclaseringswezen suggereert dat het aanstellen van militairen een breuk zou opleveren met de Nederlandse gewoonten. Vanaf 1936 werd er druk overleg gevoerd met de rijksoverheid over de voorwaarden waaronder gewezen militairen in dienst konden komen in de Nederlandse strafinstellingen.²⁸ Nader onderzoek moet uitwijzen of er in de reguliere gevangnissen en huizen van bewaring tijdens de bezettingstijd inderdaad militairen kwamen werken.

Herhaaldelijk werden er vanuit Den Haag, en vanaf maart 1943 vanuit Apeldoorn,²⁹ missiven rondgestuurd om gevangenen strikter van de maatschappij – lees: hun familie en vrienden – af te scheiden. Zo werd het briefverkeer van en aan gevangenen vanaf oktober 1942 beperkt.³⁰ Voor het hogere gevangenispersonnel was dat een zegen. 'Een zeer voor-

26 *Ibidem*.

27 Nationaal Archief (hierna verkort 'NA'), 3.05.01 Archief van de Strafinstellingen te Dordrecht, map 56: Ingekomen stukken van het Ministerie van Justitie: Brief Korteweg aan het personeel bij de gevangnissen en Rijkswerkinrichtingen (29 april 1942).

28 In 1935 werd er een 'capitulantenreglement' ingevoerd, gericht op het helpen van gewezen militairen aan betrekkingen in overheidsdienst. Verreweg de meeste capitulanten werden voorbestemd voor werkzaamheden bij de gemeentepolitie. De hierboven genoemde bijzondere commissie wenste een degelijke screening van de capitulanten wanneer zij voor het gevangeniswezen werden bestemd. Het verzoek om – ten einde tot een meer zuiver oordeel omtrent de eventuele geschiktheid van capitulanten voor het bijzondere werk in gevangnissen, tuchtscholen en rijksopvoedingsgestichten te geraken – aan de militaire beoordelingslijsten de volgende vraag toe te voegen: 'Vermoedt U dat de betrokkene in den omgang met moeilijke elementen als gevangenen, tuchtscholieren e.d. tact heeft', zal aan het Capitulantenbureau in overweging worden gegeven en zal daar vermoedelijk wel geen bezwaar ontmoeten, zie NA, 2.09.41.02 Archief van de Bijzondere Commissie voor Georganiseerd Overleg inzake Ambtenaren van 's Rijks Tucht-, Opvoedings-, Gevangenis- en Reclaseringswezen, map 11: Verslagen van subcommissies, 1921-1937, 1937, 2.

29 In de week van 21 tot 28 maart 1943 verhuisde het departement van Justitie van 's Gravenhage naar Apeldoorn. Deze verhuizing werd als eerste agendapunt besproken op de zesde vergadering van directeurs van het gevangeniswezen van 26 januari 1943, zie NA, 3.05.01, map 56: Vergadering van Directeuren van Ie, Iie en IIIe klasse strafgestichten op 26 Januari 1943 in het Huis van Bewaring te 's-Gravenhage.

30 *Ibidem*: missive van het departement van Justitie, 3e Afdeling A, nr. 1123, aan de directeurs van de strafgevangnissen en huizen van bewaring en de hoofd directeur van de rijkswerkinrichtingen te Veenhuizen (3 oktober 1942).

name factor: besparing van tijd door den censor', evalueerde de directeur van het Dordtse huis van bewaring de nieuwe correspondentierichtlijnen.³¹

Een maand later droeg secretaris-generaal Schrieke het gevangenispersoneel op gedetineerden niet langer op de hoogte te stellen van data en tijdstippen van hun transport:

Bij transporteeren van gevangenen komt het den laatsten tijd veel voor dat familieleden of bekenden van de gevangenen op de stations aanwezig zijn; en vaak wordt met den trein meege-reisd. (...) Deze menschen zoeken zoowel op de stations als in de treinen contact met de gevangenen. Op allerlei wijze tracht men de gevangenen levensmiddelen en rookgerei, mogelijk ook wel brieven of briefjes of andere voorwerpen in de hand te spelen. Er wordt getracht gesprekken met hen te voeren. Soms wordt aan hen geroepen. Het heeft zich al voorgedaan dat onzerzijds hardhandig moest worden opgetreden. Bij dit alles dringt zich de vraag op hoe deze menschen met het transport bekend zijn.³²

Schrieke kon zich bij transporten naar de rechtszaal nog wel voorstellen dat datum en tijdstip van vervoer via uitgereikte dagvaardingen bekend werden. Bij het vervoer tussen strafinstellingen daarentegen lag het voor de hand 'dat hun overbrenging tevoren in het strafgesticht aan hen wordt bekendgemaakt en dat zij dat op hun beurt, langs welken weg dan ook, weer bekend maken aan familie of bekenden'.³³ Kortom, de informatiekanaalen tussen gedetineerden en hun sociale omgeving moesten worden afgesloten.

Hoewel het strikt cellulair opsluiten van gevangenen door de enorme aanwas van gevangenen tijdens de Nederlandse bezettingstijd niet meer vol te houden was, is het de vraag of het delen van cellen het uitzitten van een straf dragelijker maakte. Zo ontstonden er klachten over bijvoorbeeld scheergerei. Een gedetineerde in het Dordtse huis van bewaring vroeg om een eigen scheermes, vanwege:

de angst vandaag of morgen de een of andere huidziekte op te lopen wat ook niet denkbeeldig is, Directeur, in aanmerking genomen dat (...) voor mij al 8 of 10 menschen zich met hetzelfde aperiaat [sic] en kwast geschoren hebben. (...) [I]n een dergelijke inrichting komt ook van alles en men weet niet of ze gezond of te wel ziek zijn. Dit is altijd niet zoo maar te zien en nu dit alles bij elkaar, Directeur, is mij het scheren iedere keer weer een gruwel ik hoop, Directeur, dat U zich dat zult kunnen indenken.³⁴

Tegen juli 1944 zond de tandheekkundig adviseur van de geneeskundige rijksdienst een brief naar de penitentiaire inrichtingen waarin hij zijn zorgen uitsprak over de gebits-

31 *Ibidem*, map 73: uitgaande stukken van het huis van bewaring te Dordrecht, brief nr. 239 van directeur Boender aan de secretaris-generaal (17 december 1942).

32 *Ibidem*, map 56: brief van het departement van Justitie, 3e afdeling A, nr. 1127, aan de directeurs van strafgevangnissen en huizen van bewaring, de hoofd directeur van de rijkswerkinrichtingen te Veenhuizen en de geneesheer-directeur van de rijksasiels voor psychopaten te Avereest (24 november 1942).

33 *Ibidem*.

34 *Ibidem*, map 72: ingekomen stukken, brief van gedetineerde W. van G. aan directeur Boender (28 augustus 1941) [onderstreping in het origineel door AT].

klachten onder gedetineerden. Dat dure ingrepen uit den boze waren, begreep hij ook wel, maar eenvoudige behandelingen om de achteruitgang van het gebit te voorkomen, konden toch niet uitblijven.³⁵

Scheren en tandenpoetsen, de strafinrichtingen maakten van de persoonlijke hygiëne een uitdaging. Hoewel problemen rondom het periodieke ongemak van vrouwen niet in het bronnenmateriaal naar voren komen, zullen ook deze de nodige hinder met zich mee hebben gebracht, om dan nog te zwijgen van de luizenoverlast en besmettelijke ziekten. In september 1943 zond de secretaris-generaal een brief waarin hij de directies ertoe opriep het ontslag van gedetineerden die aan besmettelijke ziekten leden te melden bij de inspecteur voor de Volksgezondheid. Deze lijdens mochten namelijk niet zonder meer terug naar huis.³⁶

Onder het bewind van Schriekes voorganger, secretaris-generaal Tenkink, die in juli 1941 zijn taken neerlegde, waren de directies verplicht het verblijf van ‘personen van geheel of gedeeltelijken joodschen bloede’ in ‘Gevangenis, Rijkswerkinrichtingen, enz.’ te melden.³⁷ Een dag later zond Tenkink er nog eens een brief achteraan dat het uitdrukkelijk niet de bedoeling was om uit hun functie ontheven joden via burgerrechtelijke overeenkomsten toch in dienst te nemen.³⁸ Onder het bewind van Schrieke werd het personeel dat gehuwd was met een jood(se) eveneens ontslagen.³⁹ Dat kostte onder andere de hierboven aangehaalde directeur van het Dordtse Huis van Bewaring, Theo Boender, zijn positie.⁴⁰ Na de bevrijding zou hij terugkeren als directeur van de Haarlemse strafgevangenis.⁴¹

4 Revolutionaire en evolutionaire interpretaties van het verleden

Die veranderingen werden in de eerste jaren na de bevrijding op twee manieren geïnterpreteerd. In grove lijnen zijn er twee soorten verhaallijnen te ontdekken in de publicaties over het gevangeniswezen, de hervormingsvoorstellen, de notulen van de reclasseringsvereni-

35 *Ibidem*, map 56: brief van de chef van de Rijksgeneeskundige Dienst, Bureau Tandheelkundig Adviseur, nr. 3011/RGD (21 juli 1944). Overigens kwam daar een verhitte brief van het departement van Justitie achteraan. De secretaris-generaal stelde dat de tandheelkundige adviseur niet buiten zijn medewerkers om met zijn personeel had mogen corresponderen. Alle correspondentie die de inrichtingen aan deze adviseur wilden versturen, moesten eerst naar het departement van Justitie worden opgestuurd. Van correspondentie die al was verstuurd, diende alsnog een afschrift te worden verstuurd naar het departement, *ibidem*, brief van departement van Justitie, 3e afdeling A, nr. 1679 (29 juli 1944).

36 *Ibidem*, departement van Justitie, 3e afdeling A, nr. 1169, betreffende ontslag van aan besmettelijke ziekten lijdende gevangenen (27 september 1943).

37 *Ibidem*, map 13: ingekomen stukken departement van Justitie, 3e afdeling A, nr. 1135, betreffende aanmeldingsplicht voor personen van joodschen bloede (25 februari 1941).

38 *Ibidem*, departement van Justitie, afdeling AS, nr. 1124 (26 februari 1941).

39 Zie voor het ontslag van joden en met joden gehuwden uit overheidsdienst Venema, *Rechters in oorlogstijd*, 296-301.

40 NA, 3.05.01, map 56: brief van het departement van Justitie, 3e afdeling A, nr. 1153, aan het College van Regenten over het huis van bewaring te Dordrecht betreffende de beschikking van de Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandse gebied van 18 februari 1943 (30 april 1943).

41 *Maandschrift voor het Gevangeniswezen*. Uitgave van het Studie- en Documentatie Centrum van de Afdeling Gevangeniswezen van het Ministerie van Justitie, 1950-51, 17-19.

gingen en in het briefverkeer tussen de verschillende betrokkenen. In beide gevallen gaat het om verhullende verbeeldingen van die ontwikkelingen en om selectieve keuzes in het noemen van hervormingen uit de tijd van het interbellum.

Enerzijds gaat het dan om wat ik ‘revolutionaire interpretaties’ zal noemen. De revolutionairen veranderden het interbellum – waarin wezenlijke veranderingen werden doorgevoerd – in hun ancien régime. Volgens deze verhaallijn was de bezettingstijd de directe oorzaak voor naoorlogse hervorming. Kortom, de revolutionairen trokken in wezen een gordijn over de hoogoplopende debatten en de hervormingsvoorstellen van de jaren tussen de Eerste en de Tweede Wereldoorlog. Anderzijds waren er ‘evolutionaire interpretaties’. De commissie-Fick, de officiële adviescommissie die door de regering was ingesteld in 1946, was de meest belangrijke representant van die laatstgenoemde evolutionaire verhaallijn. Daarin werd de naoorlogse hervorming van het Nederlandse gevangenisstelsel voorgesteld als een dialectisch, wetenschappelijk, ja zelfs ‘natuurlijk’ proces. Het opsluiten van veroordeelden voor bepaalde tijd, was een verbetering ten opzichte van de situatie waarin veroordeelden werden gestraft met brute fysieke straffen. De ongelijksoortige gemeenschappen in de gevangnissen, waarin ‘verbeterlijken’ werden ‘besmet’ door verdorven sujetten, werden in 1886 vervangen door het cellulaire stelsel, waardoor moreel bederf door het gedetineerde gemeenschapsleven werd voorkomen. Nu – na de bevrijding – duidelijk was dat ook het cellulaire stelsel defecten kende, werd dat stelsel aangepast. Het beste van zowel het gemeenschaps- als cellulaire systeem werd nu gecombineerd. ‘Cel en gemeenschap’ werd het credo.

Opvallend is dat de evolutionaire en revolutionaire interpretaties een hoofdrol toekenden aan de ex-politieke gevangenen. Hun persoonlijke ervaringen in de Nederlandse strafinstellingen waren van doorslaggevend belang voor de daadkracht waarmee aan de verbetering van deze instituten werd gewerkt. Overigens werden daar de politiek delinquenten, de Duitsgezinden die na de oorlog door de Nederlandse autoriteiten werden geïnterneerd, in deze analyses aan toegevoegd. De extreme toename in de gedetineerde bevolking vroeg om nieuwe vormen van opsluiting en bovendien moest onder hen verbittering ten aanzien van de samenleving worden voorkomen. Hoewel dat laatste waarschijnlijk grondmotief is geweest voor de snelle doorvoering van vernieuwingen na de oorlog, zoals de NIOD-promovenda Helen Grevers gedetailleerd zal beschrijven, maakte dat nauwelijks deel uit van de ‘pr’.⁴² Het waren vooral de gevangenisherinneringen van de ‘goede vaderlanders’ die in het publieke debat krachtig werden ingezet door de voorstanders van de hervorming van het Nederlandse gevangeniswezen.

Volgens gevangenisdirecteur J.F. Beyerinck zou verdere hervorming van het Nederlandse gevangenisstelsel na 1932 – het jaar van de nieuwe Gevangeniswet – nog jaren hebben geduurd als er niet zoveel prominente leden uit de Nederlandse samenleving ge-

42 Zie voor Helen Grevers project ‘Erfenissen van collaboratie’, <http://erfenissenvancollaboratie.nl/node/24> (ge raadpleegd op 20 februari 2013).

vangen waren gezet tijdens de bezettingstijd. Deze gevangenen kwamen immers uit andere kringen dan de normale gevangenispopulatie en deden eerstehands kennis op over de gebreken in het Nederlandse gevangeniswezen. In tegenstelling tot vele andere auteurs op dit gebied, wees Beyerinck in zijn bijdrage van 1949 op het feit dat de voormalige politieke gevangenen in feite een ‘Duits’ gevangenisstelsel hadden ervaren in de Nederlandse instellingen. Hij was een van de weinigen die deze overduidelijke paradox in de naoorlogse argumentering voor hervorming aanstipte. Er werd immers een generiek beleidsvoorstel gedaan – de hervorming van het Nederlandse stelsel – op basis van zeer bijzondere omstandigheden – ervaringen in Duitse afdelingen in de Nederlandse gevangenis. ‘In ieder geval,’ vervolgde Beyerinck zijn betoog, ‘is het mede oorzaak geworden van een verheugende hervorming van ons Gevangeniswezen, die nu bezig is zich te voltrekken in een tempo, hetwelk men 10 jaren geleden gewoon onbestaanbaar zou hebben geacht. Aan hen, die reeds jarenlang geijverd hebben om verbeteringen ingevoerd te krijgen, geeft het een begrijpelijke voldoening te ervaren, dat hun idealen werkelijkheid gaan worden.’⁴³

Illustratief voor het idee fixe dat politieke gevangenen na de oorlog het stelsel veranderen, is Jacob van Bemmelen analyse waarin een causale relatie wordt gelegd tussen oorlog en gevangenisvorming. In 1954 presenteerde deze invloedrijke Nederlandse hoogleraar in het strafrecht de relatie bijna als natuurwet:

Oorlog – dat bleek ook tijdens de beide wereldoorlogen – verhoogt de belangstelling voor straf en gevangenis. Oorlogen brengen steeds een aantal mensen in aanraking met de gevangenis, die daarmee in normale tijden nooit kennis zouden hebben gemaakt. Dientengevolge heeft iedere oorlog als bijverschijnsel ‘hervorming van het strafstelsel’. Dat was reeds aldus tijdens de tachtigjarige oorlog.⁴⁴

In het onderbouwen van deze natuurwet, verwees Van Bemmelen naar een politieke gevangene van de Nederlandse Opstand (1568-1648). Dirk Volkertsz Coornhert (1522-1590) was een Nederlands filosoof en theoloog, die zou uitgroeien tot de Nederlandse voorvader van de humanisering van de Nederlandse bestraffingscultuur. Coornhert pleitte voor gevangenisstraffen in combinatie met dwangarbeid, ter vervanging van geseling, verbanning en doodstraf. Van Bemmelen illustreerde met Coornhert hoe Nederland vreemde bezetters overwon en als onontkoombaar neveneffect zijn strafrechtelijk systeem verbeterde.

In zijn zoektocht naar parallellen maakte het voor Van Bemmelen niet uit dat Coornhert al gevangen zat voordat de Opstand uitbrak, dat hij zijn ideeën tijdens die oorlog publiceerde en dat het stelsel al voor het vertrek van de vreemde bezetter verbeterd was. Integendeel, voor Van Bemmelen was Coornhert de zoveelste illustratie van het onlosmakelijke

43 J.F. Beyerinck, ‘Onze gevangenis. Verleden en toekomst’, *Maandschrift voor Berechting en Reclasseering*, 1949, 4-6.

44 J.M. van Bemmelen, *Gedenkt der gevangenen. Opstellen over hervorming van het strafrecht en gevangeniswezen*, Den Haag, 1954, 35.

verbond tussen oorlog, politieke gevangenen en naoorlogse gevangenshervorming.

Naast Beyerinck en Van Bemmelen zijn er meer auteurs die politieke gevangenen begrepen als de katalysators voor verandering in het Nederlandse stelsel.⁴⁵ Deze beeldvorming werd later ook door historici overgenomen. Anne Hallema deed dat in 1958, maar ook Herman Franke nam deze visie over in 1990. Zo stelde Hallema dat de politieke gevangenen objectiever waren in hun oordeel over de tekortkomingen dan de normale bewoners van de Nederlandse gevangnissen, juist omdat ze onschuldig waren.⁴⁶

Herman Franke ging nog verder en uitte in zijn doorwrochte proefschrift over twee eeuwen Nederlandse gevangenisgeschiedenis zijn gevoelens van ongemak over de naoorlogse hervorming. ‘De snelheid waarmee ook op politiek niveau tot daden werd overgegaan had bijna iets gènants. Nu het gevangenisleed ook gevoeld was door mensen uit de eigen kringen, bleek zelfs in financieel benarde jaren mogelijk wat decennialang op bezwaren en tegenwerking was gestuit.’⁴⁷ Alleen een te letterlijke opvatting van deze ontwikkeling verklaart Frankes plaatsvervangende schaamtegevoel over de snelheid waarmee hervormingen konden worden doorgevoerd. Een nadere beschouwing van vooral het rapport van de commissie-Fick, die in 1946 door de regering werd verzocht hervormingsvoorstellen te doen, laat zien dat de hervormers van na de bevrijding voortbouwden op de hervormingsvoorstellen van het interbellum.

5 Commissie-Fick en het gevangeniswezen

Terwijl tussen de jaren tachtig van de negentiende eeuw tot aan de Eerste Wereldoorlog iedere poging tot hervorming van het gevangeniswezen werd tegengehouden en er tijdens het interbellum lang werd gedebatteerd over de vraag ‘cel of gemeenschap’, was er nadat ‘het gevangenisleed ook gevoeld was door mensen uit eigen kringen’ een ongekeerde bereidheid het gevangeniswezen ‘verder uit te bouwen’, zoals het door de overheid eufemistisch werd omschreven.⁴⁸

Van de achttien leden van de commissie-Fick, door minister van Justitie H.A.M.T. Kolf-schoten (Katholieke Volks Partij) ingesteld voor advies over de ‘verdere uitbouw’ van het Nederlandse gevangeniswezen, hadden er vier persoonlijke detentie-ervaringen opgedaan tijdens de bezettingstijd. Benno Stomps, de voorzitter van de vereniging van ex-politieke gevangenen Expogé, had tijdens de bezettingstijd in kamp Amersfoort vastgezeten. Ook de Utrechtse privaatschied (en later hoogleraar) Gerrit Kempe, verzetsnaam Ger Bras-

45 Zie bijvoorbeeld de lezing van de secretaris-generaal van Justitie, J.C. Tenkink, tijdens een seminar over de Nederlandse gevangnissen (25 mei 1950) in *Maandschrift voor het Gevangeniswezen*. Uitgave van het Studie- en Documentatie Centrum van de Afdeling Gevangeniswezen van het Ministerie van Justitie, 1950-51, 37; maar ook J. van der Grient, ‘De reorganisatie van de strafvoltrekking in Nederland’, *ibidem*, 61-68.

46 A. Hallema, *Geschiedenis van het gevangeniswezen, hoofdzakelijk in Nederland*, 's Gravenhage, 1958, 342.

47 Franke, *Twee eeuwen gevangenen*, 633.

48 *Ibidem*.

kamp, had vastgezet, in Den Bosch welteverstaan, en dat nota bene onder auspiciën van één van de andere commissieleden, C.A. Arnoldus, die vanuit Groningen was aangesteld als de directeur van de Bossche strafgevangenis. Ook de fel antinationaalsocialistische Bossche procureur-generaal Baron Speyart van Woerden nam zitting in de commissie. Hij had in Buchenwald en in Sint-Michiëlsgestel vastgezet. Ten slotte had ook de Amsterdamse huisarts annex psychiater en oud-verzetsman Jan Roorda vastgezet. Hij was vastgezet in het Groningse huis van bewaring.⁴⁹

Hoewel er vier ex-politieke gevangenen op het hoogste niveau meespraken over de hervorming van het gevangeniswezen, valt uit een inhoudelijke analyse van het rapport uit 1947 af te leiden dat hun ervaringen met de strafinstellingen niet van doorslaggevend belang kunnen zijn geweest. De fikse reorganisatievoorstellen die de commissie-Fick deed, moeten worden gezien als een herkauwing van rapporten uit de jaren dertig.⁵⁰ Bovendien werd de blauwdruk al in 1944 geschreven door de reclasseringspionier Nico Muller, die behalve als bezoeker, geen ervaringen had met het gevang. Onomwonden werd verwezen naar vooroorlogse rapporten die eerder ‘niet die aandacht [hebben] getrokken, welke [ze] zo ten volle verdien[en]’.⁵¹ Zo werd de eis van de broodnodige differentiatie in het gevangeniswezen expliciet overgenomen uit een rapport van het Centraal College voor de Reclassering uit 1933.⁵² Selectie en differentiatie zouden de kern moeten gaan vormen van het nieuwe gevangenisstelsel. Voortaan moesten gevangenen op basis van leeftijd, strafduur en persoonlijkheid – soort bij soort – door selectiecommissies in gemeenschapsregimes worden geplaatst. De selectiecommissies moesten bestaan uit een gevangenisdeskundige, een vaste districtpsychiater en een roulerende reclasseringsambtenaar. De reclassering kreeg in dit penitentiaire traject uitdrukkelijk de rol van *primus inter pares*, ten koste van de forensische psychiaters die tot dan toe gewend waren in het justitiële traject bij het adviseren over de bestraffing het laatste woord te hebben.⁵³ ‘Hoe gewichtig de bijdragen van de gevangenisdeskundige en de psychiater ook zullen zijn, te verwachten valt dat bij de beslissingen der commissie de door de voorlichtingsdienst uitgebrachte voorlichtingsrapporten een belangrijke rol zullen spelen.’⁵⁴ Die rapporten werden uitgebracht door de reclassering.

49 Roorda stuurde na de oorlog een verslag op van zijn ervaringen in de illegaliteit in Ter Apel, waar hij met zijn gezin een deel van de bezettingstijd woonde, en van zijn ervaringen met de Groningse SD-gevangenis, zie NIOD (Instituut voor oorlogs-, holocaust- en genocidestudies), Archief van Gevangenis in Nederland, 250b, inv.nr. 84 Correspondentie Jan Roorda dhr. Treurniet (RJOD) (20 augustus 1948).

50 Rapport van de commissie voor de verdere uitbouw van het gevangeniswezen, 's-Gravenhage, 1947, 9-12. Zie voor de omschrijving van het rapport als ‘wetenschappelijk’, *ibidem*, 8, en voor de concrete beschrijving van de ‘steriele antithese’ en de ‘vruchtbare synthese’, *ibidem*, 10.

51 *Ibidem*, 15.

52 *Ibidem*. De differentiatie van gedetineerden moest, volgens de commissie-Fick, niet in handen van het Openbaar Ministerie worden gelegd, althans niet zonder het optuigen van vijf selectiecommissies die de officier gingen voorlichten over de juiste plaatsing van degenen die tot gevangenisstraf waren veroordeeld.

53 Zie voor geadviseerde verhoudingen tussen reclassering en forensische psychiatrie Rapport van de commissie, 15-17. Zie voor de verhouding tussen reclasseringsambtenaren en forensisch psychiaters in de historische rechtspraktijk Tijsseling, *Schuldige seks*, 135-136.

54 Rapport van de commissie, 15.

Hervormingen voor vrouwen, waarover de commissie aanmerkelijk korter van stof was, werden voorgesteld met ‘een algemene verwijzing naar het in 1935 verschenen, voortreffelijke Rapport over de Rijks Straf- en Opvoedingsgestichten voor vrouwen en meisjes (uitgave Ned. Genootschap tot Z.V. [zedelijke verbetering der gevangenen,])’.⁵⁵

De aanbevelingen van de commissie-Fick boden een antwoord op de sociaalpsychologische problemen die het cellulaire stelsel met zich had meegebracht.⁵⁶ Het rapport werd gepresenteerd als het vanzelfsprekende resultaat van een dialectische ontwikkeling. Op geen enkele manier refereerde de commissie aan de vurige vooroorlogse verdeeldheid tussen de ‘cel-fanaten’, zoals Franke enkele voorstanders van het cellulaire stelsel noemde, en de hervormingsgezinden die zich onder andere lieten inspireren door de ervaringen van de politieke gevangenen die hun straffen tijdens de Eerste Wereldoorlog hadden uitgezeten.⁵⁷ Als de voorstanders van het cellulaire stelsel al werden genoemd in het rapport, dan werd dat door de bank genomen omzichtig gedaan. Directe kritiek op hun standpunten werden ingekleed met complimenten aan hun adres:

Nog heden ten dage is de lezing der geschriften, waarin de lof der celstraf bezongen werd, uitermate leerrijk. Men weet niet waar men meer door getroffen wordt: door het hoogstaande karakter der schrijvers, de oprechtheid hunner bedoelingen, hun voortreffelijke menslievendheid of door hun waarlijk beangstigend gemis aan psychologisch inzicht.⁵⁸

Qua gevangenhervorming verschilde de wederopbouwtijd niet zo zeer in ‘snelheid’ van het interbellum, als wel in de aard van het publieke debat. Het verschil zat in het wegval- len van het geluid van de celfanaten. Het naoorlogse verschil tussen goede en foute vader- landers, waarbij gewezen verzetsstrijders met detentie-ervaring gewicht in de schaal leg- den, verstomde de stem van de voorstanders van het cellulaire stelsel op effectieve wijze. Daarom liet de commissie-Fick in 1947 niet na in de inleiding op haar rapport te benadruk- ken aan wie de wil tot hervorming te danken was. Die wil had alles te maken met de schaal waarop ‘ons volk’, ‘tal van Nederlanders, aan wier oordeel alleszins waarde kan worden gehecht’ in één of meer gevangnissen hadden vertoefd.⁵⁹ Konden de hervormers die zich lieten inspireren door linkse oproerkrakers in de context van angst rondom de Russische revolutie van 1917 gemakkelijk worden gepareerd, de hervormers van de wederopbouw,

55 *Ibidem*, 51.

56 De overgang van gemeenschappelijke naar cellulaire opsluiting voltrok zich gefaseerd tussen 1850 en 1900, waarbij met name het nieuwe Wetboek van Strafrecht van 1886 een impuls gaf aan de bouw van cellulaire gevangnissen, omdat daarin werd vastgelegd dat de eerste vijf jaren van de celstraf in eenzaamheid moesten worden doorgebracht, zie J.A.A. Quintus, *De cellulaire gevangenisstraf in Nederland, sinds hare invoering bij de wet van 28 juni 1851*, Stbl. No. 68, Groningen, 1887; M.A. Petersen, *Gedetineerden onder dak. Geschiedenis van het Gevangeniswezen in Nederland van 1795 af, bezien van zijn behuizing*, Alkmaar, 1978; Franke, *Twee eeuwen gevangen*, 377-450; P.T.E.E. Rosenberg, ‘De Metzelaars, een halve eeuw justitiegebouwen’, in: C.J. van der Peet en G. Steenmeijer (red.), *De Rijksbouwmeesters. Twee eeuwen architectuur van de Rijksgebouwendienst en zijn voorlopers*, Rotterdam, 1995, 301-327.

57 Franke, *Twee eeuwen gevangen*, 544-545.

58 Rapport van de commissie, 9.

59 Rapport van de commissie, 6.

met een achterban van de ex-politieke gevangenen van de Duitse bezetter, konden niet uit het veld worden geslagen.

6 Besluit

Lange tijd werd gedacht dat de naoorlogse gevangenhervorming op het conto moest worden geschreven van de ‘goede vaderlanders’ die tijdens de bezettingstijd in aanraking waren gekomen met de Nederlandse strafinrichtingen en aan den lijve de gebreken ervan hadden ondervonden. Zij speelden inderdaad een rol, maar die rol was vooral van symbolische aard. Hun gevangenisherinneringen bezaten revolutionair potentieel. Ze vormden de doorbraak in het publieke debat over de Nederlandse gevangenen, waarin tijdens het interbellum de klassieke vergeldingsgedachte diepgaande hervormingen kon tegenhouden.

De periode tussen 1915 en 1951 laat – beginnend bij de invoering van de voorwaardelijke veroordeling en eindigend bij de afrekening met het cellulaire stelsel – zien dat in toenemende mate het straffen ter bescherming van de maatschappij plaats maakte voor straffen ter verbetering van de veroordeelde. Aanvankelijk werd met het straffen op maat een steeds belangrijker rol toegekend aan de psychiatrie binnen het justitiële werkveld.⁶⁰ Met de invoering van de psychopatenwetten van 1928 werd dramatisch gesteld een deel van de strafvoltrekking verplaatst naar de sofa, waarbij het niet langer ging om een beoordeling van de daad, maar een inschatting van de verbeterbaarheid van de dader. Psychiaters, Michel Foucault parafraserend, werkten in de rechtspraktijk dan ook niet als experts op het gebied van toerekeningsvatbaarheid – hetgeen waarvoor ze formeel werden aangesteld – maar als adviseurs in straftoepassing.⁶¹

Tijdens het interbellum stonden reclasseringsambtenaren in deze ontwikkeling, hiërarchisch gezien, onder de forensische psychiaters. Ook zij brachten voorlichtingsrapporten uit aan de rechterlijke macht, maar lieten het laatste woord vaak letterlijk aan de forensische psychiatrie.⁶² Waar het gaat om de ontwikkeling van het straffen van daden naar het straffen van daders, gaat het in Nederland tussen de invoering van de psychopatenwetten en de hervorming van 1951 om een tweetrapsraket. Met de psychopatenwetten werd de psychiatrie stevig in het zadel geholpen. Sterker nog, met de invoering van het nieuwe Wetboek van Strafvordering van 1926 kregen psychiaters wettelijk een belangrijke plaats toebedacht.⁶³ In 1951 volgde een zelfbewust reclasseringsapparaat, dat niet meer hoefde onder te doen voor de psychiatrie waar het ging om het beoordelen van verdachten, het adviseren over de bestraffing van veroordeelden, het plaatsen van gevangenen en het begeleiden van vrijgelatenen. Sterker nog, met het rapport van de commissie-Fick werd de

60 *Ibidem.*

61 Foucault, *Discipline and Punish*, 21.

62 Tijsseling, *Schuldige seks*, 136.

63 Tijsseling, *Schuldige seks*, 36.

reclassering – die tijdens de bezettingstijd op de rand van algehele opheffing had gebalanceerd – met haar voorlichtingsrapporten *primus inter pares* waar het ging om het nieuwe gevangenisstelsel.

De hervorming van het Nederlandse gevangenisstelsel tijdens de wederopbouwtijd vond plaats in een politieke context waarin de belangen van gevangenen centraal konden staan. Hoewel vooral de exorbitante omvang van het aantal ‘politieke delinquenten’ – een concept dat pas na 1945 in de CBS-statistieken naar voren komt als categorie voor Duitsgezinde veroordeelden – na de oorlog om snelle hervormingen vroeg, ging het in het debat om de gevangeniservaringen van goede vaderlanders en om hervorming voor ‘commune delinquenten’, zoals de gevangenen heetten die ‘reguliere’ criminele activiteiten hadden gepleegd. De commissie-Fick besloot dan ook geen afzonderlijke beschouwing te wijden aan de gedetineerde politieke delinquenten. ‘Hoezeer dit vraagstuk ook van belang is geweest en nog is, binnen afzienbare tijd zal het toch geliquideerd zijn, terwijl de commune delinquenten een blijvend element in onze samenleving vormen.’⁶⁴ De belangen van de slachtoffers van criminaliteit – en hun nabestaanden – speelden al helemaal geen rol in het debat over de hervorming van het stelsel. Als er al expliciet over slachtoffers werd gesproken, dan ging het er om dat er een grens moest zijn aan wat slachtoffers konden verwachten aan vergelding en genoegdoening.⁶⁵ Een groter contrast met het actuele debat over straffen is nauwelijks denkbaar.⁶⁶

Summary

The reform of the Dutch prison system after World War II has traditionally been attributed to Dutch members of the resistance who had experienced life inside the Dutch prison system during the occupation as political prisoners. This article, focusing upon the years 1915-1951, reconsiders their role in the transformation of the Dutch prison system after the Second World War. Their role turns out to have been primarily symbolical. Their prison memories forced a breakthrough in the public debate on Dutch prisons and were highlighted by those who wished to see the system reformed. During the interbellum period traditional ideas of retribution had stopped profound prison reform. The years under

⁶⁴ *Ibidem*, 7.

⁶⁵ Zie bijvoorbeeld de victimologieer van de invloedrijke Leidse hoogleraar in de criminologie Willem Nagel. ‘Een slachtoffer kan ook te veeleisend zijn in zijn behoefte om straf op te leggen aan een dader, ten koste van verzoening. (...) [Dan] is er geen sprake meer van gerechtvaardigde strafzucht, maar van wraakzucht’, vatte Kees Schuyt de essentie van Nagels ‘victimologieer’ samen in *Het spoor terug*. J.B. Charles & W.H. Nagel, 1910-1983, Amsterdam, 2010, 361.

⁶⁶ Tegenwoordig hebben juist de belangen van de slachtoffers een centrale plaats in het publieke debat over het bestraffen van misdadigers. Op 24 september 2011 werd in aanwezigheid van koningin Beatrix een landelijk monument tegen geweld ingehuldigd. Sinds 1 januari 2011 is bovendien de Wet versterking positie slachtoffers in het rechtsproces van kracht, waardoor slachtoffers tijdens het rechtsproces tegen de nog onveroordeelde verdachten – die dus niet schuldig verklaard zijn – kunnen spreken over de impact die de gepleegde delicten op hun leven hebben gehad.

consideration are a time in which – from the introduction of the suspended sentence until the end of the cellular system – the punishment for the protection of society increasingly cleared the way for the rehabilitation of the convicted. This contrasts sharply with the current political debate on punishment of criminals. Currently, by being allowed to talk about the impact of the committed crimes on their lives, the victims of crimes are granted a central role during the criminal proceedings against suspects.

Keywords

Prison system, Prison reform, public memories, Nico Muller, the Fick committee.

LES QUATRE LIBERTÉS CARDINALES

DE ICONOLOGIE VAN DE VRIJHEID VAN PERS, ONDERWIJS, VERENIGING EN GELOOF IN BELGIË, ALS UITDRUKKING VAN EEN POPULARISERENDE GRONDWETSCULTUS VANAF 1848

Den 25 september 1850 was het de dag eener andere verjaring: het was het feest van de Grondwet en van het Congres, waarvan men de herinnerings-zuil inwydde; heden is het de dag des Koningdoms. Des andere daegs na de europische omwenteling die ons had gespaerd, wilde de Koning, even als nu, zich omringen van zyne zonen, van de leden van het voorlopig Bestuer, van het Congres, en van al de wetgevingen en groote staetslichamen, om God te danken, om het onvergankelyk werk van het Congres te verheerlyken en om den lande van hoop en vertrouwen te spreken.¹

1 Inleiding

Tijdens de Belgische nationale feesten in de eerste decennia na de onafhankelijkheid (1830) kreeg de grondwet een belangrijke (iconografische) plaats binnen het politiek discours. Die iconografie was een deel van wat historica Els Witte ‘een ‘bombastisch’ genre, vol conventionele allegorieën die begrijpbaar zijn voor de grote massa, met als doel de opinie te stichten’ noemt.² De grondwetsverering kreeg een nieuw elan vanaf 1848, toen het bijna miraculeus overleven van de jonge Belgische natie doorheen de woelige Europese revolutiegolf verbonden werd met de liberale constitutie van 1831. Al in 1849 besliste minister van Binnenlandse Zaken Charles Rogier (1800-1885) dat het land eer moest betuigen aan de constituante die het land haar grondwet had gegeven en een jaar later legde Leopold I de eerste steen van wat uiteindelijk, na een lange bouwcampagne, de Congreskolom zou worden.³ Op de vier hoeken van haar sokkel staan sinds 1859 vier bronzen beelden die de vrijheid van pers, onderwijs, vereniging en geloof personifiëren.⁴ Dit kwartet kreeg samen met andere individuele vrijheden een opvallende ereplaats, vooraan in de Belgische grondwet.⁵ Ze kregen al voor

* Ik dank Baudouin D’hoore (Algemeen Rijksarchief, hierna verkort ‘ARA’), Griet Meyfroots (Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen, hierna verkort ‘KCML’), prof.dr. Linda van Santvoort (UGent) Sebastiaan Vandenbogaerde (UGent) en Jana Wijnsoew (UGent). Dit artikel kwam tot stand in het kader van de Interuniversitaire Attractiepool ‘Justice & Populations’ (IAP VII/22), *Interuniversity Attraction Poles Program – Belgian Science Policy*.

1 Toespraak door kamervoorzitter Joseph De Le Haye (1800-1888), vertaald door Hendrik Conscience (1812-1883) en geciteerd in H. Conscience, *Beschryving der Nationale Jubelfeesten te Brussel gevierd op 21, 22 en 23 July 1856, Ter gelegenheid van de 25e verjaardag der inhuldiging van Z.M. Léopold I als Koning der Belgen*, Brussel, 1859, 50.

2 E. Witte, ‘De constructie van België, 1828-1847’, in: V. Dujardin, M. Demoulin, E. Gerard en M. Van den Wijngaert (red.), *Nieuwe geschiedenis van België*, Tielt, 2005, 427.

3 E. Discailles, ‘Charles Rogier’, *Biographie Nationale*, dl. 19, Brussel, 1907, 693-811.

4 Deze vier Belgische grondwettelijke vrijheden mogen niet verward worden met de door Amerikaans president F.D. Roosevelt (1882-1945) in 1941 gelanceerde ‘Four freedoms’, die ook in beeld zijn gebracht en met monumenten zijn geëerd.

5 H. Van Impe, ‘Van vrijheden naar grondrechten: anderhalve eeuw staatsrechtelijke ontwikkeling’, in: J. Vanderlinden et

Afb. 1 L. Wiener, medaille ter gelegenheid van de inhuldiging van de Brusselse Congreskolom, 1859, brons. © UGent, Collectie universiteit, onlinebeeldbank adore.ugent.be.

de bouw van de Congreskolom verschillende beeldende uitwerkingen en ook na de bekende bronzen dames uit 1858-59 zouden nog tal van representaties volgen. Binnen datgene wat we een populariserende grondwetscultus kunnen noemen, werden de vier genoemde vrijheden in geschreven, gebeeldhouwde, getekende of gegraveerde vorm vertegenwoordigers van de volledige grondwet, als een kunstig *pars pro toto*. Hun voorkomen als vier personificaties met herkenningsattributen was op den duur zo ingeburgerd dat we de vraag kunnen stellen in hoeverre we niet van de vier ‘kardinale’ vrijheden zouden kunnen spreken, analoog met de vier kardinale deugden, een bekend thema binnen de historische iconografie. Aangenomen dat het de bedoeling was tot een populaire iconografie te komen, zou een dergelijke analogie immers betekenen dat het opzet geslaagd was en de conventie waarover Witte het heeft zowel op politiek-juridisch als op iconografisch niveau bereikt was.

In wat volgt wordt eerst aangetoond wat de populariserende grondwetscultus vanaf 1848 inhield en hoe de vier vrijheden daarin hun rol speelden. Vervolgens bekijken we hoe de vier vrijheden in beeld zijn gebracht, zoeken we de oorsprong van deze iconografie en gaan we na hoe deze zich in relatie tot de politieke en juridische visies op de grondwet en de individuele vrijheden ontwikkelde. Tot slot wordt ingegaan op de analogie van deze iconografie met die van de vier kardinale deugden.

2 De revolutiegolf van 1848 en de Belgische grondwetscultus

'Je jure fidélité à la constitution et aux lois du peuple belge'.⁶ Met deze woorden bevestigde Leopold I op 21 juli 1831 de Belgische constitutionele monarchie. Diezelfde woorden stonden zeventien jaar later ook te lezen op een penning uitgegeven in opdracht van de Belgische regering en vervaardigd door Adolphe Jouvenel (1798-1867), de officiële graveur van de koning.⁷ Op de ommezijde las men 'Le roi garde ses serments. La nation gardera les siens.' De revolutiegolf die in 1848 door Europa raasde, had België grotendeels gespaard, en met deze penning drukte men de dankbaarheid voor deze redding uit.⁸ Het Belgische overleven van 1848 had men te danken aan het kordate optreden van de regering onder Charles Rogier (1800-1885). Op de penning stonden op een wetstafel de drie maatregelen die het land hadden gered van gevaarlijke volksopstanden: de verlaging van de kiescijns, de parlementaire hervorming (meer bepaald de hervorming van de wet op de parlementaire onverenigbaarheden) en 'l'amélioration du sort des ouvriers'.⁹

Afb. 2 A. Jouvenel, medaille ter gelegenheid van de regeringsacties in 1848, brons, (verso) © UGent, Collectie universiteit, onlinebeeldbank, adore.ugent.be.

6 'Ik zweer getrouwheid aan de grondwet en de wetten van het Belgische volk.'

7 J.L. Guioth, *Histoire numismatique de la Belgique, faisant suite à l'Histoire numismatique de la révolution belge, ... jusqu'à ce jour*, Hasselt, 1851, 235-236.

8 G.-H. Dumont, *Le miracle belge de 1848: histoire*, Brussel, 2005.

9 E. Gubin en J.-P. Nandrin, 'Het liberale en burgerlijke België, 1846-1878', in: Dujardin et al., *Nieuwe geschiedenis van België*, 252-254. Daar kwam dan nog eens de bijzonder belangrijke afschaffing van het perszegel bij.

In die periode vond men echter bovenal in de liberale grondwet de reden voor het uitblijven van de storm in België. In zijn studie over de septemberfeesten, de grote nationale feesten die in de beginjaren van de Belgische natie elk jaar de hoofdstad voor enkele dagen opvrolijkten, merkt Jeroen Janssens op hoe de nationalistische nadruk tijdens deze feesten net op die grondwet kwam te liggen, meer dan op de eigenlijke vrijheidsstrijd van 1830.¹⁰ Al in de septemberfeesten van 1848 was de grondwet alomtegenwoordig in de tijdelijke triomfbogen en praalstoeten. Dat zou twee jaar later niet anders zijn. In 1850 werd immers de eerste steen gelegd voor de Congreskolom, een monument opgericht op voorstel van minister van Binnenlandse Zaken en patriot Charles Rogier ter ere van de Belgische constituanten. Het Nationaal Congres of Volksraad, België's grondwetgevend orgaan, was van start gegaan in november 1830 en werd ontbonden op 21 juli 1831.¹¹ In de openingstoespraak ervan maakte Louis de Potter (1786-1859) al melding van vier grondwettelijke vrijheden die de voorbereidende vergadering had goedgekeurd en die het zeker zouden moeten halen in de uiteindelijke grondwettekst.¹² De Potter stelde de gewenste grondwet tegenover de vermaledijde Hollandse constitutie van 1815, waarin de geloofsvrijheid ver te zoeken viel, het onderwijs geketend was en de pers louter diende tot een instrument van de macht. Na een lange lijst van datgene wat het Voorlopig Bewind gerealiseerd had, luidde het dat eindelijk de volledige en onbeperkte vrijheid van pers, van onderwijs, van verenigingen van elke aard, en van mening en geloof moest gelden, voortaan bevrijd van elke vrees voor vervolging.¹³

Wat zich vanaf 1848 aftekende, wordt het best omschreven als een populaire grondwetscultus. 'Cultus' is een verantwoorde term, omdat de verering op bepaalde momenten en binnen een bepaald discours semi-religieuze vormen aannam. Hendrik Conscience zag in 1856 'de Belgische staetsman en de Belgische burger bezielde met eenen godsdienstigen eerbied voor de Grondwet, waerop 's lands vryheid is gebouwd'.¹⁴ Bij de inauguratie van de Congreskolom op 26 september 1859 had Rogier het over 'le culte commun des grands souverains, (...) le respect religieux pour ses institutions qui font sa force, sa sécurité et sa gloire'.¹⁵

Het 'populaire' aspect zat in het streven om een zo breed mogelijk publiek te bereiken. Alle toen beschikbare middelen werden daartoe aangewend en het spreekt voor zich dat in het bijzonder voor de kunst een belangrijke rol was weggelegd. Tijdens de septemberfeesten van 1848 en 1850 en de feesten van juli 1856 werden praalwagens en tijdelijke standbeelden voor de grondwet ontworpen, die later aanleiding gaven tot permanente publieke standbeelden. Zo verging het ook de Congreskolom. Tijdens de feesten van 1848 ontwierp

10 J. Janssens, *De Belgische Natie viert. De Belgische Nationale Feesten, 1830-1914*, Leuven, 2001, 47-56.

11 M. Magits, *De Volksraad en de opstelling van de Belgische grondwet van 7 februari 1831: een bijdrage tot de wordingsgeschiedenis van de Belgische constitutie*, Brussel, VUB, onuitg. doctoraatsthesis, 1977. M. Magits, 'De socio-politieke samenstelling van de Volksraad (10 November 1830-21 Juli 1831)', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 1981, 582.

12 T. Juste, 'Louis De Potter', *Biographie Nationale*, dl. 5, Brussel, 1876, 620-629.

13 '... et finalement liberté pleine et entière pour la presse, pour l'enseignement, pour les associations de toute espèce, et pour les opinions et les cultes, désormais délivrés de toute crainte de persécution et de tout danger de protection', L. de Potter, 'Discours d'ouverture du congrès national', *Bulletin des arrêtés et actes du Gouvernement Provisoire de la Belgique*, Brussel, 1830, 11.

14 Conscience, *Beschryving der Nationale Jubelfeesten*, 13.

15 Charles Rogier, geciteerd in *La colonne du congrès et de la constitution, inaugurée le 26 septembre 1859*, Brussel, 1859, 20.

Afb. 3 J. Malvaux, prent ter gelegenheid van de inauguratie van de Congresskolom op 26 september 1859 © UGent, Collectie universiteit, onlinebeeldbank, adore.ugent.be.

Afb. 4 P. Dens, aangepaste inzending voor de Congresskolomwedstrijd, met verf verlichte reproductie, 1850 © Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Prentenkabinet S.II 13865. Foto: Nancy Demartin.

Henri Hendrickx (1817-1894) een 22 meter hoge obelisk ter ere van grondwetsartikel 33,¹⁶ alsook een triomfboog ter ere van de grondwet.¹⁷ Nog geen jaar later vaardigde Charles Rogier een ministerieel besluit uit dat om een monument voor het Congres vroeg, in de vorm van een kolom. Meer dan waarschijnlijk was de minister geïnspireerd door Hendrickx' obelisk. In de hele grondwetscultus zou Rogier een cruciale rol spelen. Tijdens en na de bijzonder lange bouw ervan (1850-1859), werd de Congresskolom vanuit katholieke hoek als een persoonlijk monument van Rogier gezien. De katholiek Félix de Merode (1791-1857) had het over 'la colonne de M. Rogier qui mériterait plutôt ce nom que celui de monu-

¹⁶ De Belgische grondwet werd gecoördineerd in 1994. In deze bijdrage verwijzen we in de hoofdttekst naar het hedendaagse artikelnummer. De tekst van artikel 33 stond oorspronkelijk in artikel 25 en luidt: 'Alle machten gaan uit van de Natie.'

¹⁷ De uitgave die de feesten begeleidde schreef enigszins tegenstrijdig over de obelisk: 'sur la base de ce monument est tracé l'article 31 de la Constitution belge, c'est-à-dire la grand axiome de la souveraineté du peuple: tous les pouvoirs émanent de la nation'. Men doelde op toenmalig artikel 25, *Fêtes de Septembre Illustrées*, Brussel, 1848, 17.

ment du Congrès; car M. Rogier en serait le père tout seul;¹⁸ en Ivan De Man d'Attenrode (1801-1879) voegde er in 1854 aan toe: 'c'est bien l'honorable M. Rogier qui est l'auteur de ce monument'.¹⁹

Na Rogiers ministerieel besluit volgde in 1850 een wedstrijd waarop 53 officiële inzendingen kwamen, alsook een aantal voorstellen buiten de wedstrijd.²⁰ Twee kandidaten, architecten Pierre Dens (1819-1901) en Joseph Poelaert (1817-1879), moesten de prijs delen en na aanpassingen kreeg Poelaert uiteindelijk de opdracht. Negen jaar later was het bouwwerk klaar en kreeg Brussel dus een permanent monument voor het Nationaal Congres en de grondwet. Toen al werd openlijk toegegeven dat het monument er kwam uit dankbaarheid voor het veilig doorkomen van de storm van 1848.²¹

De vrijheden aan de voet van de Congreskolom waren ook al te zien geweest tijdens de feesten van 1850. Enerzijds waren ze in geschreven vorm bevestigd aan vier van de negen vlaggenmasten die op het plein voor het Paleis der Natie stonden opgesteld.²² Anderzijds ontwierp architect Léon Suys (1823-1887) vier tijdelijke beelden die een plaats kregen voor de ramen van de grote zaal binnen in hetzelfde Paleis der Natie. Rond 1850 werden de vier grondwettelijke vrijheden ook als standbeelden in de vestibule van hetzelfde gebouw geplaatst. Aanvankelijk ging het om plaasteren (gipsen) beelden, maar in de jaren 1860 werden zij vervangen door grotere beelden in witte Franse steen. De hevige brand van het Paleis der Natie op 6 december 1883 verwoestte deze beelden onherroepelijk.²³

De vier vrijheden kwamen ook meermaals in gegraveerde vorm voor. Prenten vormden doorheen de negentiende eeuw een evident medium, en zeker vanaf 1848 verheerlijkten nogal wat prenten de constitutionele vorst. De kracht van dit medium zag ook Rogier in, die tijdens de bouw van de Congreskolom een met prenten geïllustreerde grondwet liet vervaardigen.²⁴ Deze was bedoeld voor de intekenaars op de lijst ter financiering van het

18 'Veel meer dan 'Congreskolom' zou deze kolom de naam van Rogier moeten dragen, want hij is eigenlijk de enige vader ervan', F. De Mérode, geciteerd in *Annales parlementaires. Chambre*, 1853, 1671 (11 juni 1853).

19 'Het is wel degelijk de eerbiedwaardige heer Rogier die de 'auteur' van dit monument is', I. De Man d'Attenrode, geciteerd in *Annales Parlementaires. Chambre*, 1854, 1556 (29 april 1854). Dergelijke opmerkingen pasten binnen een bredere kritiek uit veelal katholieke hoek op het kunstenbeleid van Rogier, dat als te strikt werd gezien. Dat Rogier zelf besliste dat het congresmonument een kolomvorm moest aannemen, is in dat opzicht exemplarisch voor zijn manier van werken, zie o.a. *Revue de Belgique*, 1850, 371-374.

20 De officiële inzendingen worden bewaard in Brussel, ARA, Kaarten en Plannen, inventaris in handschrift, inv.nr. 762, *Colonne du Congrès. Projets divers*. Een inzending hors concours door architect Auguste Payen (1801-1877) en een zekere beeldhouwer Leclercq werd gepubliceerd in *La Renaissance*, 1849, na 140. en beschreven in 'La colonne de la constitution', *Journal d'architecture*, 1850, 34-36. Een andere, door Hendrickx, wordt bewaard in het centrale KCML-archief (Brussel, KCML (Phoenixgebouw), Brussel, Congreskolom, inv.nr. B1341-1344.) en werd beschreven in 'Actualités. Nouvelles des arts et de la littérature', *La Renaissance illustrée*, 1849, 93-94. Een beschilderde foto van Dens' winnende voorstel zit in het Koninklijk Prentenkabinet (Brussel, Koninklijke Bibliotheek (hierna verkort 'KBR'), Prentenkabinet, inv.nr. S.II 13865) en het voorstel van Roelandt maakt deel uit van de UGent-collectie (Gent, Universiteitsbibliotheek, Collectie Vliegende Bladen, inv.nr. BIB. VLBL.FI.B.185.21). Derom (red.), *De beelden van Brussel*, Antwerpen, 2000, 42-48.

21 P. Meirsschaut, *Les sculptures de plein air à Bruxelles. Guide explicatif*, Brussel, 1900, 85. Conscience, *Beschrijving der Nationale Jubelfesten*, 50. In het Paleis der Natie zijn de Senaat en de Kamer van Volksvertegenwoordigers gevestigd. Het gebouw, in het ancien régime de zetel van de Raad van Brabant, ligt aan het Warandepark, rechtover het Brusselse koninklijke paleis.

22 *Fêtes de Septembre illustrées*, Brussel, 1850, 18.

23 W. Van den Steene, *Het Paleis der Natie*, Brussel, 1981, 154.

24 Art. 2 van het KB dat op 5 augustus 1852 in het Staatsblad verscheen, voorzag er in dat de gelden voor de geïllustreerde grondwet uit de fondsen van de Congreskolom kwamen, *Pasinomie*, 1849, 291.

Afb. 5 Pannemaker naar V. Lagye, 'Artikel 14 der grondwet. Vryheid der godsdiensten.', prent uit Grondwet van België. Uitgave versierd met platen, Brussel, 1852.

Afb. 6 A.D. Ligny naar V. Lagye, 'Artikel 17 van de grondwet. Het onderwijs is vry', prent uit Grondwet van België. Uitgave versierd met platen, Brussel, 1852.

Afb. 7 Pannemaker naar V. Lagye, 'Artikel 18 der grondwet. De drukpers is vry.', prent uit Grondwet van België. Uitgave versierd met platen, Brussel, 1852.

Afb. 8 H. Brown naar V. Lagye, 'Artikel 20 der grondwet. De Belgen hebben het regt zich te vereenigen.', prent uit Grondwet van België. Uitgave versierd met platen, Brussel, 1852.

monument en was zowel verkrijgbaar in het Frans als het Nederlands.²⁵ Op te merken valt dat hiermee een zeer vroege semiofficiële – want op initiatief van de regering vervaardigde – vertaling van de Belgische grondwet verscheen, lang voor de officiële Nederlandse vertaling van 1967.²⁶ Het populariserende karakter van dit werk blijkt uit het feit dat de uitgave onder het goedkeurend oog stond van de commissie van het *Musée Populaire* (Volksmuseum), onder leiding van Laurent Veydt (1800-1877), een katholieke liberaal met wie Charles Rogier samen op de kieslijst in Antwerpen stond.²⁷ Het *Musée Populaire* werd enkele jaren voordien, in 1849, eveneens op initiatief van Rogier opgericht en was in feite een uitgeverij van houtsneden, veeleer dan een echt museum. Het doel bestond erin specifiek bij kinderen en lagere klassen het nationaal gevoel op te wekken en kennis over het nationaal (on-)roerend erfgoed bij te brengen.²⁸ Het was dus binnen een dergelijke traditie en doelstelling van nationale volksopvoeding en moralisering dat Rogier deze *Grondwet van België*. Uitgave versierd met platen liet uitbrengen, weliswaar met als publiek de gegoede intekenaars. Jean Osy (1792-1866), de katholieke Antwerpse tegenstander van Rogier en Veydt, formuleerde bij de budgetbesprekingen in de kamer niks dan negatieve kritiek op het hele project. Enerzijds had de uitgave 27.000 frank gekost en deed ze de opbrengst van de intekening dus gevoelig dalen. Anderzijds noemde hij de prenten, ontworpen door historieschilder Victor Lagye (1825-1896) ‘*de véritables caricatures*’.²⁹ De Mérode, partijgenoot van Osy, voegde een jaar later eraan toe dat de geïl-

25 Alle burgers werden er toe uitgenodigd letterlijk hun steentje bij te dragen voor de bouw van de kolom. ‘Aucun tribut, quelque modique qu’il soit, ne devra être refusé. Toutes les classes de citoyens jouissent des bienfaits de la Constitution, et ont pu apprécier le libéralisme et la sagesse des vues du Congrès national; il faut que toutes, aussi, puissent apporter leur offrande, dans la mesure de leurs facultés, pour l’exécution du monument, qui aura véritablement ainsi le caractère national et populaire dont il doit être empreint.’ (‘Geen enkele bijdrage, hoe bescheiden ook, mag geweigerd worden. Alle burgerklassen genieten van de weldaden van de Grondwet, en hebben de vrijheidsgeest en de wijsheid van de inzichten van het Nationaal Congres kunnen naar waarde schatten; alle moeten ze dus ook kunnen hun offergave bijdragen, elk naar zijn mogelijkheden, voor de verwezenlijking van het monument, dat werkelijk op die manier het nationaal en volks karakter zal hebben, waarvan het moet doordrongen zijn’), *Fêtes de Septembre illustrées*, 1850, 14. De prenten werden in pakjes opgestuurd naar de mensen thuis, wat verklaart hoe enkele bewaarde en gebundelde exemplaren verschillende volgordes vertonen.

26 Binnen deze vertalingsgeschiedenis speelde Victor Delecourt (1806-1853) een belangrijke rol. Deze Waalse voorzitter van de Brusselse rechtbank van eerste aanleg ontpopte zich tot voorvechter van de Vlaamse taal en was lid van de commissie van het *Musée Populaire* waar hij de teksten in het Nederlands verzorgde. *Annales Parlementaire. Chambre*, 1854, 668 (9 februari 1854); J.A. Alberdingk Thijm, ‘Levensbericht van Victor Hubert Delecourt (Vanden Hove)’, in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, 1854, 39-49.; J. Delecourt, ‘Delecourt (Victor-Hubert)’, in: *Biographie Nationale*, dl. 5, 353-355.

27 Veydt zetelde eveneens in de jury ter beoordeling van de inzendingen voor het Congresmonument, *Fêtes de Septembre illustrées*, 1850, 11. E. Jacques, ‘Un parlementaire et homme d’affaires passionné de culture au XIXe siècle: Laurent Veydt (1800-1877)’, *Bulletin de la Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques de l’Académie royale de Belgique*, 1983, 530-581.

28 KB 29 december 1848, *Pasinomie*, 1848, 499, en 1849, 221. Tot aan het ontstaan van het *Musée populaire* werden vaak buitenlandse prenten gebruikt. Toen Jouvenel jaren later de verwezenlijkingen van Rogier op een munt graveerde, stond ook het *Musée Populaire* daartussen, in tegenstelling tot de Congreskolom (men wou niet toegeven dat ze Rogiers eigen project zou zijn). Veydt omschreef het doel in 1854 als het uitbrengen van ‘des images soignées, correctes pour le dessin, bien enluminées et offrant des épisodes, des personnages, des traits de mœurs et d’histoire, empruntées exclusivement à la Belgique’ (‘verzorgde afbeeldingen, correct wat de tekening aangaat, mooi verlucht, met een beeld van de episodes, personages, zeden en geschiedenis, exclusief aan België ontleend’). De prenten, van de hand van de *crème de la crème* van de Belgische graveurs, waren bovendien voorzien van onderschriften op maat van de klassen tot wie ze zich richtten, Veydt in *Annales parlementaires. Chambre*, 1854, 668 (9 februari 1854).

29 ‘ware karikaturen’, *Annales parlementaires. Chambre*, 1853, 1670 (11 juni 1853).

lustreerde grondwet ‘n’a pas même l’avantage d’être illustrée d’une manière gracieuse’.³⁰ Rogier verdedigde zichzelf en het werk van Lagye, die actief was binnen de Liberale Associatie van Antwerpen.³¹ Rogier onderstreepte hoe dicht de geïllustreerde grondwet bij de uiteindelijke Congresskolom zou aanleunen.³² Zoals we zullen zien, klopt dit tot op zekere hoogte voor wat betreft de vier vrijheden die door Lagye werden uitgetekend. Na de inhuldiging van de kolom werd overigens ook nog een bronzen exemplaar op schaal uitgebracht door de firma Spanoghe, volledig in lijn met het populariserend opzet van het monument.

Naast deze gelegenheidsarchitectuur, tijdelijke beelden, permanente monumenten, prenten en huiskamerbeelden dienen binnen de grondwetscultus ook nog de talloze herdenkingspenningen vermeld te worden, waarvan enkele aan bod komen in het vervolg van dit artikel.

De vier vrijheden kwamen dus frequent voor in de grondwetsiconografie. In een noot bij zijn mercuriale uit 1876 merkte Charles Faider (1811-1893), procureur-generaal bij het Hof van Cassatie, op dat het, ondanks zijn enorm respect voor de grondwet, misschien wel welletjes geweest was wat het in beeld brengen van de vier vrijheden betrof. ‘Je me demande s’il est nécessaire de les reproduire encore?’³³ Voor de decoratie van de koepel op het toen in aanbouw zijnde Brusselse justitiepaleis – eveneens een project van architect Poelaert – stelde Faider dan ook als alternatief een kwartet deugden voor, met name de Wet (wetgevende macht), de Gerechtigheid (rechterlijke macht), de Kracht (uitvoerende macht) en Clementie (het koninklijk gratierecht).³⁴ Auteur Félix Stappaerts (1812-1885) omschreef de vier vrijheden al in 1860 als ‘des sujets déjà souvent traités et qui semblaient devoir entraîner, par une pente naturelle, vers la banalité des formules et de conventions’.³⁵ Beide heren bewijzen hoe sterk de vier vrijheden waren ingeburgerd, in die mate dat er sprake was van conventie tot zelfs verzaaging. Ze toonden meteen ook aan dat de grondwetscultus geslaagd was. In zijn beknopt overzicht van gelegenheden waarbij de vier vrijheden kunstig vastgelegd werden, verwees Faider ook naar de Onze-Lieve-Vrouw-ter-Sneeuwwijk, waar sinds 1874 vier gloednieuwe straten de namen van de vier vrijheden droegen. Te midden van het Vrijheidsplein, waar deze vier straten samenkwamen, kreeg de architect van de Belgische grondwetscultus in

30 ‘... zelfs het voordeel niet heeft bevallig geïllustreerd te zijn’, De Mérode, *Annales parlementaires. Chambre*, 1854, 1554 (29 april 1854).

31 S. Heylen et al., ‘Victor Lagye (1825-1896)’, in: ODIS – Database Intermediary Structures Flanders [online], 28 november 2011, www.odis.be/pls/odis/opacuvw.toon_uvw_2?CHK=PS_298.

32 *Annales parlementaires. Chambre*, 1854, 1555 (29 april 1854)

33 ‘Ik vraag me af of het nodig is ze nogmaals te herhalen’, C. Faider, ‘Les quatre libertés constitutionnelles’, *La Belgique judiciaire*, 1876, 1330.

34 Deze zouden er ook effectief komen, gerealiseerd in 1883 door resp. Aimable Dutrieux (1816-1889), Albert C. Desenfans (1845-1938), Thomas Vinçotte (1850-1925) en Alphonse De Tombay (1843-1918). Voor de afwerking van de beelden tekenden oude getrouwen Simonis en Fraikin, zie M.-A. Geerinck, ‘De decoratie van het justitiepaleis van Brussel’, in: R. Vandendaele (red.), *Poelaert en zijn tijd* [tentoonstellingscatalogus, Brussel, Justitiepaleis, 29 november 1980 tot 27 december 1980], Brussel, 1980, 298.

35 ‘... al vaak behandelde onderwerpen, die vanzelfsprekend lijken te evolueren tot de banaliteit van modellen en conventies’, F. Stappaerts, *La colonne du Congrès à Bruxelles, notice historique et descriptive du monument*, Brussel, 1860, 62.

1897 zijn bronzen beeltenis op nog geen tweehonderd meter wandelen van ‘zijn’ Congreskolom: ‘À Charles Rogier 1800-1885. Hommage National’.³⁶

3 Iconografische genese en ontwikkeling van de vier vrijheden

Hoe de vier vrijheden de eerste keer in beeld gebracht zijn, is onduidelijk. Zij kwamen zowel voor als na de afwerking van de Congreskolom vaak louter in geschreven versie voor.³⁷ Wat opgaat voor de hele iconografische geschiedenis die er mee gepaard gaat, is echter het weinig evidente karakter van de vier dames. Beeldhouwer Eugène Simonis (1810-1893), verantwoordelijk voor één van de vier beelden aan de Congreskolom, benadrukte in een brief aan de minister van Binnenlandse Zaken de moeilijkheid die met het beeldhouwen van één van de vier vrijheden gepaard ging, ‘les sujets étant presque identiques, car se sont quatre grandes Libertés qu’il nous est donné de personnifier’.³⁸

Ook Hendrickx plaatste op de hoeken van zijn obelisk uit 1848 al de vier vrijheden, en daarmee was hij waarschijnlijk de eerste die ze in beeld bracht.³⁹ Van het monument zijn geen afbeeldingen overgeleverd. Het ging voor wat de vrijheden betrof om ‘figures allégoriques’, maar een echte iconografische uitwerking met attributen zoals die later op de Congreskolom zou worden toegepast, was hier niet aan de orde, aangezien het om dames met wetstafelen ging.⁴⁰ Suys’ tijdelijke beelden voor de zaal van het Paleis der Natie in 1850 kennen we dankzij een gravure. Het ging om staande dames in antiek gewaad en met een kroon, die een dubbele wetstafel vasthielden met daarop de (Franstalige naam van de) vrijheid in kwestie.

Ondertussen was op 13 oktober 1849 bij ministerieel besluit de wedstrijd voor de Congreskolom van start gegaan.⁴¹ De kunstenaars en architecten kregen ruim anderhalve maand de tijd om met een voorstel op de proppen te komen. De enige vormelijke vereiste was dat het om een kolom moest gaan, op zich reden tot kritiek.⁴² Vijftien van de 53 inzen-

36 ‘Nationale huldebetuigen aan Karel Rogier 1800-1885’, aldus de ommezijde van de sokkel, Meirsschaut, *Les sculptures*, 87-88. Het standbeeld is van de hand van Guillaume De Groot (1836-1822) en vermeldt o.a. Rogiers inzet voor de kunsten. De liggende Belgische leeuw, de laurierkrans en de fasces van de vereniging zijn de belangrijkste iconografische elementen.

37 Zie onder meer de muziekpartituur van *La Léopoldienne ou le drapeau de la liberté* (1861), afgebeeld in G. Janssens, ‘Het Pact tussen vorst en natie’, in: R. Hoozee (red.), *Mise-en-scène. Keizer Karel en de verbeelding van de negentiende eeuw*, Antwerpen, 1999, 164; de sokkel van het standbeeld voor Leopold I in Namen door Simonis (1871) en de medaille ter gelegenheid van 75 jaar onafhankelijkheid door Paul Fisch (1905), o.a. bewaard in de collectie van de Universiteit Gent, zie de onlinedatabank Adore, inv.nr. BRKZ.NUM.013395.

38 ‘gegeven dat de onderwerpen bijna identiek zijn, aangezien het vier grote vrijheden zijn, die men ons opgedragen heeft te verzinnebeelden’, E. Simonis in: Brussel, KCML, *Colonne du Congrès BXL – 2.427, II.*, map 2, brief nr. 5 (17 april 1856) van Eugène Simonis aan de minister (kopie).

39 *Fêtes de Septembre*, 1848, 17.

40 *Fêtes de Septembre*, 1848, 18; H. Hymans en P. Hymans, *Bruxelles à travers les âges. Bruxelles moderne*, Brussel, s.d. [1883-1889], 386.

41 ‘Concours’, in: *Journal de l’architecture et des arts relatifs à la construction*, 1849, 161.

42 In het *Journal Belge de l’architecture* percipieerde men de kolom als monumenttype voornamelijk zowel te funerair als te militair, *Ibidem*.

Afb. 9 H. Hendrickx, Banquet du Palais de la Nation, prent in *Fêtes de septembre illustrées*, Brus-sel, 1850, detail: tijdelijke beelden in het Paleis der Natie door L. Suys.

dingen zijn bewaard en vertonen bijna allemaal een bepaald beeldenkwartet.⁴³ Een aantal inzendingen plaatst – een variatie op – de vier kardinale deugden rond de kolom, waarbij Justitia en doorgaans meteen herkenbaar zijn door middel van zwaard, weegschaal en/of wetstafelen; en Fortitudo door knots, leeuwenhuid, zuiltje en/of eikentak.⁴⁴ Een kwartet leeuwen, al dan niet voorzien van wapenschilden, (wereld-)bollen of gebroken kettingen, behoort ook tot de favorieten, net als allegorische figuren voor de economische activiteiten handel (met caduceus), industrie (met hamer en aanbeeld), landbouw (met zeis, ploeg, korenhalmen, ...) en zeevaart (met anker).⁴⁵

Ook Dens – die net als Poelaert als één van de twee winnaars werd uitgeroepen – en Roelandt maakten de vier grondwettelijke vrijheden deel van hun ontwerp. Wat de iconografie betrof, werkte Dens echter weinig uit. Op zijn aangepast ontwerp schreef hij bij de vier vrijheden enigszins vergoelijkend: ‘*même emprunt arbitraire commis par M. Poelaert*’.⁴⁶ Hieruit blijkt hoe de iconografische detailuitwerking overgelaten werd aan de beeldhouwers die uiteindelijk verantwoordelijk werden voor de sculpturen. Op de beschilderde foto van Dens’ plaastermodel is te zien hoe één van de drie zichtbare vrijheden een dubbele wetstafel vasthoudt, maar daar bleef het zowat bij qua iconografie. Roelandt tekende drie van de vier vrijheden bijna identiek uit. Telkens ging het om een gezeten vrouw omgeven door een aantal kinderen. Onderaan het frontaal te aanschouwen beeld stond ‘*liberté d’enseignement*’ (‘vrijheid van onderwijs’) te lezen, terwijl een dubbele tafel met ‘*Chapitre VIII*’ – overigens een foute grondwetsverwijzing – de achtergrond vormde.⁴⁷ Ook op Hendrickx’ voorstel buiten competitie was geen echte iconografische uitwerking aanwezig. Hij koos voor vier

43 *Supra*, noot 20. Het cijfer vier komt binnen de filosofische, theologische en artistieke geschiedenis bijzonder frequent voor. Een van de redenen die verklaart waarom dat bij o.a. de Congreskolom het geval was, is het logische gevolg van het evidente systeem van vierkant bouwen, waardoor vier zijden, hoeken, gevels, ... dienen worden gedecoreerd.

44 Het gaat om de inzendingen met als devies *Parvi crescut* (kleintjes worden groot), waarvan twee plannen bewaard zijn; nr. 11 met anker als symbool; alsook de inzending met een tricolore lier. Payen & Leclercq plaatsten volgens de uitleg in *Journal de l’architecture* gerechtigheid (Justitia), dapperheid/kracht (Fortitudo), wijsheid (Prudentia) en Onafhankelijkheid op hun monument, als deugden die het Congres typeerden, terwijl in het kapiteel van Dens Vrijheid, Justitia, Fortitudo en Gelijkheid zaten vervat. Nr. 41 koos er enigszins creatief voor slechts drie deugden op te nemen. Op de uiteindelijke kolom zouden naast de vier vrijheden vier deugden worden opgenomen, met name wijsheid, kracht, roem en onsterfelijkheid, binnen het loofwerk van het kapiteel, Brussel, ARA, Kaarten en Plannen, inventaris in handschrift, inv.nr. 762, *Portefeuille n° XII, Plans relatifs à la Colonne du congrès; ‘La Colonne de la Constitution’*, *Journal de l’architecture et des arts relatifs à la construction*, 1850, nr. 3, 53; Brussel, KBR, Prentenkabinet, inv.nr. S.II 13865; Stappaerts, *La colonne du Congrès à Bruxelles*, 32.

45 Gebroken kettingen als losstaand symbool of als attribuut bij personificaties zijn wijdverspreid in de iconografie. Ze zijn o.a. te zien op Prud’hons bekende allegorie van de grondwet uit 1798. Eugène Verboeckhoven verzorgde een Belgische variant in 1830 met een tekening van de Belgische leeuw die zijn kettingen breekt (Brussel, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België (hierna verkort ‘KMSKB’), inv.nr. 4060/3748). F. Grijzenhout, ‘De Grondwet in Beeld’, in: N.C.F. van Sas, H. te Velde en M. van Heteren (red.), *De eeuw van de grondwet. Grondwet en politiek in Nederland, 1798-1917*, Deventer, 1998, 53-54; A. Adriaens-Pannier, ‘Het aandeel van de tekenkunst in de Belgische romantiek’, in: *De Romantiek in België. Tussen werkelijkheid, herinnering en verlangen*, Brussel, 2005, 29-30; J.L. Guioth, *Histoire numismatique de la révolution belge ou Description raisonnée des médailles, des jetons et des monnaies qui ont été frappés depuis le commencement de cette révolution jusqu’à ce jour*, Brussel, 1844, 13.

46 ‘Dezelfde arbitraire onlening als begaan door de heer Poelaert’, Brussel, KBR, Prentenkabinet, inv.nr. S.II 13865.

47 Gent, Universiteitsbibliotheek, Ephemera, inv.nr. BIB.VLBL.FI.B.185.21/GFI.41.06. De vrijheid van onderwijs zat toen vervat in art. 17 (vandaag art. 24) Gw. (De Grondwet, zowel de originele versie van 1831 als de gecoördineerde versie van 1994, kent wel een indeling in titels en vervolgens hoofdstukken (‘chapters’), maar er was in 1831 geen enkel ‘hoofdstuk VIII’.)

Afb. 10 L. Roelandt, Colonne du Congrès (Voorstel), detail: Liberté d'enseignement, [1849] © UGent, Collectie universiteit, onlinebeeldbank, adore.ugent.be.

liggende leeuwen, waaronder de vrijheden – vijf in aantal, aangezien de kunstenaar ook la *liberté individuelle* opnam –gegraveerd stonden.⁴⁸

Zoals in het wedstrijdreglement werd gestipuleerd, werden de ingezonden voorstellen eigendom van het ministerie van Binnenlandse Zaken, dat in samenspraak met de jury en de KCM naar eigen goedgevonden kon plukken uit de verschillende samenstellingen. Na de gedeelde winst van Dens en Poelaert, trok die laatste bij KB van 10 september 1850 aan het langste eind en kon de negen jaar durende bouw beginnen.⁴⁹ Uit Dens' voorstel werden onder meer de vier vrijheden overgenomen, maar het waren de beeldhouwers die de iconografie uitkozen. Aanvankelijk werden de vrijheid van vereniging en geloof aan beeldhouwer Simonis toegewezen, terwijl Antwerpenaar Joseph Geefs (1808-1885) met pers en onderwijs aan de slag kon. Door een handig spel trok Simonis echter ook het bas-reliëf met de negen provincies – aanvankelijk toegewezen aan Victor Poelaert (1820-1859) en Egide Mélot (1816-1885) – en de twee monumentale leeuwen vooraan de kolom naar zich toe.⁵⁰ Daardoor vond men het in 1855 noodzakelijk de situatie te compenseren door Charles Fraikin (1817-1893) de vrijheid van vereniging toe te vertrouwen.⁵¹ Bovenaan de Congreskolom kwam na een parlementair debat een beeld van de koning door Joseph Geefs' broer Guillaume (1805-1883), niettegenstaande aanvankelijk een beeld van de grondwet was voorzien.⁵² Op 7 februari 1857 konden de beeldhouwers al een plaastermodel van hun beeld

48 H. Hendrickx, 'Actualités', *La Renaissance illustrée*, 1849, afl. 11, 143.

49 Brussel, ARA, Fonds Charles Rogier, inv.nr. 451, *Rapports et notes l'achèvement de la Colonne du Congrès à Bruxelles*, 1853-1870.

50 Simonis zetelde vreemd genoeg in de jury die moest oordelen over het bas-reliëf van Melot en Victor Poelaert, broer van de architect van de kolom. Na unanieme afwijzing van hun voorstel kreeg Simonis de opdracht, Brussel, ARA, Rogier, inv. nr. 451.

51 C. Jordens-Leroy, *Un sculpteur belge du XIXe siècle. Louis-Eugène Simonis*, Brussel, 1990, 100-101.

52 *Annales Parlementaires. Chambre*, 1853, 1669 en volgende (11 juni 1853). In wat volgt, wordt met de naam 'Geefs' Joseph Geefs bedoeld. Wanneer naar zijn broer Guillaume wordt verwezen, wordt de voornaam ook vermeld.

Afb. 11 J. Geefs, *Vrijheid van onderwijs*, bronzen beeld op de sokkel van de Congresskolom, Brussel, 1858-1859.

Afb. 12 J. Geefs, *Vrijheid van drukpers*, bronzen beeld op de sokkel van de Congresskolom, Brussel, 1858-1859.

presenteren, met uitzondering van één van Geefs' vrijheden, die pas in juni van hetzelfde jaar zijn tweede model af had.⁵³ Op 26 september 1859 werd de Congresskolom plechtig ingehuldigd.

De drie beeldhouwers werkten de vier vrijheden iconografisch uit tot allegorische figuren, voorzien van attributen en, opvallend, zonder opschriften zoals die onder meer bij Hendrickx' en Roelandts voorstellen aanwezig waren. De vrijheden kregen de vorm van meer dan levensgrote bronzen standbeelden van gezeten vrouwenfiguren, op de vier hoeken van de enorme sokkel. Hun iconografie was echter allesbehalve meteen duidelijk en wijdverspreid.

Met zijn *Vrijheid van drukpers* vervaardigde Geefs ontgensprekelijk het meest 'leesbare' beeld van de vier. Vrij letterlijk plaatste de Antwerpse beeldhouwer een drukpers onder de linker arm van de allegorische dame gekroond met laurier- of overwinningskrans. In de linkerhand, leunend op de pers, houdt zij een bloemenkrans, aangezien '*l'imprimerie fleurie sous sa protection*', terwijl in haar rechterhand, net als aan haar voeten, gebroken kettingen te zien zijn.⁵⁴ Ook artistiek werd dit beeld van alle vier het meest geapprecieerd.⁵⁵

53 Brussel, ARA, Rogier, inv.nr. 451.

54 'de drukkerij bloeit onder haar bescherming', aldus Geefs in Brussel, KCML-archief, *Colonne du Congrès BXL*, inv.nr. 2.427, I.b, map nr. 1, brief nr. 3. Deze ongedateerde en ongesigneerde brief mag met zekerheid aan Geefs toegeschreven worden, en gedateerd ten tijde van de eerste inzending van modellen in december 1856.

55 *Lettres sur la colonne du congrès et l'Administration des Beaux-Arts*, Brussel, 1859, II.

Vrijheid van onderwijs, Geefs' andere beeld, gaf iconografisch meer moeilijkheden. De beeldhouwer koos er niet voor om – zoals Roelandts voorstel – één of meer kinderen als attributen in te schakelen, maar liet de dame een vlammende fakkel in de linkerhand vasthouden.⁵⁶ Geefs zelf noteerde bij dit attribuut 'qu'elle éclaire le monde'.⁵⁷ De vlam was in relatie tot de vrijheid van onderwijs geïntroduceerd door Lagye, die er echter studiemateriaal (boeken, een globe en een verrekijker) en een opengerolde boekrol bij plaatste. In een eerste ontwerp voorzag Geefs eveneens een dergelijk boek, duidelijk geïnspireerd op Lagye maar met opschriften die kant noch wal raakten door het schabouwelijk Frans, dat ook in de rest van de brief opvalt. 'Enseignement Universell moyen et primaire X Enseignement primaire moyen Universelle'[sic] was Geefs' 'parafrase' van Lagyes 'Enseignement primaire, Enseignement moyen, Enseignement universitaire'.⁵⁸ Als enig attribuut had de vlam immers weinig potentie, waardoor ook Geefs genoodzaakt was een extra rol op de schoot van de dame te beeldhouwen, met daarop een verduidelijking van het toenmalig artikel 17. Net als de Vrijheid van pers draagt deze Vrijheid van onderwijs een laurierkrans op het hoofd, met daarin een zespuntige ster. Als symbool komt deze ster – hoewel vaak onopvallend – bijzonder frequent voor binnen de grondwetsiconografie. Op zowat elke penning waarop de wetstafelen staan, is ze te zien en ook Lagye paste ze – in vijfpuntige versie – veelvuldig toe in zijn geïllustreerde grondwet. Geefs zelf benoemde ze als 'l'étoile immortelle du genie'.⁵⁹ De auteur van een verhandeling naar aanleiding van de inauguratie van de kolom had het over de ster van onze lotsbestemming ('l'étoile de nos destinées').⁶⁰

Simonis werkte zijn godsdienstvrijheid zo mogelijk nog minder leesbaar uit. De vrijheid van godsdienst houdt reeds anderhalve eeuw de rechter vinger in de lucht, terwijl ze de linkerhand op de borst legt. Op de flanken van haar zetel graveerde de beeldhouwer ter verduidelijking links wetstafelen met tien Romeinse cijfers en een kelk met hostie (respectievelijk het Oude en Nieuwe testament). Rechts staat zowel een Latijns als een Grieks kruis.

Charles Fraikin kreeg zonder twijfel de hardste noot om kraken. Lagye was er in 1852 niet in geslaagd de vrijheid van vereniging met één enkele personificatie uit te beelden, daar waar dat voor de andere drie in zekere zin wel was gelukt. Lagye was tot een zeer drukke allegorie gekomen, waarop drie verschillende groepen zich verenigden onder de open

56 Gezien de houding en de wijze waarop de Vrijheid van onderwijs met gebogen pols de fakkel vasthoudt, lijkt Geefs te hebben gekeken naar Jean-Jacques Feuchères *La Loi* (1855). Dit beeld voor het Palais Bourbon in Parijs, waarbij een dame een *main de justice* ('justitiehand') en wetstafelen vasthoudt, was oorspronkelijk, in 1848, onder de Tweede Republiek besteld als *La constitution*, maar werd pas geïnaugureerd onder het weinig constitutionele regime van Napoleon III in 1854, mits de naamsverandering, M. Warner, *Monuments and Maidens. The allegory of the female form*, Londen, 1987, 21.

57 'dat ze de wereld verlicht', Brussel, KCML-archief, *Colonne du Congrès BXL*, inv.nr. 2.427, I.b, map nr. 1, brief nr. 3.

58 'lager en middelbaar universeel onderwijs X Universeel middelbaar en lager onderwijs' en 'Lager onderwijs, middelbaar onderwijs, universitair onderwijs', Brussel, KCML-archief, *Colonne du Congrès BXL*, inv.nr. 2.427, I.b, map nr. 1, brief nr. 3.; A.D. Ligny naar V. Lagye, 'Artikel 17 van de grondwet. Het onderwijs is vry', prent uit *Grondwet van België*, 1852.

59 'De onsterfelijke ster van het genie', J. Geefs in: Brussel, KCML-archief, *Colonne du Congrès BXL*, inv.nr. 2.427, I.b, map nr. 1, brief nr. 3.

60 *Inauguration de la colonne de la constitution et du Congrès*, Brussel, 1859, 27. De persvrijheid had deze ster aanvankelijk ook. Mogelijk ging de ster verloren toen het beeld van zijn sokkel werd geblazen bij een storm in 2007.

armen van een dame met een banderol met daarop *L'union fait la force*.⁶¹ Dat een iconografie zoals Lagye ze ontwierp danig uit de toon viel, werd bewezen in 1856 tijdens de grote septemberfeesten, die volledig in het teken van het 25-jarig jubileum van het koningschap van Leopold I stonden. Voor het banket ontwierp Désiré Van Spilbeeck (1831-1887) een indrukwekkend suikergebak waar de iconografie bijna letterlijk van afdroop. Als basis voor het stuk, getiteld *België's bloei onder de regering van Koning Leopold I*, dienden 'Eene rei schoone barleven [bas-reliëfs, SH], de vryheden der Belgen verbeeldende'.⁶² Als iconografie nam Van Spilbeeck rechtstreeks Lagyes beeltenissen over, althans voor wat betreft de vrijheden van godsdienst, pers en onderwijs. Aangezien het om erg kleine bas-reliëfs ging, was Lagyes Vrijheid van vereniging compleet onleesbaar geweest. Veel-er dan zelf een nieuw beeld te ontwerpen, plaatste Van Spilbeeck Lagye's 'Al de magten komen uit de Natie voort' op het voetstuk, waardoor de vier vrijheden plots van inhoud veranderden.⁶³

Fraikin koos voor de roedenbundel of fasces als attribuut bij zijn vrijheidsbeeld. Het betrof een in die tijd evidente keuze, ware het niet dat niet de roedenbundel maar wel de pijlenbundel in verband werd gebracht met de recente Belgische geschiedenis en haar devies *L'union fait la force*. Als symbool gaat de pijlenbundel terug op een verhaal van Plutarchus (eerste eeuw n.C.), die vertelde hoe koning Scilirus zijn zonen op zijn sterfbed duidelijk maakte dat één enkele pijl veel eenvoudiger te breken valt dan een bundel. Als moraal van dit verhaal klonk het dat samenwerking tot macht kon leiden. Daarnaast waren er de fasces of roedenbundels, gedragen door de lictores van Romeinse magistraten. Dergelijke bundels, al dan niet voorzien van een bijl in het midden, werden frequent bij leidersfiguren

Afb. 13 E. Simonis, Vrijheid van godsdienst, bronzen beeld op de sokkel van de Congreskolom, Brussel, 1858-1859.

61 De Belgische wapenspreuk 'Eendracht maakt macht'. Bij Lagye ging het om een groep religieuzen tegen de achtergrond van de Antwerpse kathedraal; de personificatie voor handel (Hermes' gevleugelde helm), nijverheid (bijenkorf) en landbouw (korenhalmen), met op de achtergrond een zeilschip; en de kunsten (literatuur, muziek, architectuur en schilderkunst).

62 Conscience, *Beschrijving der nationale jubelfeesten*, 71.; *De Vlaemsche school*, 1856, 127-128., Janssens, *De Belgische natie viert*, 160, noot 20 en 21.

63 De vier werden nog geflankeerd door 'De Belgen zyn gelyk voor de wet' en 'De Regterlyke magt', eveneens rechtstreeks uit Lagyes geïllustreerde grondwet.

Afb. 14 Ch. Fraikin, Vrijheid van vereniging, bronzen beeld op de sokkel van de Congreskolom, Brussel, 1858-1859.

verbeeld, en behoren ook in de historische rechtsiconografie tot het – minder gekende – arsenaal van Justitia-attributen.

Net als de gebroken kettingen, kreeg de pijlenbundel een specifiek Belgische inkleuring, hoewel ze reeds sinds de vroegmoderne tijd in de Noordelijke Nederlanden was terug te vinden in het Rijkswapen.⁶⁴ In 1829 werden in België revolutionaire penningen geslagen met daarop ineengestremelde handen en pijlenbundels, en met als opschrift 'Fidèle jusqu'à l'infamie'.⁶⁵ Op een penning door F. Veyrat voor het eerste liberale congres van 14 juni 1846 werd de pijlenbundel nog duidelijker gelinkt met de verenigingsgedachte, door negen pijlen – evenveel als er provincies zijn in België – een bundel te laten vormen onder de noemer *L'union fait la force*.⁶⁶ Het logo van de in 1824 opgerichte Belgische vereniging/Union Belge han-

64 H. de Vries, *Wapens van de Nederlanden*, Amsterdam, 1995.

65 'trouw tot de schande', Gent, Universiteit, inv.nr. BRKZ.NUM.008490.; Guioth, *Histoire numismatique de la révolution belge*, 1-3. 'l'infamie' verwees naar een toespraak van Willem I in Luik in 1829 over de recente grieven, terwijl de ineengestremelde handen het symbool van de Geuzen en hun opstand tegen Fillips II opriepen.

66 Gent, Universiteit, inv.nr. BRKZ.NUM.007658. Als symbool van vereniging was de fasces onder meer ook te zien op een pro-Hollandse prent door G.H. Zanders, getiteld *Eendragt maakt magt*. Willem I staat er op afgebeeld, terwijl hij zwerft op de 'Rechten van Holland' en het Verdrag der 24 artikelen scheurt. Op de sokkel waarop beide documenten rusten, staat de pijlenbundel met acht pijlen. Men kan stellen dat de jonge Belgische natie met haar symboliek en nationale wapenspreuk hier wordt geïroniseerd, Brussel, KBR, Prentenkabinet, inv.nr. S.II 144341.

teerde een combinatie van ineengevlochten handen met een pijlenbundel. Het bescheiden Belgische leeuwje dat Fraikin bovenop de bundel plaatste, was tegen deze achtergrond bijna overbodig, maar zijn bundel bestaat jammer genoeg uit roeden of stokken in plaats van pijlen.

Net als haar drie zusters op de sokkel van de Congresskolom gaf ook het beeld van de Vrijheid van vereniging aanleiding tot heel wat foutieve lezingen. Het grootste probleem werd veroorzaakt door al te frontale prenten die naar de beelden werden uitgebracht. Vergelijkt men bijvoorbeeld de gedrukte lijntekeningen door Louis Van Peteghem (1825-1900) in *La colonne du congrès et de la constitution inaugurée* met de zijaanzichten in *Inauguration de la colonne du Congrès*, beiden uit 1859, dan kan men enig begrip opbrengen voor het feit dat tot op vandaag de beelden vaker fout dan juist worden benoemd. Bij Van Peteghems zo goed als frontale gezichtspunt verdwijnen zowel de drukpers van de persvrijheid als de religieuze symbolen bij de vrijheid van geloof in het niets. Daarbij komt dat Van Peteghem het opschrift op de banderol van de Vrijheid van onderwijs niet overnam. Pol Meirsschaut ging in zijn bezoekersgids *Les sculptures de plein air à Bruxelles* uit 1900 zwaar de mist in voor wat betreft de duiding bij de vier vrijheden en bewees dat hij de beelden nooit grondig ter plaatse was gaan bekijken. De auteur gaf een geheel eigen lezing van wat hij ‘*La liberté de l’Enseignement, par Joseph Geefs*’ noemde, maar wat eigenlijk Simonis’ Vrijheid van geloof was.⁶⁷ De opgeheven vinger werd plots een onderwijzend gebaar. Daartegenover interpreteerde hij de vlam van het onderwijs, gedragen door het tegenoverstaande beeld, als de vlam van de religie.⁶⁸ De vergissing van Meirsschaut en zovele anderen werd bij de inauguratie van de kolom in 1859 in zekere zin al voorspeld door bepaalde kunstcritici, die de iconografie maar zwak vonden. ‘*La liberté d’enseignement par exemple, est représenté tenant un flambeau dans la main droite; mais comme l’artiste n’était pas certain que ce flambeau fût bien explicite, il a naïvement étalé sur le genou de la statue une page de bronze, sur laquelle sont gravés les mots: Liberté d’enseignement*’,⁶⁹ aldus Emile Leclercq, criticus bij de Parijse *Gazette des Beaux-Arts*. Ook voor de opgestoken hand in combinatie met de hand op de borst van de Vrijheid van geloof had Leclercq niet het minste begrip.⁷⁰

De iconografie van het kwartet bij de Congresskolom was dan ook maar in beperkte mate levensvatbaar. Het mooiste voorbeeld daarvan leverde beeldhouwer-graveur Leopold Wiener (1823-1891) met zijn herinneringsmedaille voor de inauguratie van het monument. Op de ene zijde pronkt het profiel van Leopold I, terwijl zich op de andere zijde een hoogst in-

67 Meirsschaut, *Sculptures de plein air*, 84.

68 De verwarring tussen de twee beelden leeft tot op vandaag door, zowel op het internet, in publicaties als in musea. In het BelVue-museum sloop bij een exemplaar van het bronzen schaalmodel van de Congresskolom dezelfde fout als die van Meirsschaut in de uitlegfiches, en ook Claudine Houbaert nam de fout over (C. Houbart, ‘De kolom op het congresplein’, *Monumenten, landschappen & archeologie*, 2005, afl. 6, 25; Meirsschaut, *Sculptures de plein air*, 86.

69 ‘De vrijheid van onderwijs bijvoorbeeld is uitgebeeld met een fakkel in de rechterhand, maar aangezien de kunstenaar niet zeker was dat deze fakkel voldoende duidelijk zou zijn, heeft hij op naïeve wijze op de knie van het standbeeld een bronzen blad gelegd, waarop de woorden ‘vrijheid van onderwijs’ zijn gegraveerd’, E. Leclercq, ‘Correspondance particulière de la Gazette des Beaux-Arts’, *La Gazette des Beaux-Arts*, 1859, 120.

70 ‘Elle n’a aucune signification’ (‘Ze heeft geen enkele betekenis’), Leclercq, ‘Correspondance particulière’, 120.

teressant schouwspel afspeelt. Op de achtergrond is de Congreskolom nog zichtbaar, terwijl de vier allegorische figuren als het ware van hun sokkel zijn opgestaan of verplaatst, zoals ook Stappaerts opmerkte en ten eerste kon waarderen.⁷¹ Wiener ging op een zeer losse manier aan de slag met de iconografie zoals Simonis, Geefs en Fraikin hem die hadden gegeven. De vrijheid van onderwijs beeldde Wiener als enige met naakt bovenlijf uit, terwijl ze zittend een olielamp in plaats van een fakkel vasthoudt en een halsketting rond de nek draagt. Om haar als personificatie nog duidelijker te maken, gaf Wiener haar ook een boek als extra attribuut mee. Aan het andere uiteinde houdt een eveneens gezeten allegorische dame een roedenbundel vast. Door Stappaerts' beschrijving wordt duidelijk hoe de vrijheid van vereniging, die hier werd gepersonifieerd, met de Belgische revolutie en natievorming werd verbonden. Achter dit beeld wappert bij Wiener immers de vlag die zij zelf met de rechter hand vasthoudt. Het is de Belgische driekleur, '*sous lequel doivent se rallier tous les partis, toutes les tendances, tous les principes*'.⁷² Links in het midden staat dan de vrijheid van geloof, zonder attribuut in de hand maar met de eerder vernoemde ster en laurierkrans in het haar. Tegen haar been aan leunt boek met een aantal religieuze symbolen. Helemaal vooraan staat de persvrijheid, hoewel Stappaerts weigert haar zo eng te beschrijven. Haar drukpers is vervangen door een ganzenveer, terwijl ze met de linker arm een oratorisch gebaar maakt. Voor Stappaerts personifieerde ze naast de vrijheid van drukpers ook het vrij onderzoek en de openbaarheid van parlementaire debatten en gerechtelijke processen. Wat Wieners medaille onderscheidt van de andere vrijheidsiconografie, is het feit dat de vier vrijheden hier niet louter als personificaties geheel bewegingloos voor zich uitstaren, maar wel – zij het zeer subtiel – in actie treden door letterlijk van hun voetstuk te treden. Op die manier vormen ze samen een allegorie. De kern van die allegorie bestaat erin dat de persvrijheid het voortouw neemt, daar ze – zoals Stappaerts het verwoordde – de garantie biedt op de andere drie individuele vrijheden.

Hoewel Wiener bewees dat er iets te doen viel met de attributen die de beeldhouwers de vier dames gegeven hadden, wees hij ook meteen door zijn aanpassingen en toevoeging op hun tekortkomingen. Dat deed ook C. Deventer twee jaar na de inauguratie. In de vier hoeken van zijn prent ter gelegenheid van het 30-jarig jubileum van Leopold I staan de vier vrijheden rechtstaand afgebeeld, met de attributen die hen door Geefs, Simonis en Fraikin waren gegeven. De vrijheid van geloof (linksboven) steekt er opnieuw de rechterhand in de lucht, maar houdt net als bij Wiener een boek in de hand, als extra attribuut. De ontwerper zag in de fakkel van Geefs' Vrijheid van onderwijs een even zwak attribuut als Leclercq, want ook hij zag zich genoodzaakt een opengeslagen rol met daarop het woord 'Enseignement' toe te voegen.⁷³

71 Stappaerts, *La Colonne du Congrès à Bruxelles*, 61.

72 'waaronder alle partijen, alle strekkingen, alle principes zich moeten verenigen', Stappaerts, *La Colonne du Congrès à Bruxelles*, 62.

73 Brussel, KBR, Prentenkabinet, inv.nr. S.II 85020.

Afb. 15 C. Deventer, Souvenir national du trentième anniversaire de l'avènement au trône de S.M. Léopold Ier, roi des Belges, 21 juillet 1861, 1861, details: de vier vrijheden in de vier hoeken. © Brussel, KBR, Prentenkabinet, S II 85020.

Eerder werd er al op gewezen hoe deze vrijheid van onderwijs evidentier in beeld te brengen was door middel van kinderen, zoals onder meer Roelandt het deed. Lagye gebruikte het beeld van een zorgende moeder met kinderen daarentegen voor de Vrijheid van geloof. Zeven kleine kinderen in religieuze gewaden lezen er in boeken verbonden met de verschillende religies (katholiek, Joods en evangelisch) en dat onder de veilige mantel van een moederfiguur met nimbus.

Zoals al gemeld kregen de vier vrijheden ook een plaats in de vestibule van het Paleis der Natie, de huisvesting van Kamer en Senaat, eerst in plaasteren versie en rond 1860 ook in steen. Over de periode waarin de plaasteren beelden er zijn gekomen, zijn de bronnen niet eenduidig. Faider meende dat zij van de hand van Mélot waren en in 1848 in de vestibule geplaatst waren.⁷⁴ Liberaal parlamentslid Ernest Vandenpeereboom (1807-1875) bevestigde in 1856 dat ze door 'Mélotte' [sic] waren gemaakt en dat ze op het moment van schrijven in een plaasteren versie aanwezig waren in de vestibule.⁷⁵ Quaestor Henri Allard (1803-1882) stelde dan weer tijdens de budgetbesprekingen in het Parlement dat de plaasteren beelden afkomstig waren van de *Place de la Nation* voor het Paleis der Natie, waar ze waren geplaatst tijdens de september- en jubileumfeesten van 1856.⁷⁶ Dit lijkt niet onmogelijk aangezien Mélot voor de feesten van 1856 een goed ontvangen plaasteren beeld van de grondwet uitwerkte, dat een plaats kreeg op de *Place de la Nation*.⁷⁷ Van den Steene meent tot slot dat de

74 Ch. Faider, 'Les quatre libertés constitutionnelles', *La Belgique Judiciaire*, 1876, 1329.

75 E. Vandenpeereboom, *Du gouvernement représentatif Belgique (1831-1848)*, Brussel, 1856, 332.

76 *Annales Parlementaires. Chambre*, 1864, 393 (19 maart 1864).

77 L.S. Hymans, *Les fêtes de juillet. Compte rendu des solennités et cérémonies publiques célébrées à Bruxelles les 21, 22 et 23 juillet 1856*,

plaasteren beelden die de vestibule decoreerden – tot ze in de jaren 1860 door witte stenen beelden werden vervangen – de beelden waren die Suys ontwierp voor de feesten in 1850.⁷⁸

In 1853 werd een commissie opgericht, op initiatief van toenmalig minister van Binnenlandse Zaken Piercot (1797-1877) en in navolging van het KB van 17 juni 1845, voor de decoratie van het Paleis der Natie. Deze besliste dat vier allegorische beelden van de vier vrijheden de vestibule moesten decoreren. De quaestuur maakte daar 6000 frank voor vrij. De definitieve beslissing voor het bestellen van nieuwe stenen beelden viel in 1862. Het ging om nieuw ontworpen beelden waarvoor ook door de beeldhouwers modellen ter goedkeuring werden ingezonden.⁷⁹ Anderzijds zei Allard dat de beelden in witte steen zouden worden uitgewerkt ‘dans le genre de celles qui se trouvent déjà dans le Palais’.⁸⁰ De keuze van de kunstenaars werd overgelaten aan de minister van Binnenlandse Zaken, die ondertussen was opgevolgd door... Charles Rogier. De namen van de kunstenaars komen in de parlementaire debatten niet voor maar Allard vermeldde dat ze op zich voldoende garantie boden op geslaagde beeldhouwwerken. Het bleek te gaan om Égide Mélot (Vrijheid van onderwijs en Vrijheid van drukpers, afgewerkt in 1868), Antoine-Félix Bouré (1831-1883) (Vrijheid van vereniging, 1864) en Pierre Devigne (1812-1877) (Vrijheid van geloof, 1863).⁸¹ Victor Poelaert (1820-1859), broer van de architect, zou aanvankelijk de opdracht voor één van de vier vrijheden hebben gekregen, maar werd in 1859 ziek en moest de opdracht doorgeven.⁸²

Hoe de beelden in de vestibule van het Paleis der Natie er uitzagen, is helaas niet meer te achterhalen. Noch prenten noch tekeningen naar de beelden konden worden teruggevonden. Dit is het geval voor zowel de tijdelijke plaasteren beelden door Mélot, als voor de definitieve stenen versies door hem, De Vigne en Bouré. De Handelingen van het Parlement lichten echter een tipje van de sluier. Op 11 augustus 1883, minder dan vier maanden voor de brand die de beelden voor altijd verwoestte, verwees de katholieke politicus Auguste Beernaert (1820-1912) in volle schoolstrijd naar het beeld van de vrijheid van onderwijs. ‘La pauvre Liberté n’est ni belle ni jeune, et qu’a-t-on placé à côté d’elle? Un pauvre enfant absolument nu. Ne serait-ce pas là un avertissement ou une leçon?’⁸³ Beernaert vervolgde zijn iconografische analyse.

Brussel, 1856, 26. Op prenten waarop de *Place de la Nation* is te zien, zijn op de achtergrond ook twee beelden – telkens een gezeten vrouw met kind – zichtbaar die vandaag niet meer aanwezig zijn. Conscience, die uitvoerig de feesten van 1856 beschreef, vermeldde de beelden echter niet, Conscience, *Beschrijving der nationale jubelfeesten*, 57-58.

78 Van den Steene, *Het Paleis der Natie*, 154.

79 *Annales parlementaires. Chambre*, 1864, 394-395 (19 maart 1864).

80 ‘In het genre van die beelden die zich reeds in het Paleis bevinden’, *Annales Parlementaires. Chambre*, 1864, 393 (19 maart 1864).

81 *Annales Parlementaires. Chambre*, 1864, 394 (19 maart 1864). In zijn onderzoek naar de decoratie van het Paleis der Natie moet ook Willy Van den Steene de namen van de beeldhouwers van de definitieve beelden schuldig blijven. Dankzij Charles Faiders mercuriale van 1876 weten we echter om wie het ging. Faiders toewijzingen worden bevestigd door E. Marchal, *La sculpture et les chefs-d’oeuvre de l’Orfèverie Belges*, Brussel, 1895, 688, 697 en 699; Faiders, ‘Les quatre libertés constitutionnelles’, 1329; Van den Steene, *Het Paleis Der Natie*, 154. Bouré zou in 1883 ook de standbeelden van Ulpianus en Cicero in de vestibule van Poelaerts Justitiepaleis vervaardigen.

82 *Lettres sur la colonne du congrès*, 8. Victor Poelaert zou op 1 oktober 1859, enkele dagen na de inauguratie van de kolom, sterven. Meer dan waarschijnlijk kreeg Melot zo de opdracht voor een extra vrijheid, aangezien de twee beeldhouwers elkaar kenden van de werken aan de Congresskolom, waarvoor ze samen een ontwerp voor het basreliëf maakten, cf. supra.

83 ‘De arme vrijheid is noch mooi noch jong, en wat heeft men naast haar geplaatst? Een arm kind, volledig naakt. Zou dat

Voor hem symboliseerde dit naakte kind hoe de liberalen de leerlingen in het vrij (katholiek) onderwijs in de kou zetten. Liberaal boegbeeld Watlhère Frère-Orban (1812-1896) sneerde vervolgens in de richting van het katholieke subsidiëringsargument: *‘Je crois que l’honorable préopinant et ses amis ont mal compris le symbole et qu’il signifie pour eux que cette liberté ne doit pas être simplement la liberté, la liberté toute nue, mais qu’il faut l’habiller aux frais de l’Etat.’*⁸⁴ Dankzij het iconografisch uitstapje in het debat tussen deze twee protagonisten van de eerste schoolstrijd weten we dus dat Mélot voor zijn Vrijheid van onderwijs teruggreep naar de wijze waarop onder meer Roelandt de allegorische figuur had ontworpen: als een moeder met kind.⁸⁵

4 Kardinale vrijheden

Met vallen en opstaan ontwikkelde zich in België vanaf 1848 een iconografie voor de vier als fundamenteel geachte individuele grondwettelijke vrijheden. Als allegorisch kwartet vertonen de vier dames die hen personifiëren analogieën met een ander kwartet allegorische figuren uit de historische rechtsiconografie. Het aanvankelijk profane, maar door Ambrosius (339-397) gekerstende, kwartet van de kardinale deugden ligt aan de basis van de figuur van Justitia.⁸⁶ De analogie tussen de vier vrijheden enerzijds en Temperantia (gematigdheid), Fortitudo (kracht/dapperheid), Prudentia (voorzichtigheid/wijsheid) en Justitia (gerechtigheid) speelt zich op verschillende niveaus af.

Ook voor dit laatste kwartet was het ten eerste zoeken naar een iconografie, die uiteindelijk een aantal vaste attributen inhield, respectievelijk een bit of waterkan (Temperantia), een knots, leeuwenhuid of zuiltje (Fortitudo); een spiegel met slang (Prudentia) en een weegschaal, zwaard en blinddoek (Justitia). Voor de kardinale deugden doorliep deze zoektocht echter meerdere eeuwen, daar waar ze zich in België voor de vrijheden in enkele decennia voltrok. Dat vormt meteen ook de verklaring voor het feitelijk mislukken van de opdracht. De graveurs, tekenaars, ontwerpers en beeldhouwers slaagden er niet in om op korte termijn de vier vrijheden in conventionele allegorische figuren te gieten. Ze maakten waar mogelijk gebruik van attributen uit de historische iconografie, maar de concepten die ze moesten gaan symboliseren waren behoorlijk modern.

geen waarschuwing of een les kunnen zijn?’, Auguste Beernaert, zoals geciteerd in *Annales Parlementaires. Chambre*, 1883, 1843 (11 augustus 1883).

⁸⁴ ‘Ik geloof dat de eerbiedwaardige spreker en zijn vrienden de symboliek mis begrepen hebben en dat voor hen deze vrijheid niet enkel de vrijheid moet voorstellen, geheel naakt, maar dat ze moet worden gekleed op kosten van de Staat’, Frère-Orban, zoals geciteerd in *Annales Parlementaires. Chambre*, 1883, 1843 (11 augustus 1883).

⁸⁵ Vandaag bevindt zich in de collectie in de wandelgangen van hetzelfde Paleis der Natie nog steeds een beeld uit 1907, oorspronkelijk besteld door de minister van Justitie, getiteld ‘Het recht leidt de Mensheid op het juist pad’, door Henri Boncquet, waarin het recht als een moederlijk figuur over een naakt kind waakt, M. Heirman, ‘Henri Boncquet. Allegorie van het Recht’, in: L. Van Santvoort en Ch. De Borchgraeve, *Kunst en architectuur bij de Belgische Kamer van Volksvertegenwoordigers*, Brussel, 2008, 190.; S. Pierron, *Henri Boncquet*, Brussel, 1909, 81-82.

⁸⁶ W. Schild, ‘Gerechtigheidsbilder’, in: W. Pleister en W. Schild, *Recht und Gerechtigkeit im Spiegel der Europäischen Kunst*, Köln, 1988, 86 e.v.

Op een tweede, filosofisch of rechtsinhoudelijk niveau, speelt het gewicht dat aan deze vier vrijheden werd gegeven, en de rol die zij met hun (iconografische) aanwezigheid vervulden. In de klassieke filosofie werden de vier deugden als fundamenteel en alomvattend beschouwd. Ambrosius beaamde de Aristotelische gedachte en gaf het viergespan omwille van deze spilfunctie de naam 'kardinaal', afgeleid van 'cardo', spil. Thomas van Aquino (1227-1274) tot slot, stelde in zijn *Summa theologiae* dat alle andere deugden van de kardinale vier konden worden afgeleid.⁸⁷ Op een zeer analoge manier kregen de vier individuele vrijheden in België een fundamentele rol toebedeeld, zowel in naamgeving ('les libertés fondamentales'), als in iconografie.⁸⁸ De vier dames bevonden zich immers aan de voet, meer bepaald op de sokkel, van de Congreskolom, terwijl het monument letterlijk werd bekroond met een beeld voor de constitutionele vorst. In licht gewijzigde samenstelling stonden ze ook op de basis van Van Spilbeecks suikergebak. Faider zag de vier vrijheden als een fundament voor ons constitutioneel bestel, het kernstuk van de grondwet.⁸⁹ Iconografisch vertegenwoordigden de vier dames, soms in combinatie met een beeld van een dame met grondwetstafelen en leeuw, de gehele Belgische grondwet.

Op een derde niveau valt een analogie op te merken tussen het ontstaan van een onafhankelijk beeld van Justitia uit de vier deugden en het loskomen uit de vier vrijheden van de vrijheid van drukpers. In zijn onderzoek bewees Bram Delbecke al het juridisch en politiek belang van deze grondwettelijke vrijheid voor de jonge Belgische natie. 'De vrijheid van drukpers maakte daarom deel uit van een groter geheel van geestelijke vrijheden, die bijgevolg consequent op dezelfde manier benaderd werden. Voor katholieken en liberalen waren de vrijheid van eredienst, onderwijs, vereniging en pers specifieke varianten van deze algemene meningsvrijheid. (...) Zij koppelden alle grondwettelijke vrijheden rechtstreeks of onrechtstreekse aan deze basisvrijheid.'⁹⁰ Wieners penning mag hiervan – meer dan als een illustratie – als een beeldend equivalent worden beschouwd. De penning vormt een ijkpunt binnen de iconografische evolutie van de vier vrijheden en toont hoe de vrijheid van drukpers zich naar het voorplan begeeft. De vandaag conventionele figuur van Justitia maakte zich – opnieuw doorheen een proces van eeuwen – los van haar deugdelijke zusters en werd een zelfstandige personificatie voor datgene waarmee steden en stadsstaten zichzelf wensten te vereenzelvigen.⁹¹

87 K. Pansters, *De kardinale deugden in de Lage Landen*, Hilversum, 2007, 11-12.

88 Andere benamingen voor de vier vrijheden waren: 'grootte vryheden en de schoone privilegiën, door de Grondwet gewaerborgd' (*De Vlaemsche school*, 1856, 127); 'Les quatre libertés constitutionnelles' (Faider, 'Les quatre libertés constitutionnelles'); 'nos grandes libertés constitutionnelles' (*Lettres sur la colonne*, 8.); 'de gewichtigste Vryheden der Belgische natie' (Conscience, *Beschryving der nationale jubelfeesten*, 19.); 'quatre grandes Libertés inscrites dans notre pacte fondamental' (*Lettres sur la colonne du congrès*, 9); 'les grandes et belles libertés dont nos constituants de 1830 ont doté la Belgique' (*Lettres sur la colonne du congrès*, 5); 'la représentations des quatre libertés fondamentales de la Constitution' (Stappaerts, *La colonne du congrès*); 'les grandes libertés garanties par la Constitution' (Meirsschaut, *Les sculptures de plein air*, 86).

89 Faider, 'Les quatre libertés constitutionnelles'; B. Delbecke, 'Gerechtelijke nationale cultuur en haar blinde vlek. De mercuriales en gelegenheidsredes van Charles Faider als Procureur Generaal bij het Hof van Cassatie (1871-1885)', *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis*, 2007, 374.

90 B. Delbecke, *De lange schaduw van de grondwetgever. Perswetgeving en persmisdrijven in België (1831-1914)*, Gent, 2012, 56.

91 C.-N. Robert, *Une allégorie parfaite. La justice: vertu, courtisane et bourreau*, Genève, 1993.

Tot een volledige iconografische verzelfstandiging is het bij de persvrijheid nooit gekomen, maar de aanwijzingen zijn er wel. Het kan in dat opzicht verrassend overkomen dat op de sokkel van de Congreskolom de persvrijheid niet één van de twee ‘ereplaatsen’, aan de zijde van de Koningsstraat, kreeg toegewezen. Die twee plaatsen werden inderdaad als de *places d’honneurs* beschouwd, en Geefs’ Vrijheid van drukpers zou er normaal gezien ook effectief geplaatst worden. Simonis was met deze beslissing van de KCM echter dermate gekrenkt, dat hij ermee dreigde de hele opdracht de rug toe te keren als zijn beeld niet één van de ereplaatsen werd toebedeeld. Dit werd de hoogvlieger van de Belgische romantische beeldhouwkunst – of ‘*égoïste caprice d’artiste*’ volgens minder flatterende omschrijvingen – dan ook gegund, met de gekende opstelling tot gevolg.⁹² Dientengevolge kijken beide vrijheden door Geefs sinds 1859 op het panorama uit, en pronkt Simonis’ Vrijheid van geloof links van de toegangsdeur, aan de zijde van de Koningsstraat. Of hoe persoonlijke eisen het haalden op iconografie ... Eerder toonden we hoe Stappaerts in Wieners personificatie van de persvrijheid meer zag dan louter de vrijheid van drukpers. Net als Wiener liet ook Lagye de vrijheid van drukpers meer personifiëren dan wat in het toenmalig achttiende grondwetsartikel beschreven stond.⁹³ Rechts op de achtergrond tekende hij immers, verscholen in het duister achter hun lange mantels, twee figuren met, naast de voorste van de twee, een masker. Meer dan waarschijnlijk alludeerde Lagye op de beslissing die al door het Voorlopig Bewind op 21 oktober 1830 werd genomen met betrekking tot de vrijheid van theater.⁹⁴ In België werd de vrijheid van theater dan wel als ‘*un corollaire de la liberté de la presse*’ gezien, de anonieme auteur van het artikel ‘*De la liberté de la pensée et de la censure théâtrale*’ had gelijk wanneer die schreef dat de Belgische grondwet ‘*ne dit rien de la liberté de la représentation théâtrale, elle ne la garantit pas, elle ne la restreint pas*’.⁹⁵ De auteur van het artikel voegde eraan toe dat, hoewel er analogieën zijn met de vrijheden van pers, onderwijs en vergadering (art. 26 Gw., oorspronkelijk art. 19), de constituanten nalatig was geweest de vrijheid van theater niet te stipuleren in de grondwet.⁹⁶ Deze lacune werd door Lagye met behulp van een illustratie enigszins opgevuld. Vreemd genoeg stond deze in een officiële illustratie van een grondwetsstekst waar een constituanten in 1830-31 meer dan drie maanden over had getoed.

We gaan hier niet zo ver te stellen dat bij de uitwerking van de iconografie van de vier vrijheden de vier kardinale deugden als voorbeeld dienden, dat is ook allerminst het punt. De vier vrijheden werden echter eenmaal, in 1862, ook effectief als ‘*ces quatre libertés cardinales*’ betiteld, en wel door François Laurent (1810-1887). De professor wou er echter geen icono-

92 *Lettres sur la colonne du congrès*, 9-10. Deze anonieme verhandeling, een herdruk van artikelen uit het *Journal d’Anvers*, vormen één lange filippica jegens Simonis en andere figuren die de Schone Kunsten in België ‘corrumpeerden’ met hun nepotisme en amateurisme. In de KCML-archieven worden schetsen bewaard die tonen hoe Simonis’ beeld gewisseld werd met Fraikins Vrijheid van vereniging, Brussel, KCML, *Colonne du Congrès BXL*, inv.nr. 2.427, II., map 3, nr. 14, anonieme brief van 19 december 1855 aan de KCML.

93 Art. 25 (oorspronkelijk 18) Gw.: ‘De drukpers is vrij’.

94 *Bulletin des arrêtés et actes du Gouvernement Provisoire de la Belgique*, afl. 16, 3-4.

95 ‘een logisch gevolg van de persvrijheid’; ‘niets over de theatrale voorstelling zegt, ze garandeert ze niet, ze beperkt ze niet’, ‘*De la liberté de la pensée et de la censure théâtrale*’, *Journal historique et littéraire*, 1834, 480-481.

96 ‘*De la liberté de la pensée et de la censure théâtrale*’, 480-481.

grafische uitweiding mee beginnen, maar hanteerde de term binnen een hem typerend antiklerikaal discours onder de titel *L'église et l'état en Belgique*. Laurent was allerm minst gelukkig met de kinderachtige manier waarop de vier verheerlijkte vrijheden in België van kracht waren, aangezien ze de Staat hadden ontwapend ten voordele van de katholieke kerk, die zich ermee had versterkt.⁹⁷ Sommige katholieken gaven Laurent zelfs gelijk. Een jaar later, in augustus 1863, benadrukte de liberaal-katholiek Charles, Graaf de Montalembert, (1810-1870) op de *Assemblée Générale des Catholiques*, in een toespraak getiteld '*L'église libre dans l'état libre*' dat het de katholieken waren die hadden geijverd opdat de vier vrijheden – zoals ze op de Congreskolom stonden – de basis van de grondwet werden. En maar best ook, klonk het, omdat de katholieke zuil de vrijheden op dat moment het meest van al nodig had.⁹⁸

In ideologische discussies tussen liberalen en katholieken werden de vier vrijheden wel vaker als wapen ingezet. De liberaal Jules Giroul (1834-1866) parodieerde het doel van het katholiek partijprogramma in een parlementair debat op 29 november 1865 tot '*la liberté de la charité, la liberté de la chaire, la liberté de la mort, la liberté du temporel des cultes*'.⁹⁹ Hiervoor zagen we al hoe op het einde van de eerste schoolstrijd naar één van de vrijheden werd verwezen. Dat de vrijheden van tijd tot tijd werden gehanteerd in het publieke forum dat het parlement was, hoeft niet te verwonderen en mag als het resultaat van de hierboven geschetste grondwetscultus gezien worden. In dat opzicht was de taak van de verschillende kunstenaars wel geslaagd. Opvallend is hoe bepaalde parlementariërs niet meteen verwezen naar het grondwetsartikel, maar wel naar de beeldende uitwerking ervan, hetzij op de Congreskolom, hetzij in de vestibule van hun Paleis der Natie.

Eén enkele keer kwamen de vier vrijheden iconografisch zeer dicht in de buurt van de kardinale deugden. Alphonse Gillard vervaardigde in 1864 een opmerkelijk allegorisch portret van Leopold I. Wat in eerste instantie een spotprent lijkt, is eigenlijk een verheerlijkende allegorie op het constitutionele koningschap van België's eerste vorst. De grondwet is door verschillende personificaties aanwezig. In het haar van de vorst zit een leeuw met wetstafelen en op zijn borst prijkt een decoratie in stervorm, met de getrouwheid aan de (grondwettelijke) eed. Belangrijker is echter de hanger rond zijn nek, waarop de vier vrijheden al staande zijn gepersonifieerd. De vorstelijke epauletten zijn voorzien van personificaties van Prudentia (links) en Justitia (rechts), twee van de vier ... kardinale deugden. Met wat goodwill kunnen we ze zelfs aanvullen met de twee dames in de kraag van de vorst. De rechtse slaat de arm rond een zuil, die echter ook een fabrieks- of machineschouw kan voorstellen, maar waar de gelijkenis met Fortitudo niet te negeren valt. Een vierde dame verpersoonlijkt – aldus de naambordjes naast haar – de beslissing tot het afschaffen van de octrooien. Met

97 F. Laurent, 'L'église et l'état en Belgique', *Revue des deux mondes*, 1864, 638-639. J. Erauw (red.), *Liber memorialis François Laurent 1810-1887*, Brussel, 1989.

98 Ch. de Montalembert, *L'église libre dans l'état libre. Discours prononcés à l'Assemblée générale des Catholiques à Malines (18-22 août 1863)*, Brussel, 1863, 31-32; A. van der Zeijden, *Katholieke identiteit en historisch bewustzijn. W.J.F. Nuyens (1823-1894) en zijn 'nationale' geschiedschrijving*, Hilversum, 2002, 147-148.

99 'de vrijheid van de liefdadigheid, de vrijheid van de (heilige) stoel, de vrijheid van de dood, de vrijheid van het wereldlijke van de godsdiensten', Jules Giroul geciteerd in *Annales Parlementaires. Chambre*, 1865, 92-93 (29 november 1865).

Afb. 16 A. Gillard, *Portrait allégoriques de S.M. le roi des Belges, Léopold premier, 1864* © Brussel, KBR, Pentenkabinet, S III 101118.
Foto: Nancy Demartin.

het voorgaande bewees Gillard echter hoe dicht beide kwartetten, de vrijheden enerzijds en de deugden anderzijds, bij elkaar gingen aanleunen in het negentiende-eeuwse België.

5 Conclusie

Vier van de persoonlijke vrijheden die in titel II van de Belgische grondwet staan ingeschreven, met name de vrijheid van pers, onderwijs, vereniging en geloof, kregen in het vroege België een aparte status als ‘fundamentele’ vrijheden en werden een belangrijk deel van de grondwetsiconografie. Deze valt te positioneren binnen een populariserende grondwet-scultus, waarbij vanuit de regering, met op kop minister van Binnenlandse Zaken Charles Rogier, een populair natiebreed ontzag voor de Belgische grondwet, haar constituanten en haar constitutionele monarchie werd beoogd, niet in het minst via de beeldende kunst. In het bijzonder na de revolutie van 1848, waarbij de grondwet verantwoordelijk werd geacht voor het Belgisch overleven van de Europese revolutiegolf, kwamen de vrijheden als vier-schap frequent voor. Dat kan gesproken worden van een popularisatie bewijzen zowel de

rol van het Musée Populaire als volksonderrichtende instelling bij de uitgave van de geïllustreerde grondwet, als de aanwezigheid van de vrijheden in het straatbeeld, in tijdelijke vorm tijdens de nationale feesten, in blijvende vorm op de Congreskolom en rond het Vrijheidsplein. De vier vrijheden waren dermate omnipresent dat bij de inauguratie van de Congreskolom, waarop zij in hun meest beduidende vorm figureerden, al over overmaat en conventie werd gesproken, hetgeen een kleine twintig jaar later niet anders was. Daarmee lijkt het doel van Rogier geslaagd.

De iconografie was echter allesbehalve conventioneel. Hoewel het initiatief uitging van de regering, werd de eigenlijke iconografie niet centraal gestuurd, maar integendeel overgelaten aan de artistieke creativiteit van de kunstenaars. Dit leidde tot een soms verwarrende beeldende diversiteit die in contrast stond met de inhoudelijke eenduidigheid. Op het eerste gezicht iconografische keuzes bleken bij nader onderzoek vaak ingegeven door praktische overwegingen of waren te wijten aan personenkwesities. De historische iconografie van de vier cardinale deugden vormde voor Rogiers kunstenaars hoogstens een onbewust streefdoel omwille van hun leesbaarheid en wijdverspreide karakter. Filosofisch hadden ze een gelijkaardige fundamentele rol en spilfunctie als de vier vrijheden binnen de Belgische grondwetscultus en de vrijheid van drukpers begaf zich als een bijna zelfstandige Justitia op het voorplan.

Summary

From the revolutionary year 1848 onwards, a popularising constitutional cult was directed by the government of the young Belgian nation, headed by the minister of the interior Charles Rogier, expressing a national feeling of gratitude towards the Belgian constitution and its liberties, as it was held responsible for the survival of Belgium through the all-European revolutionary wave. Both philosophically and iconographically, four of the constitutional individual liberties, namely the freedoms of press, education, assembly and religion, got a separate status as fundamental liberties and *pars pro toto* for the constitution. They were drawn and engraved in prints, commemorating medals and an illustrated version of the constitution, and sculpted as temporary or lasting public statues. Commissioners and artists started a search – partly in vain – for a widespread iconography for this quartet, the result of which showing a certain analogy with the historic iconography and philosophy surrounding the four cardinal virtues.

Keywords

Legal iconography, law and iconology, constitution, freedom of religion, freedom of education, freedom of the press, freedom of assembly, cardinal virtues

RECENSIES

Fries recht

Oebele Vries, *De taal van recht en vrijheid. Studies over middeleeuws Friesland*. Estrikken, dl. 91, onder redactie van Anne Tjerk Popkema, Han Nijdam en Goffe Jensma (m.m.v. Saakje van Dellen), Gorredijk, Bornmeer, 2012, 478 p. ISBN 978 90 5615 277 2 (€ 25,00)

Met het uitgeven van deze fraaie bundel wordt Oebele Vries bij zijn afscheid als universitair docent Friese Taal en Cultuur aan de Rijksuniversiteit Groningen geëerd. Het boek bevat een keuze uit meest Duitse, maar ook een paar Nederlandse en Friese artikelen uit Vries' omvangrijke werk, met als hoofdthema de middeleeuwse gebieden tussen Vlie en Wezer. In het boek worden drie, niet scherp af te bakenen, subthema's behandeld: politieke geschiedenis, vetewezen en recht en rechtsterminologie. Met Oebele Vries 'as spesjalist Aldfrysk en Aldfrysk rjocht' is het niet verwonderlijk dat het laatste subthema het aanzienlijkst is in omvang (zie 'De sirkel is rûn'. Fraachpetear mei Oebele Vries, blz. 14). Een voorwoord, een interview en het – enigszins bewerkte – algemene deel van de inleiding bij de belangrijkste Oudfriese rechtsteksten van de laureaat zelf gaan hieraan vooraf.¹ Als reden voor het opnemen van de bestaande inleiding over de ontwikkeling van de Friese taal en haar bronnen, de middeleeuwse Friese samenleving en de inhoud en taalkarakteristieken van de Oudfriese rechtsteksten, noemt de redactie de soms weerbarstige materie van de uitgelezen artikelen (zie Voorwoord, blz. 5). Deze inleiding biedt inderdaad een verhelderende achtergrond als toegang voor de gedegen en dichte artikelen in de rest van deze veelsoortige bundel. De artikelen volgen elkaar overigens opvallend genoeg harmonieus op. Zij zijn echter wat betreft inhoud niet geactualiseerd. Vanwege het feitelijke en specialistische karakter van het werk en de precisie van de auteur is het ondoenlijk voor schrijver dezès de materie uitputtend te duiden en te bespreken.

Het eerste subthema 'politieke geschiedenis' bevat vijf artikelen. In het Duitse artikel over de Friese vrijheid wordt, om de term en de – weliswaar incidenteel actuele – problemen die daaruit voortvloeiden voor het Heilige Roomse Rijk, de politieke structuur van Friesland van vóór 1498 beschreven. Hierop aansluitend beschrijft Vries in het volgende artikel aan de hand van, in vijf groepen verdeelde, vindplaatsen, taalkundig en inhoudelijk 'de alliterearjende pearformule 'Frysk en frij'', onder andere ook wel voorkomend in

de variant 'fry ende freesk'. De betekenis van de formule is niet eenduidig: slaat 'fry ende freesk' enerzijds op de juridische status en de 'Volkszugehörigkeit' van individuele personen uit Friesland, anderzijds heeft de formule een politieke lading en houdt verband met de vrijheid van de Friezen van de heerschappij van vreemde landsheren. Opvallend is dat het woordenpaar in deze laatste betekenis ook door de niet-Friese stad Groningen is gebruikt, voornamelijk in overeenkomsten tussen burgemeesters en raad van Groningen met Friese gebieden. Naast de verschillende grammaticale functies van het woordenpaar wijst de auteur ook op de overeenkomst met het tautologische woordenpaar 'fry ende frank'. In het derde artikel van dit deel wordt de staatsvorming in Zwitserland en Friesland in de late Middeleeuwen vergeleken. Het doel hiervan is beter inzicht te krijgen in het tijdperk van de Friese vrijheid. De keuze voor een vergelijking met Zwitserland ligt volgens de auteur voor de hand. Als *tertium comparationis* voert hij aan dat ook Zwitserland als onderdeel van het Heilige Roomse Rijk vrij van vorstengezag was. Hij wijst daarbij naar een werk van H. Aubin over de vergelijking van de Zwitserse en de Friese vrijheid. De grote vraag in dit artikel blijft wat de Zwitserse vrijheid in historische context precies inhoudt.² Dit is echter geen reden voor de auteur om de analyse te staken. In navolging van Aubin werkt hij de vergelijking tussen de Zwitserse en de Friese vrijheid op het punt van het communalistisch staatsvormingsproces nader uit. In de slotbeschouwing wordt onder andere de mislukking van het communalistische alternatief in Friesland toegeschreven aan het ontbreken van sterke steden, aangezien in Zwitserland de leidende rol bij de steden lag. Vanuit methodisch oogpunt gezien is het gevaarlijk – zoals de auteur zelf al aangeeft – een dergelijke verklaring te poneren, aangezien het nog maar de vraag is of deze ook voor een andere samenleving in een geheel andere historische context geldt. In het daaropvolgende artikel blijft de lezer in de communalistische sfeer. De colleges van recht en raad van Oostergo en Westergo worden geduid als voorloper van het Hof van Friesland. De vraag wordt beantwoord of er, net als tussen de Saksische hofraad en het Hof van Friesland, materiële continuïteit bestaat tussen de colleges in de landsgemeenten Oostergo en Westergo, en de hofraad. Het antwoord is bevestigend. Bij de beantwoording ligt de nadruk op de justitiële competentie van de instanties. Vanaf ongeveer 1425 veranderde bij justitiële taken de landsvergadering – dan aangeduid als 'recht en raad' –, het hoogste

orgaan van de landsgemeenten Oostergo en Westergo, in een landsgerecht. Aan de hand van bronnen wordt beschreven dat bij het college van recht en raad in beroep kon worden gegaan van vonnissen van de deels- en stedelijke gerechten. Ook kon het college, naast het uitvaardigen van mandaten, optreden als rechter in eerste instantie, bijvoorbeeld voor bijzondere personen of bij geschillen tussen steden. Een duidelijk afgebakende competentie had het college niet. Hervorming van het landsgerecht hiertoe mocht niet baten. Het vertoonde, met de omschrijving van potestaat en raadsheren in deze hervorming, overigens wel overeenkomst met de competentie van het hofgerecht van de hofraad. Net als het landsgerecht fungeerde het hofgerecht ook als appèlinstantie. Het laatste artikel van het eerste deel van de bundel beschrijft zowel het ont- en bestaan, als het einde van het tijdperk van de stedelijke suprematie in Westerauws Friesland in de jaren 1482-1486. Met de oprichting van een verbond in 1482 vormden de steden Leeuwarden, Bolsward en Sneek (later ook Franeker) een stevig machtsblok. De toenemende invloed hangt samen met het afnemende vermogen van de landsgemeenten Oostergo en Westergo om recht en orde te handhaven, een van de hoofddoelen van het stedenverbond. Het verbond bracht rust op het platteland. De zwakke schakel in het stedenverbond was het feit dat Bolsward en Sneek hun hoofdelingen op het platteland niet onder de duim hielden. De overtrekking van één van de plattelandshoofdelingen van een belangrijke bepaling uit het verbond, het verbod van het binnenhalen van buitenlandse huursoldaten, veroorzaakte uiteindelijk dat onder de leiding van Leeuwarden het ontstane conflict werd beslecht en het verbond uiteenviel.

In het tweede subthema 'vetewezen', dat uit vier artikelen bestaat, verhaalt Vries in het eerste, Duitse, artikel over het Friese vetewezen en zijn terminologie, waarbij hij de veterterminologie in de Friese bronnen aan een onderzoek onderwerpt, gevolgd door een kort exkurs. Na een bondig literatuuroverzicht van de stand van zaken van het onderzoek over de verschillende betekenissen van doodslagvete en adelsvete en de opvattingen van Paul Noomen en wijlen N.E. Algra over het vetewezen in Friesland, bespreekt Vries in detail de diverse termen die voor de grondbegrippen 'Fehde, Sühne und Urfehde (vete, verzoening en oervete)' in Friese bronnen worden gebruikt. Deze termen kunnen niet alleen duiden op beide veten – wat ondanks het ontbreken van de ridderstand duidt op het bestaan van beide veten –, maar ook op elke vete

afzonderlijk. Zo komt de vorm *lis*, in het Fries vertaald als *stride* (strijd), voor 'Fehde' met een verwijzing naar het 'openbare' karakter in de bronnen alleen voor bij een adelsvete, het begrip *freedeed* (vredeseed) voor 'Urfehde' alleen bij een doodslagvete. Met de opmerking 'een zeer waardevolle inventarisatie van de oudfriese veterterminologie' verwijst Paul Noomen in 2009 bij zijn onderbouwde bewering dat doodslagvete en adelsvete niet onderscheiden kunnen worden, en feitelijk dan ook onontwaarbaar met elkaar zijn vervlochten, naar dit artikel van de auteur.³ In het daarop volgende artikel wordt een bijzondere vorm van *freedeed* besproken, namelijk 'Hafturfehde'. 'Hafturfehde' duidt op een oervete die voornamelijk door de regering van een stad is opgelegd, waarbij een gevangene met een belofte zwoor af te zullen zien van wraakneming. De al bekende vindplaatsen voor 'Hafturfehde' worden door Vries, geïllustreerd met diverse tekstfragmenten, aangevuld. Dan volgen een vertaling en een commentaar bij twee Oudfriese documenten uit de vijftiende eeuw, een brief uit 1453 en een 'getuigenverklaring' uit 1463. Beide documenten gaan afzonderlijk over panding ('roof') van paarden van en bij het Gerkesklooster in Achtkarspelen, voor gepretendeerde schade uit vetehandelingen. Het doel was de tegenpartij aan te sporen tot het openen van onderhandelingen over een te maken zoen. In het laatste artikel van het tweede deel van de bundel vult de auteur, nu als mede-auteur, de hierboven genoemde brief uit 1453 aan met drie andere documenten, te weten een brief uit 1454 en twee oorkonden, kwitanties uit 1472 en 1480. Hierdoor is het mogelijk een deel van de bloedvete te reconstrueren. De doodslag op ene Sicka Eelkisma door een lekenbroeder van het Gerkesklooster wordt niet verzoend, maar loopt uit op een vete. Na de vetetocht waarbij paarden van het klooster worden 'geroofd', komt het uiteindelijk tot een uit de hand gelopen onderhandeling te Beets tussen beide partijen: twee doden, namelijk 'grutte' Eeke, betrokken bij de paardenroof, en Johan Spiter. De landsheer van Johan Spiter eist in de brief van 1454 aan de abt het 'dodegeld', maar het lijkt erop dat er geen overeenstemming wordt bereikt. Jaren later verschijnen twee kwitanties, schriftelijke kwijtscheldingsverklaringen, voor het 'dodegeld' van Eeke en Sicka Eelkisma. De auteur bespreekt aan de hand van de terminologie en de reconstructie, de bloedvete. Zo is bijvoorbeeld het 'roven' om een zoen af te dwingen, afkomstig uit de nieuwe vetevorm, de adelsvete.

'Recht en rechtsterminologie' is het laatste subthema en bevat acht artikelen. In het grootste deel

van deze artikelen worden verschillende Oudfriese benamingen voor begrippen in detail behandeld. Deze artikelen zijn vrijwel allemaal op dezelfde manier opgebouwd. Na een inleiding volgen een historische schets van het rechtsthema, een verantwoording van het materiaal en de te onderzoeken begrippen, en er wordt afgesloten met een beschouwing of een conclusie. Het is ondoenlijk om deze gedetailleerde taalkundige analyse weer te geven. Een beknopte schets om een indruk te geven en een enkele verwijzing naar het rechtsthema volstaan volgens schrijver dezes. Het eerste artikel verhaalt over de rijke terminologie, en haar ontwikkeling, van de arbitrageprocedure in de Oudfriese taal in oorkonden van rond 1370 tot ongeveer 1550. Met een vergelijking met de overeenstemmende terminologie uit het Middelnederlands en het Middelnederduits – in andere artikelen vaak ook uit het Latijn – belicht de auteur zowel de ontlening van begrippen aan de buurtalen als de zelfstandige ontwikkeling in het Oudfries. De benamingen van een beperkt aantal begrippen worden onderzocht, zoals het begrip ‘geschilpunt’. Als een ware filoloog doorkruist Vries hierbij de vele bronnen op zoek naar de verschillende varianten met diverse connotaties: van *seke*, via *skilinge*, *skortinge*, *twispreke*, *twinspreke*, *twispan*, *twidracht*, *twinforstand*, *tsive*, *wanforstand*, *twiste*, *twistine*, *twesprake*, *zwispan*, *kijf*, *kif* naar *questie*. De vijf volgende artikelen geven een vergelijkbare taalkundige analyse van de Oudfriese terminologie betreffende de vredeban bij eigendoms-overdracht van onroerende zaken in oorkonden, de uitoefening van het niaarrecht, het rechtsinstituut ‘woesting’, het burgerlijk recht en het huwelijkscontract. Na een inventarisatie van de vindplaatsen en de karakterisering van het woordenpaar ‘*toe aer heer ende aegh syoen*’ in het woordenveld van het getuigenbewijs, eindigt de bundel met het artikel over het middeleeuwse landrecht van Stellingwerf. Hierin wordt het in 2009 door Vries in het Gelders Archief in Arnhem ontdekte afschrift – door de auteur zelf ooit betiteld als ‘godsgeschenk’ – van een vermoedelijk tussen 1309 en 1328 opgetekende verzameling van tien rechtsregels van Stellingwerf aan de hand van recht van zowel Drenthe als Friesland getoetst. Deze rechtsregels, opgesteld in vertaling in volkstaal van het Latijnse origineel en van toepassing op het gebied de Kuinder en de Linde, bestaan uit vijf strafrechtelijke en drie procedurele bepalingen, een erfrechtelijke bepaling en een bepaling ter bescherming van wezen. Op grond van de toetsing stelt de auteur dat het Stellingwerf recht nauw verwant is aan het

Drentse. Hij verwijst daarbij onder andere naar artikel 5, waarin de procedure van de ‘zwaardwinning’ wordt beschreven die alleen in Drenthe bekend was. Op politiek gebied wijst Vries er echter op, met een verwijzing naar artikel 4 waar inbreuk op de Friese vrijheid wordt bestraft, dat de Stellingwerfers zich bij de Friezen hebben aangesloten.

Na het derde subthema volgen een lijst van afkortingen, een lijst van in de bundel aangehaalde literatuur en een bibliografie van Vries, inclusief korte levensloop. De bibliografie bevat meer dan honderd wetenschappelijke werken, waarbij geen recensies, kortere en niet-wetenschappelijke publicaties zijn opgenomen. Een zaakregister en een namenregister vormen het sluitstuk van deze bundel. Oebele Vries heeft met zijn rijke werk een belangrijke bijdrage geleverd aan de Friese (rechts)geschiedenis en teksten en begrippen geduid voor een publiek dat het Oudfries niet zo gemakkelijk zal doorgronden. *Meie syn entúsjasme en grutte kennis oaren noch lang ynspirearje!*

Hylkje de Jong, Amsterdam

NOTEN

- 1 O. Vries, *Asega is het dingtijd? De hoogtepunten van de Oudfriese tekstoverlevering*, Leeuwarden-Utrecht, 2007, 10-25.
- 2 Kennelijk wijst de auteur op de ‘Hauptinhalt’ van het begrip vrijheid bij Aubin, zie H. Aubin, ‘Das Schicksal der schweizerischen und der friesischen Freiheit’, *Jahrbuch der Gesellschaft für bildende Kunst und vaterländische Altertümer zu Emden*, 1952, 24-25, herdrukt in: H. Aubin, *Grundlagen und Perspektiven geschichtlicher Kulturraumforschung und Kulturmorphologie*, Bonn, 1965, 352.
- 3 P.N. Noomen, *De stinzen in middeleeuws Friesland en hun bewoners*, Hilversum, 2009, 185-186, met noot 41.

Prinsbisdom Luik

Sébastien Dubois, Bruno Demoulin en Jean-Louis Kupper (red.), *Les institutions publiques de la principauté de Liège (980-1794)*. Studia, dl. 133, Brussel, Algemeen Rijksarchief, 2012, 2 vols., 1294 p. in 2 dln. ISBN 978 90 5746 462 1 (€ 50,00)

Met de publicatie van dit lijvige handboek over de instellingen in het Prinsbisdom Luik komen de auteurs tegemoet aan een verzuchting die onlangs nog door Paul Nève werd geformuleerd: na het tijdperk van Poncelet, Harsin en Halkin bleef het wachten op een nieuwe onderzoeksgeneratie met een uitdrukkelijke belangstelling voor de institutioneel-juridische

aspecten van de Luikse geschiedenis.¹ Die geschiedenis is uiteraard rijk, maar complex, en ze reikt ver buiten de grenzen van de vurige stede. Sedert Notger – de eerste prins-bisschop (980-1008) krachtens het immunitetsprivilege toegekend door Keizer Otto II – viel Luik een stelselmatige gebiedsuitbreiding ten deel. Daardoor bestreek het Prinsbisdom sedert het midden van de veertiende eeuw tot bij haar feitelijke teloorgang onder de Franse bezetter in 1794 een oppervlakte van bijna 5700 km². De macht van de prins-bisschop reikte van Thuin in het westen tot Verviers in het oosten en van Couvin en Dinant in het zuiden tot Hasselt en Hamont in het noorden. Bovendien oefende hij samen met de hertog van Brabant de tweeherigheid over Maastricht uit. De dertig medewerkers aan *Les institutions publiques de la principauté de Liège* (980-1794) hebben dus een kostbaar werkinstrument afgeleverd, dat niet alleen Franstalige rechtshistorici uit de Nederlanden zal bekoren. Overigens zijn de bijdragen over instellingen die overwegend in het Oudnederlands of Diets functioneerden (zoals de Leenzaal van Kuringen en de Loonse Oppergerechten) of over sommige ‘Goede Steden’ (als Maaseik en Tongeren) in het Nederlands opgesteld, vaak door de Hasseltse rijksarchivaris Rombout Nijssen.

De gids valt uiteen in drie grote delen, die respectievelijk de instellingen in het Heilige Roomse Rijk, het Prinsbisdom, en Luik en de zogenaamde ‘Goede steden’ behandelen. Hoewel het tweede en het derde deel over de instellingen op het prinsbisschoppelijke en het stedelijke niveau de hoofdbrok van het handboek vormen, begint de gids met de centrale institutionele connecties tussen Luik en het Heilige Roomse Rijk. In zekere zin is dit een afwijking van de tot dusver gehanteerde structuur in de institutioneel-historische reeks van het Belgische Rijksarchief. Na de eerste publicatie over de centrale overheidsinstellingen van de Habsburgse Nederlanden (1482-1795) volgden immers telkens bijzondere studies over de gewestelijke en de lokale overheidsinstellingen in Vlaanderen, Brabant en Henegouwen.² Terecht kon dit schema niet zomaar op het Prinsbisdom toegepast worden. Het Prinsbisdom bleef immers onafgebroken deel uitmaken van het Heilige Roomse Rijk, terwijl de band tussen de Zeventien Provinciën en de Duitse vorsten in 1548 door de Transactie van Augsburg doorgeknipt werd. Eerder was het Prinsbisdom aan de expansiedrift van de Bourgondiërs ontsnapt, ondanks een kortstondige bezetting (1467-1477) onder Karel de Stoute.

In het eerste deel over de keizerlijke instellingen

komen de Nederrijns-Westfaalse Kreits, de Rijksdag, het Rijkskamergerecht en de Rijkshofraad aan bod. Émilie Toussaint, medewerkster van het Luikse Rijksarchief, wijst er terecht op dat de band tussen Luik en de Nederrijns-Westfaalse Kreits nader onderzoek verdient (blz. 84). De interactie tussen de Rijksdag en de prins-bisschopen moet zelfs nog voor de eerste keer grondig bestudeerd worden (blz. 93). In het algemeen valt op dat de historiografie weinig aandacht besteed heeft aan de inbedding van de gebeurtenissen in het Luikse prinsbisdom binnen het grotere geheel van het Heilige Roomse Rijk. Zo lijkt het geen toeval dat bij de bespreking van de verre oorsprong van het Vredesgerecht (Tribunal de la Paix, gegroeid uit de *sinodus pacis*) in de godsvrede van 1081 (blz. 460) wordt voorbijgegaan aan het feit dat dit de eerste algemene godsvrede binnen het Heilige Roomse Rijk was. Of verraadt dit stilzwijgen gewoon een vergane Luikse trots? De bibliografie over het Rijkskamergerecht is dan weer kritisch beredeneerd en up-to-date, ook al ontbreekt af en toe een verwijzing naar meer gespecialiseerde literatuur zoals Steffen Wunderlichs *opus maximum* over het protocolboek van Mathias Alber.³ Eveneens afwezig is een verwijzing naar de literatuur over de rol van het Rijkskamergerecht in het bedwingen van de Luikse Revolutie (1789), nochtans uitvoerig bestudeerd door Paul Nève. Belangrijk is de kennisgeving over de start in april 2012 van een nieuw inventariserings- en digitaliseringsproject in het Luikse Rijksarchief ter ontsluiting van de procesdossiers uit het Prinsbisdom die voor het Rijkskamergerecht behandeld werden (blz. 107). Op termijn zou een gelijkaardig project voor de Rijkshofraad wenselijk zijn.

Deel twee over de politieke, gerechtelijke, financiële, notariële en militaire instellingen op het niveau van het Prinsbisdom en het graafschap Loon is een parel van systematisch en helder uiteengezet bronnen- en literatuuronderzoek. Van elke instelling worden achtereenvolgens historische evolutie, organisatie en bevoegdheden besproken, waarna een praktisch overzicht van de wetgeving betreffende de instelling volgt, een analytische bibliografie, een lijst van de onuitgegeven en uitgegeven bronnen en hun concrete vindplaats in archieven. Occasioneel is de bijdrage over de instelling in kwestie vervolledigd met een prosopografie. Alleen al voor de meer dan tien gerechtelijke instellingen – een schoolvoorbeeld van rechtspluralisme tijdens het ancien régime – blijkt deze methodische aanpak bijzonder nuttig. Terwijl voor instellingen zoals de *Cours jurées des char-*

bonnages, des eaux et du cordeau, de Leenzaal, de Geheime Raad, de Gewone Raad, de Officialiteit, het Tribunal de l'Anneau du Palais en de Rechtbank der Tweeëntwintig een gedegen onderzoekstraditie bestaat, wijst Laurence Druetz, medewerkster van het Luikse Rijksarchief, op het ontbreken van onder meer een omvattende uitgave van het archiefmateriaal betreffende het Allodiale Hof (blz. 425). Volgens de Luikse stadsarchivaris Françoise Jeuris blijft het ook uitzien naar een synthetische studie over de Rekenkamer (blz. 650). Hier en daar onderschat het werkinstrument dan weer de bestaande literatuur. Zo wordt van de recente publicaties van Paul Nève over het Luikse notariaat geen melding gemaakt (blz. 688).

In het derde deel passeren de lokale instellingen op stedelijk en landelijk niveau de revue. Opnieuw blinkt de gids uit door helderheid, structuur en zin voor praktische relevantie. De politieke en gerechtelijke instanties van de stad Luik worden in detail geschilderd. Toussaint noteert de behoefte aan grondig onderzoek over de Statutenrechtbank, die bevoegd was voor allerlei inbreuken op de *Statuts de la Cité*, een verzameling strafrechtelijke bepalingen uit 1328 (blz. 874). Ook de latere geschiedenis van de Stadsraad en haar meesters en gezworenen is tot dusver niet het voorwerp van diepgaande analyse geweest (blz. 816). Dezelfde vaststelling maakt Rombout Nijssen inzake het bestuur van een 'goede stad' als Maaseik (blz. 1068). De drieëntwintig 'Goede Steden' participeerden via de derde stand aan het bestuur van het Prinsbisdom en genoten het recht op een stadsval. Hun instellingen en archieven komen uitvoerig aan bod in de gids, deels in het Frans, deels in het Nederlands. Een grote lacune in het onderzoek blijken de beleidsstructuren van de ongeveer zeventienhonderd landelijke gemeenschappen te zijn (blz. 1197). Ook voor de laathoven en feodale rechtbanken in het Luikse Prinsbisdom geldt dat gebrekkige documentaire overlevering een obstakel blijft voor onze kennis van de lokale institutionele realiteit.

Dit jongste volume in de studia-reeks van het Belgische Rijksarchief opent perspectieven voor zowel professionele vorsers als amateur-historici in binnen- en buitenland. Het is niet alleen een geleerd standaardwerk en een praktische gids over het institutionele kader van het Prinsbisdom Luik, maar evenzeer een goudmijn voor vergelijkend-historisch onderzoek naar het publiekrecht in het ancien régime. Daarbij zal de lezer van dit tijdschrift de conclusie van Sébastien Dubois, diensthoofd van het Luikse Rijksarchief en hoofdredacteur van het gerecenseerde werk, niet licht

vergeten: het Luikse recht blijft een onuitputtelijke bron voor innovatief onderzoek. De rechtsgeschiedenis van het Prinsbisdom moet nog geschreven worden en er ligt onmetelijk veel braakliggend terrein op het vlak van het Luikse privaatrecht (blz. 23-24). Allen daarheen!

Wim Decock, Frankfurt/Leuven

NOTEN

1 P.L. Nève, 'Een voorlopig overzicht van de procesdossiers van het voormalige Rijkskamerrecht, berustend in de Archives de l'État te Luik', in: D. Heirbaut, X. Rousseaux en A. Wijffels (red.), *Histoire du droit et de la justice: une nouvelle génération de recherché*. Justitie- en rechtsgeschiedenis: een nieuwe onderzoeksgeneratie, Louvain-la-Neuve, 2009, 353.

2 E. Aerts, M. Baelde, H. Coppens en H. de Schepper (red.), *De centrale overheidsinstellingen van de Habsburgse Nederlanden (1482-1795)*. Studia, dl. 55, Brussel, 1994; W. Prevenier en B. Augustyn (red.), *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Vlaanderen tot 1795*. Studia, dl. 72, Brussel, 1997; R. Van Uytven, C. Bruneel, H. Coppens en B. Augustyn (red.), *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795*. Studia, dl. 82, Brussel, 2000; B. Desmaele, J.-M. Cauchies en F. Mariage (red.), *Les institutions publiques régionales et locales en Hainaut et Tournai-Tournais sous l'Ancien Régime*, Studia, dl. 119, Brussel, 2009.

3 S. Wunderlich, *Das Protokollbuch von Mathias Alber. Zur Praxis des Reichskammergerichts im frühen 16. Jh. Quellen und Forschungen zur höchsten Gerichtsbarkeit im Alten Reich*, dl. 58, Keulen, 2011.

Uitgevers- en auteursrecht

Chris Schriks, *Canon van het uitgevers- en auteursrecht. Een route in vijftig data*, Zutphen, Kluwer, 2012, 256 p. ISBN 978 90 13 09795 5 (€ 55,00)

In tijden van torrents, illegale downloads en uitgevers die zich zorgen maken over de impact van *e-readers* en *tablet computers* op hun omzet, loont het de moeite terug te blikken op de weg die het auteursrecht afgelegd heeft. De omschakeling van fysieke informatiedragers naar digitale content stelt schrijvers en uitgevers voor grote uitdagingen om hun auteursrechten – en dus ook hun inkomsten – veilig te stellen. Toch is de digitale revolutie zeker niet de eerste uitdaging voor zij die moeten leven van hun pen of van de verspreiding van het gedrukte woord. Sinds in het midden van de vijftiende eeuw de uitvinding van de boekdrukkunst de verspreiding van ideeën in een hogere versnelling bracht, hebben overheden het boekenvak

gereguleerd. Daarbij is de verhouding tussen de bescherming van de uitgever en die van de auteur van het gedrukte werk vaak problematisch geweest.

Naar aanleiding van de honderdste verjaardag van de Nederlandse Auteurswet van 1912 stelde Chris Schriks een *Canon van het uitgevers- en auteursrecht* samen, dat de lezer een overzicht wil bieden van vijf eeuwen wetgeving en rechtspraak tussen 1450 en 1950. De invoering van deze Auteurswet in 1912 en de aansluiting van Nederland bij de Berner Conventie in datzelfde jaar markeerden het begin van het moderne Nederlandse auteursrecht. Dit gebeurde onder auspiciën van de Nederlandse Studiecommissie voor de geschiedenis van het auteursrecht, die deel uitmaakt van de Nederlandse Vereniging voor Auteursrecht en waarvan de auteur zelf lid is.

Schriks is bijzonder goed vertrouwd met de materie. Na een lange carrière in het boeken- en uitgeverswezen legde hij zich toe op het rechtshistorische aspect van zijn vak. Hij promoveerde in Leiden met het proefschrift *Het Kopijrecht*, dat de evolutie van het auteurs- en uitgeversrecht in Nederland van de 16de tot de 19de eeuw besprak.¹ Vervolgens presenteerde hij met *Staatsauteursrecht* een al even lijvig werk over de rechten van de overheid op publiekrechtelijke publicaties en hoe deze rechten door het publiekrechtelijke openbaarheidsbeginsel uitgehold werden.² In de *Canon* brengt Schriks in beknoptere vorm een groot stuk van deze expertise samen, die hij vooral voor de recentere periode met nieuw materiaal aanvuld heeft.

Afgaande op de ondertitel van het boek – *Een route in vijftig data* –, zou de lezer de bespreking van een vijftigtal cruciale momenten in rechtsgeschiedenis van het Nederlandse boekbedrijf verwachten, maar dat is niet helemaal zo. De eigenlijke canon, in de betekenis van ‘*eene lijst welke tot richtsnoer dient*’, wordt voorafgegaan door een ruim honderd bladzijden tellend overzicht van de geschiedenis van het auteurs- en uitgeversrecht in Nederland. Dit is opgehangen aan een aantal kleinere en grotere sleutelmomenten en is verlicht met illustraties.

Een eerste hoofdstuk verhaalt hoe de doorbraak van het gedrukte woord aanvankelijk genormeerd werd door middel van een systeem van preventieve censuur en repressie, maar ook van druk- en boekprivileges, die de uitgevers tegen nadruk moesten beschermen. Zij kregen van de overheden *usanties*, het exclusieve exploitatierecht dat hun kopijrecht tegen oneerlijke concurrentie moest beschermen. Deze overheidscontrole hing nauw samen met de

censuur, maar in tegenstelling tot staten waar een sterk centraal gezag over een groot en dynamisch taalgebied heerste, was die in de Republiek der Verenigde Nederlanden vrij mild. Drukkers en uitgevers beschouwden de aan hen verleende privileges in de eerste plaats als een deel van het bedrijfsactief. Auteurs droegen hun rechten over aan uitgevers en drukkers en kregen in beginsel enkel een eenmalige vergoeding. Hoewel dit nieuwe fenomeen moeilijk in te passen viel in de klassieke, op het Romeinse recht geënte privaatrechtelijke categorieën, werd de materie juridisch gesproken nog sterk benaderd vanuit de idee van klassieke zaak-eigendom. De aandacht voor de rechtspositie van de auteur werd dan ook lange tijd bemoeilijkt door de manier waarop uitgevers en drukkers het reproductierecht van een manuscript als een eigendomsrecht beschouwden. In de praktijk rezen bovendien vaak problemen tussen drukkers, uitgevers en auteurs, niet in het minst ten gevolge van terminologische verwarring en juridische misverstanden, maar ook omdat de overheden de werkgelegenheid wilden stimuleren en de handel niet wilden belemmeren.

Ondanks enkele geïsoleerde achttiende-eeuwse initiatieven, waarin de contouren van een modern auteursrecht even zichtbaar werden, werd een modern auteursrecht pas mogelijk toen, met de komst van de Bataafse Republiek in 1795, de privileges en de gilden verdwenen. Het tweede hoofdstuk toont aan hoe een eerste wet van dat jaar, die aanvankelijk eerst voor de provincie Holland en later voor de ganse Republiek gold, voor een betere bescherming van de auteur zorgde. Toch was dit slechts een bescheiden aanzet in vergelijking met de Franse wetgeving die tussen 1810 en 1813 in de Noordelijke Nederlanden van kracht was. Hoewel ze meer bescherming bood aan de auteur van een werk, ervoeren velen de toepassing van de Franse reglementering als veel te complex, zodat het weinig verwondering wekt dat de impact van deze juridische vernieuwing slechts van korte duur was. Na de val van Napoleon werd de wetgeving van voor de inlijving hersteld. De Zuidelijke Nederlanden bleven op het punt van het auteursrecht langer onder Franse invloed staan, niet in het minst omdat het septemberbesluit van 1814 dat in deze contreien van toepassing was hier nauwer bij aansloot.

Het auteursrecht heeft zich in het negentiende-eeuwse Nederland schoorvoetend ontwikkeld. Weliswaar was er sinds 1817 een auteurswet van kracht, die nauwer in de eerste plaats het recht van de auteur op zijn werk beschermde, maar toch bleven de uit-

gevers een sterke bescherming genieten ten opzichte van de auteur. Aangezien deze wet de oude wetgeving niet afgeschaft had, bleven er tal van onduidelijkheden en pijnpunten bestaan. De meeste vraagstukken werden door de rechtspraak opgelost, waardoor vooral rechtspraktizijnen de verdere ontwikkeling van het Nederlandse uitgevers- en auteursrecht hebben bepaald. Zij hadden weinig aandacht voor de auteursrechtelijke vernieuwingen die zich in deze periode elders in Europa doorzetten. Daardoor bleven de gebruiken en benaderingen van weleer tot diep in de negentiende eeuw in de Nederlandse rechtspraktijk echoën. Eén van de belangrijkste uitzonderingen hierop betrof de ontwikkeling inzake het vraagstuk van de druk en nadruk van staatsstukken. Na een opmerkelijke juridische strijd oordeelde de Hoge Raad in 1840 dat van een kopijrecht op dergelijke stukken geen sprake kon zijn.

Een derde en laatste hoofdstuk beschrijft ten slotte hoe Nederland het moderne auteursrecht omarmd heeft. De wet van 1881 betekende een belangrijke stap voorwaarts voor de bescherming van de auteur, al had de totstandkoming van deze wet heel wat voeten in de aarde. Tegengestelde visies van allerlei belangengroepen enerzijds, en anderzijds het ophefmakende proces tussen Edward Douwes Dekker en uitgever Jacob Van Lennep, die Multatuli het kopijrecht op *Max Havelaar* ontfutseld had, waren hier debet aan. De Berner Conventie van 1886, die in een internationaal-rechtelijke regeling van het auteursrecht voorzorgde, er al snel voor dat de wet achterhaald was, maar het duurde tot 1912 vooraleer de internationale normen volledig in nationale wetgeving omgezet waren. Sindsdien wordt het Nederlandse auteursrecht sterk door de internationale afspraken gedomineerd, zoals de Universele Auteursrecht Conventie van 1952 en verschillende andere internationale verdragen. Uiteraard heeft de proliferatie van de Europese regelgeving ook op het Nederlandse auteursrecht een grote invloed gehad. Zonder twijfel zal deze evolutie zich ook in de toekomst doorzetten.

Schriks schetst de evolutie van het uitgevers- en auteursrecht met kennis van zaken in een nauwgezette, zakelijke stijl. Hij focust daarbij op de ontwikkelingen in de Noordelijke Nederlanden, maar schuwt niet om het belang van de internationale context aan te geven. Gezien het internationale karakter van de 'republiek der letteren' en de problemen van een grensoverschrijdende boekverspreiding, blijft die internationale dimensie steeds op de achtergrond aanwezig. Mede door zijn beknoptheid is dit een prima

introdactie voor zij die kennis willen maken met de ontwikkeling van dit bijzondere onderwerp. Voor wie op zoek wil naar meer informatie of iets wenst te verifiëren, is er jammer genoeg geen voetnotenapparaat beschikbaar. Deze keuze lijkt verdedigbaar vanuit de optiek dat het slechts een introductie betreft, maar is toch een gemiste kans. Hoewel er op het einde van het boek een bibliografie met de gebruikte bronnen en werken opgenomen is, is dat voor de onderzoeker die meer wil weten over een bepaalde passage een nadeel.

Na het historisch overzicht volgt een reeksje met 'gezichtspunten', waarin enkele invalshoeken kort uitgelicht worden en daarna komt de eigenlijke lijst van vijftig data die door Schriks als de belangrijkste momenten in de ontwikkeling beschouwd worden. Hij vangt daarbij aan met de overeenkomst die zeventien Leidse boekverkopers, uitgevers en drukkers in 1660 afsloten om nadruk te vermijden, en eindigt met de ondertekening van de Universele Auteursrecht Conventie in 1952. Vreemd genoeg volgt daarna onder de titel 'Chronologie' nog een tweede lijst met gebeurtenissen, maatregelen en initiatieven die in de ruimere westerse geschiedenis van het auteursrecht en het drukkersbedrijf een rol van betekenis gespeeld hebben. Dat begint bij de profeet Jeremia, die al omstreeks 600 voor Christus het stelen van andermans ideeën veroordeelt, en eindigt met de inwerkingtreding van de WIPO-verdragen in Nederland in 2010. Misschien was het voor de coherentie van het boek duidelijker geweest indien de vijftig sleuteldata, die dus al in een afzonderlijke lijst gegeven werden, meteen in deze lijst geïntegreerd waren.

Bovenstaande opmerkingen mogen evenwel niet verhullen dat deze *Canon van het uitgevers- en auteursrecht. Een route in vijftig data* een rijk gestoffeerd en toegankelijk werk is dat een handzame inleiding biedt tot deze boeiende materie.

Bram Delbecke, Leuven-Kortrijk

NOTEN

- 1 C.F.J. Schriks, *Het Kopijrecht, 16de tot 19de eeuw*, Zutphen, 2004, 768 p.
- 2 C.F.J. Schriks, *Staatsauteursrecht cum annexis. Openbaarheid in de trias politica en het kopij- en auteursrecht, 17de-21ste eeuw*, Zutphen, 2010, 797 p., besproken in *Pro Memorie*, 2011, 152-155.

Gevangenis

G. Martyn, K. Velle en N. Wijns (red.), *150 Jaar Nieuwewandeling. Gevangenis Gent (1862-2012)*, Gent, Snoeck, 2012, 224 p., 150 ill. ISBN 978 94 6161 028 7 (€ 26,00)

Volgens Michèle Perrot 'l'obscur nuit carcérale noie les lieux, masque les visages, engloutit les vies. Écrire l'histoire des prisons, c'est modestement tenter de la dissiper pour la faire exister, les rendre visibles dans une cité qui voudrait les oublier, tout en les construisant'.¹ Ter gelegenheid van het honderdvijftigjarige bestaan van een van de bekendste gevangenis van België zijn de auteurs van dit werk ingegaan op de oproep van deze Franse historica door de geschiedenis van de Gentse gevangenis, de Nieuwewandeling, uit te diepen. Dankzij de vele disciplines (architectuur, geschiedenis, archivaliek, criminologie en psychologie) en horizons (academische en penitentiaire werelden) waarmee de auteurs vertrouwd zijn, zijn ze erin geslaagd een globale analyse te maken van deze instelling en haar geschiedenis. Daarmee geven zij historici maar ook het grote publiek een beter inzicht in de erg gesloten gevangeniswereld. Dit werk is bovendien rijkelijk geïllustreerd, al blijven de onderschriften bij sommige iconografische bronnen wel wat beperkt.

In het eerste hoofdstuk ('Een blik in de oude doos. Gevangen in Gent voor 1862') schetst rechtshistoricus Georges Martyn de oorsprong van de vrijheidsstraf, brengt hij de verschillende Gentse locaties in kaart waar die uitgevoerd werd en licht hij de opeenvolgende doelstellingen van de opsluiting toe. Hij gaat in het bijzonder dieper in op de verschillende locaties in de stad die sinds de zestiende eeuw als gevangenis dienst hebben gedaan, zoals het Châtelet, het Gravensteen, de Mammelokker, het Duivelsteen en het Tuchthuis. Dit laatste was een opvoedingsgesticht dat in de jaren 1770 opgetrokken werd langs de Coupure op initiatief van Jean Jacques Vilain XIII. De instelling is door tal van waarnemers beschouwd als de wieg van het moderne gevangenisstelsel in Europa.

In het volgende hoofdstuk ('Een nieuwe gevangenis op grond van nieuwe ideeën') schetsen Georges Martyn, Melanie Cattrysse en Bert Vanhulle de evolutie van de straftheorieën die in de loop van de negentiende en twintigste eeuw ingang vonden en de vertaling ervan in de architectuur. Onder invloed van de filantropie, de katholieke godsdienst en de principes van maatschappelijke bescherming werd de gevangenis opgevat als een instelling die streefde naar de

morele verbetering van de gevangenen. Daartoe achtten deskundigen het noodzakelijk om een classificatie van de gevangenen in te voeren, om hen aan het werk te zetten en hen op te voeden (intellectueel en godsdienstig). Joseph Dumont, de architect die de opdracht kreeg voor de bouw van de nieuwe Gentse gevangenis, ontwierp een stervormig gebouw rond een panoptisch centrum. Doorslaggevend voor de nieuwe inrichting waren de ideeën van de bekende Belgische strafdeskundige Édouard Ducpétiaux, die fel gekant was tegen gemeenschappelijk werk en collectieve slaapzalen. Hij oordeelde dat alleen het stelsel van de celstraf, met een eenzame opsluiting onder volledig toezicht, kon leiden tot een optimaal 'moreel herstel' van de gevangenen.

De (oorspronkelijk hulp)gevangenis van Gent werd de 'Nieuwewandeling' genoemd, naar de straat waar ze opgetrokken werd. Bij de opening in 1862 telde dit strafhuis 368 cellen waar voornamelijk vechtersbazen, dieven en plegers van frauduleus bankroet opgesloten werden. In het derde hoofdstuk ('Het dagelijks leven in de gevangenis voor de Tweede Wereldoorlog') analyseren Paul Drossens, Bert Vanhulle en Karel Velle het dagelijkse leven van die gevangenen, gekenmerkt door stilte en eenzaamheid. Zij mochten hun cel alleen maar uit voor de dagelijkse wandeling, de mis op zondag en een maandelijks bezoek. Voor de rest brachten zij de tijd door met werken: ze naaiden zakken, wonden zijde op bobijnen, knipten kledingstukken, maar ze werden ook tewerkgesteld als klerk of hulpkracht in de gevangenisinstelling. Deze gang van zaken werd bruusk onderbroken door de Eerste Wereldoorlog. In de gevangenis zaten toen, onder Duits bestuur, tussen de 400 en 500 gevangenen vast (waaronder een honderdtal vrouwen), veroordeeld voor smokkel, fraude, verplaatsingen zonder paspoort enz. Onmiddellijk na de oorlog werden de meeste gedetineerden vrijgelaten om plaats te maken voor honderden activisten. Pas in de jaren 1920 zou de gevangenisinstelling weer genormaliseerd worden. Minister van Justitie Émile Vandervelde greep de gelegenheid aan om de gevangenisstraffen te moderniseren en menswaardiger te maken. De gedetineerden mochten sinds dan in groep werken, maar wel nog altijd in stilte, en kregen toegang tot een rijkelijk van lectuur voorziene bibliotheek.

Aan deze nieuwe dynamiek kwam een einde toen de Tweede Wereldoorlog uitbrak. Paul Drossens en Dimitri Roden ('De Tweede Wereldoorlog en de repressie') zetten uiteen hoe de Duitse bezetters al meteen na de Belgische capitulatie bezit namen van de

Gentse gevangenis. Zij reserveerden er één vleugel voor mensen die door een Duits tribunaal veroordeeld waren tot korte gevangenisstraffen. De gevangenen in de Nieuwewandeling kregen af te rekenen met honger en verveling. Om de tijd te doden speelden ze damspel met kiezelsteentjes die ze tijdens de wandeling verzameld hadden en gebruikten ze leidingbuizen als muziekinstrument en communicatiemiddel. Net als na de Grote Oorlog werden ook na de Tweede Wereldoorlog honderden collaborateurs opgesloten. Omdat die niet allemaal in de Nieuwewandeling ondergebracht konden worden, bracht de overheid ze onder in de *Linière des Flandres*, een voormalige textiel fabriek in de Wollestraat (vandaag Warandestraat). Zo kwamen meer dan 800 mensen in dit totaal onaangepaste gebouw terecht. De hygiëne en de leefomstandigheden waren er ronduit dramatisch. Hun verblijf werd nog verergerd door de leden van de Belgische Militaire Weerstandsorganisatie, die verantwoordelijk waren voor hun bewaking. Zij deden de gevangenen niet alleen fysiek en seksueel geweld aan, maar lieten ook geen kans voorbijgaan om ze te vernederen. Zo sloten ze een man op in een kooi en verplichtten hem om te blaffen elke keer als er iemand voorbijkwam. Aan deze toestand kwam gelukkig een einde in 1946, toen de bewaking van de gevangenen toevertrouwd werd aan penitentiaire beambten. Vergeten we ook niet dat, hoewel de meerderheid van de incivieken een vrijheidsstraf opgelegd kreeg, er anderen ter dood veroordeeld werden. Zo werden er tussen 1944 en 1948 zeventien openbare terechtstellingen uitgevoerd in de Gentse gevangenis.

Vanaf de jaren 1950 werd de gevangenis volgens een nieuwe filosofie georganiseerd. De eenzame opsluiting werd vervangen door een gemengd regime met ook collectieve gevangenschap. De gevangenen zaten voortaan met twee, drie of vier in één cel. Eenzame opsluiting werd een uitzonderingsmaatregel, die alleen nog toegepast werd voor verdachten, gevaarlijke veroordeelden en gevangenen die de interne regels overtreden hadden. Behalve de eenzame opsluiting werden er nog andere regels afgeschaft waar Ducpétiaux voorstander van was. Vanaf 1949 moesten de gevangenen niet langer in stilte leven en konden ze wekelijks bezoek krijgen, dat langer mocht duren. Ook mochten ze meerdere brieven per week schrijven en ontvangen.

In het volgende hoofdstuk beschrijven deskundigen uit de gevangeniswereld zelf – Livien De Clercq, Luc Stas en Nancy Wijns – het leven in de Gentse gevangenis vandaag. Dat wordt in grote mate bepaald door de wet van 1998 die de voorwaarden voor de voorwaar-

delijke invrijheidsstelling herzag, en de wet-Dupont van 2005. Deze kaderwet voorzag een maximale beperking van de ongemakken tijdens de detentie. Beide wetteksten zijn gebaseerd op een reeks hervormingen die sinds de Tweede Wereldoorlog ingevoerd werden om de detentie menslievender te maken. In dat opzicht vormen de bezoeken een belangrijke uitdaging, omdat ze niet alleen de straf kunnen verlichten maar ook de reclassering kunnen vergemakkelijken. De gevangenisdirecteurs beslisten daarom om het aantal en de duur van de bezoeken op te drijven, waardoor gevangenen tegenwoordig elke dag een bezoek van een uur mogen krijgen. De Gentse gevangenis biedt de gedetineerden ook aangepaste ruimten aan om hun kinderen en hun partners te ontvangen (ongestoord bezoek). Naast de bezoeken krijgt de tijdsbesteding van de gevangenen grote aandacht. De gevangenisdirecteurs hechten steeds meer belang aan recreatiemomenten, waarbij de gedetineerden zich fysiek kunnen uitleven maar zich ook intellectueel kunnen ontspannen. In de Nieuwewandeling zijn heel wat activiteiten voorzien: fitness, zaalsport, artistieke activiteiten (pottenbakkerij, tekenen, schrijven), film- en toneelvoorstellingen, gevangenisradio en televisie. De gedetineerden kunnen ook gebruik maken van de bibliotheek en cursussen volgen in taal, informatica en algemeen onderwijs. In vijftig jaar tijd is de gevangenis daarmee radicaal van gezicht veranderd.

Het laatste hoofdstuk ('Het detentietraject in beeld'), samengesteld door Nancy Wijns en Filip Pintelon, omvat een hele reeks foto's die de lezer in de voetsporen laat treden van een gedetineerde in de Nieuwewandeling, vanaf de binnenbrenging door de politiecombi tot de beslissing tot vervoegde vrijlating van de strafuitvoeringsrechtbank.

Het boek wordt afgesloten met een uitvoerige kritische, selectieve bibliografie van de belangrijkste publicaties en archiefbronnen over de gevangenis Nieuwewandeling, maar ook over de opkomst van de strafinrichting, de penitentiaire theorie en de architectuur in het bijzonder.

Bérengère Piret, Brussel

Noot

1 'Is een gevangenis een bijzonder obscure plek, die gezichten onzichtbaar maakt en levens verzwelgt. De geschiedenis van de gevangenis schrijven is een eerbare poging om deze instellingen bekendheid te geven, om ze zichtbaar te maken in een stad die ze het liefst zou vergeten, ook al heeft ze die zelf gebouwd', M. Perrot, *Les ombres de l'histoire. Crimes et châtement au XIXe siècle*, Parijs, 2001, 21.

Plakkaten

A.M.J.A. Berkvens, *Plakkaten, ordonnanties en circulaires voor Pruisisch Gelre (1713-1798)*. Plakkatenlijst Overkwartier deel III. Werken LGOG, dl. 22, Maastricht, LGOG, 2012, 644 p. ISBN 978 90 71581 15 1 (€ 40,00)

Het Overkwartier van Gelre was een bijzonder gebied met een even bijzondere geschiedenis. Wie zich daarin wil verdiepen, heeft vaak meer handvatten nodig dan in andere regio's. Een van die handvatten is de nu uit drie delen bestaande plakkatenlijst, samengesteld door de Maastrichtse bijzonder hoogleeraar rechtsgeschiedenis Louis Berkvens. In 1990 en 1992 verschenen plakkatenlijsten voor Spaans respectievelijk Staatsbezet en Oostenrijks Gelre, nu is die voor Pruisisch Gelre daarbij gekomen. Alleen al de thema's van de drie delen verraden een complexe institutionele geschiedenis.

Wat is een plakkatenlijst? Als jong archivaris had ik de gelegenheid de Drentse plakkatenlijst 1593-1840 samen te stellen, die in 1975 verscheen in de reeks *Oud-Vaderlandse rechtsbronnen*. Ik had als voorbeeld genomen de in 1961 gepubliceerde *Overijsselse plakkatenlijst*. Lijst der rechtsvoorschriften vastgesteld voor de provincie Overijssel gedurende het tijdvak 1528-1810 en het in hetzelfde jaar verschenen *Groninger plakkaatboek 1594-1848* (overigens ook een plakkatenlijst). De achterliggende gedachte was dat, om de geschiedenis van een provincie te kunnen bestuderen, men onvermijdelijk met de door de overheid gegeven voorschriften te maken krijgt. Het ideaal om deze voorschriften integraal af te drukken was niet meer haalbaar, maar een plakkatenlijst was een praktisch surrogaat. Het is een chronologisch geordende lijst van rechtsvoorschriften, telkens met een korte beschrijving van de inhoud en een verwijzing naar de vindplaats(en). Sinds 1975 zijn er ook plakkatenlijsten verschenen van Gelderland (1982) en Groningen (1983).

De plakkatenlijsten van Berkvens herinneren aan het grote belang dat wetgeving in het verleden had. 'Plakkaten', het eenvoudigst te omschrijven als openbaar gemaakte besluiten van de overheid, werden in de zeventiende en achttiende eeuw grotendeels verzameld in plakkaatboeken. Het bekendst is het *Groot Placaet-boek* van Holland, Zeeland en West-Friesland, uitgegeven vanaf 1658 in negen delen met een register. Vlaanderen en Brabant kenden een zelfde soort uitgave, bekend als respectievelijk de *Plakkaten van Vlaanderen* (12 banden, 1629-1786) en de *Plakkaten van Brabant* (10 banden, 1648-1774). Maar even indruk-

wekkend is het *Groot plakkaatboek 's lands van Utrecht*, samengesteld door Johan van de Water en later aangevuld en vervolgd tot het jaar 1810 door C.W. Moorrees en P.J. Vermeulen. Ook de gewesten Friesland en Gelderland hadden plakkaatboeken, evenals een aantal steden.

In de negentiende en twintigste eeuw werden de plakkaatboeken vooral bronnenuitgaven. Een bescheiden voorbeeld is het *Drentsch plakkaatboek* dat de Drentse rijksarchivaris in 1912 uitgaf en waarin hij de voorschriften van de overheid over de jaren 1412-1633 in extenso en chronologisch weergaf. Het lijkt erop dat sindsdien de aandacht vooral op de voormalige Nederlandse koloniën gericht was. Zo verscheen in de jaren 1944-1951 in Kaapstad het zesdelige *Kaapse plakkaatboek*. In 1991 kwam het *Ceylonees plakkaatboek*. *Plakkaten en andere wetten, uitgevaardigd door het Nederlandse bestuur op Ceylon, 1638-1796* uit, waarin de wetten en besluiten in extenso werden afgedrukt. Wel had editor L. Hovy daar meer dan duizend bladzijden voor nodig. Ten slotte moet het project van de dit jaar overleden J. Th. de Smidt genoemd worden, die vele jaren werkte aan zijn *West-Indisch plakkaatboek*, dat nu door het Huygens ING wordt voltooid.

Een plakkatenboek of een plakkatenlijst? Dat was voor vele bewerkers van de vroegere rechtsvoorschriften het dilemma. Berkvens zocht en vond in 1990 een middenweg. Hij maakte van de rechtsvoorschriften beschrijvingen in regestvorm, zodat de gebruiker een indruk kon krijgen van het onderwerp en de inhoud van de betreffende regeling. Daarenboven vermeldde hij ook de vindplaats(en) en informatie over de wetgevende instantie, de datum, de taal en het geldingsgebied. Een uitgebreide index in elk deel maakt het zoeken makkelijk en is zeker ook noodzakelijk bij een geschiedenis zoals het Overkwartier heeft gekend. Het gebied werd van 1713 tot 1740 bestuurd door de Pruisische vorst Frederik Willem I. Hij werd opgevolgd door Frederik II, wiens lange regeringsjaren (van 1740 tot 1786) echter onderbroken werden door een periode van Frans-Oostenrijks bestuur ten tijde van de Zevenjarige Oorlog in 1757-1763. Van 1786 tot 1797 regeerde Frederik Willem II, maar vanaf 1794 golden ook verordeningen van Franse revolutionaire bestuurders en van het Landes-Administrations-Collegium in Geldern. In 1798 werd het Roerdepartement opgericht onder het Franse regime.

Vanaf 2004 kon Berkvens – met een subsidie van NWO – de door hem beschreven plakkaten en ordonnanties digitaliseren in het kader van het project

Digitalisering Plakkatenlijst Overkwartier. Daardoor is het nu mogelijk met behulp van de ‘digitale plakkaatzoeker’ online te speuren in de database en zelfs facsimile’s van de plakkaten en andere documenten te bekijken. De digitale plakkaatzoeker is een geweldige toegang op de regelgeving in het Overkwartier in de achttiende eeuw. Het zoeken gaat snel en de weergave van de tekst kost geen dure pagina’s drukwerk meer. De uitgave van dit derde deel van de *Plakkatenlijst Overkwartier* in boekvorm vormt met de twee eerdere delen een mooi geheel op de boekenplan, dat het belang van wetgeving voor het historisch onderzoek onderstreept. Voor het zoeken is de digitale weg veel efficiënter.

Paul Brood, Groningen

OVER DE AUTEURS

Tom Bervoets (1988) is historicus en archivaris. Sinds 2012 is hij verbonden aan het Rijksarchief te Brussel (Anderlecht) waar hij een proefschrift voorbereidt over de procescultuur van de Brabantse parochieclerus voor de Raad van Brabant in de achttiende eeuw. E-mail: Tom.Bervoets@arch.be.

Henk Boels (1945) studeerde geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen en promoveerde aldaar in 1993 op een dissertatie over het ontstaan van het departement van Binnenlandse Zaken, 1795-1806. Hij was een aantal jaren verbonden aan het Instituut van Geschiedenis van de Rijksuniversiteit Groningen en de juridische faculteit van de Rijksuniversiteit Leiden. Momenteel is werkzaam als freelance historicus. E-mail: henkjona@wxns.nl.

Dr. Nick Efthymiou is Assistant Professor bij de afdeling Constitutional and Administrative Law van de Erasmus Universiteit in Rotterdam. E-mail: efthymiou@law.eur.nl.

Mr. H.J.O. Martens (1943) studeerde rechtsgeleerdheid aan de Rijksuniversiteit Utrecht. Hij was werkzaam als bestuursrechter te 's-Hertogenbosch (ondervoorzitter van de Raad van beroep en Ambtenarengerecht) en te Maastricht (vicepresident van de Rechtbank). E-mail: casanegen@ziggo.nl.

Drs. Maarten Müller (1945) studeerde Economische en sociale geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Hij was werkzaam als docent aan de lerarenopleiding van de Hogeschool Amsterdam en als natuurbeheerder-aannemer. E-mail: maarten.muller@hetnet.nl.

Stefan Huygebaert (1988) is kunstwetenschapper (UGent). Sinds 2012 bereidt hij een doctoraat (UGent) voor onder promotorschap van prof. dr. Dirk Heirbaut, prof. dr. Georges Martyn en prof. dr. Bruno De Wever over de iconologie van het recht in het negentiende-eeuwse België, binnen het IUAP Justice & populations. The Belgian experience in international perspective 1795-2015. E-mail: Stefan.Huygebaert@ugent.be.

Anna Tijsseling promoveerde in 2009 op onderzoek naar de Nederlandse zedenwetgeving rondom de Duitse bezettingstijd aan de Universiteit Utrecht. Zij combineerde haar promotieproject met het geven van werkcolleges op het vlak van stadsgeschiedenis, gendergeschiedenis en sociale geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam, de Radboud Universiteit Nijmegen en de Universiteit Leiden. Van 2010 tot 2012 werkte ze als postdoc onderzoeker aan het NIOD, Instituut voor Oorlog, Holocaust en Genocide-studies. Deze publicatie vloeit voort uit het NIOD-postdoc onderzoek 'Gevangen onder Duitse bezetting'. Sinds 2012 is zij werkzaam als universitair docent Algemene Geschiedenis van de Contemporaine Tijd (1815-1990) aan de Universiteit Leiden. E-mail: a.c.m.tijsseling@hum.leidenuniv.nl.